

Юлія Юрченко

Україна та імперія капіталу:
від ринкових реформ
до збройного конфлікту

Yuliya Yurchenko

UKRAINE
AND THE EMPIRE OF CAPITAL

From Marketisation to Armed Conflict

Pluto Press

London • 2018

Юлія Юрченко

УКРАЇНА
ТА ІМПЕРІЯ КАПІТАЛУ

від ринкових реформ
до збройного конфлікту

Rosa Luxemburg Stiftung в Україні

Київ • 2020

УДК 330.342.3/4

Ю 83

Юрченко Юлія. Україна та імперія капіталу: від ринкових реформ до збройного конфлікту / Пер. з англ. Лесі Бідочко, Олесі Бондаренко, Олесі Камишникової, Дениса Пілаша. — Київ: Rosa-Luxemburg-Stiftung в Україні; ФОП Маслаков, 2020. — 336 с.

ISBN 978-617-7862-93-1

Юлія Юрченко аналізує політико-економічну ситуацію в сучасній Україні, звертаючись до її пострадянського минулого. Авторка наводить чотири міфи, що лежали в основі пострадянської реальності й підтримували хитку рівновагу режиму неоліберальної клептократії: про транзит, про демократію, про «дві України» та про «Іншого». У книзі висвітлюється загострення класового протистояння, утвердження клептократії, газові війни та проводиться аналіз потенційних небезпек, до яких може призвести поправління української політики.

УДК 330.342.3/4

За підтримки Rosa Luxemburg Stiftung з коштів Міністерства закордонних справ ФРН. Зміст публікації перебуває у повній відповідальності автора та може не відображати позиції Rosa Luxemburg Stiftung. Публікація надається до безкоштовного використання за умови належних посилань на оригінальне видання.

Sponsored by the Rosa Luxemburg Stiftung with funds of the Federal Ministry of Foreign Affairs of the Federal Republic of Germany. The content of the publication is the sole responsibility of the author and does not necessarily reflect a position of Rosa Luxemburg Stiftung. This publication can be used by others for free as long as they provide a proper reference to the original publication.

© Юлія Юрченко, 2018, *текст*

© Леся Бідочко, Олеся Бондаренко, Олеся Камишникова, Денис Пілаш — *переклад*

© Микола Леонович, smatla.pro, *макет та дизайн обкладинки*

© Rosa Luxemburg Stiftung в Україні, *видання українською мовою*

Зміст

- Вступ **7**
1. Кризь терни — до туманності, або До ринку через гібридну громадянську війну: системні невдачі виживають на міфах **20**
 2. Провісники капіталізму в пізньому Радянському Союзі **53**
 3. Соціальна руйнація та клептократичне будівництво на початку 1990-х рр. **77**
 4. Класоутворення та соціальна фрагментація **112**
 5. Неоліберальна клептократія, ПІІ й транснаціональний капітал **143**
 6. «Дві України», одна «сім'я» та геополітичне роздоріжжя **191**
 7. «Кривава зима» і «брама Європи» **223**
 8. Геополітика, невловимі «інші» та туманний телос Європи **267**
 9. Бібліографія **306**

Вступ

ЧЕРВЕНЬ 2020

Я завершила англійський текст книги «Україна та імперія капіталу» наприкінці 2017 р. передчуттям і попередженням, що Україну чекає третій Майдан. Можна вважати, що це попередження було хибне. Та все ж я вважаю, що *третій Майдан відбувся*, хоч і в цікавій формі. Перемога на президентських виборах Володимира Зеленського та партії «Слуга народу» на парламентських — це «Майдан у *кабінах для голосування*». Громадська непокора олігархічному правлячому блоку і його протиправному режиму, сплеск якої став другим Майданом і переріс у так звану Революцію Гідності, нікуди не поділася. Еліти інструменталізували нагальну потребу у верховному головнокомандувачі, щоб забезпечити Порошенку президентство. Це дозволило багатьом представникам «старої гвардії» утриматися при владі й на депутатських місцях, хоч і не так впевнено, як раніше. Олігархічний блок, що увійшов у нову фазу міжфракційного суперництва в 2014 р., розумів свою нестабільну позицію та почав переймати риторіку правого крила, щоб легітимувати виживання олігархічного режиму в умовах військового конфлікту. Але висновків ні з Революції Гідності, ні з парламентських виборів 2014 р. (де праві партії катастрофічно програли) олігархи здебільшого не зробили. Терпіння народу продовжували випробовувати масовим зубожінням і громадянським розбратом, виправдуючи їх необхідністю патріотичних жертв. Це відобразилося в Порошенковому виборчому гаслі «Армія. Мова. Віра». Нездатність переформатуватися коштувала Порошенку & Со чималої кількості вирішальних посад на виборах 2019 р., однак це не завадило

йому й після виборів перебувати в десятці найбагатших мільярдерів і впливових підприємців країни¹.

Колективний президент Зеленський прийшов до влади завдяки обіцянкам демократизувати владні установи, послабити олігархів, поліпшити рівень життя і — що найважливіше — закінчити війну. Але позитивні гасла та неоднозначний, якщо він узагалі був, план реалізації обіцяного небагато доклали до цієї перемоги — справжньою гарантією стало невдоволення деморалізованих мас попередніми керманичами та моральним банкрутством майже всіх 39 кандидатів у президенти. Ні до, ні після виборів Зеленський і його партія «Слуга народу» не зуміли переконливо дистанціюватися від олігархії та продемонструвати політику, істотно відмінну від політики попередників. Повернення до країни олігархів і депутатів епохи Януковича, поновлення тиску на Національний банк України — не в останню чергу через Коломойського, — зняття мораторію на продаж землі, продовження загравань із добровольчими батальйонами всіх відтінків правої частини політичного спектру й безкарність ультраправого насилля — все це ознаки продовження старого підходу. Навіть Порошенкова провальна мантра «Армія. Мова. Віра», просякнута духом XIX ст., продовжує жеврїти, хоча й у дещо видозміненій формі. Її відлунням стала коаліція «Цінності. Гідність. Родина», яку у Верховній Раді в січні 2020 р. створили 300 депутатів від усіх політичних партій. Метою зніційованої депутататом від «Слуги народу» Святославом Юрашем коаліції є «популяризація та просування широкого спектру світових консервативних ідей в українській інтелектуальній спільноті». Побудова уявної спільноти на спільних засадах в умовах нестабільності, тим паче військових конфліктів, передбачувано повертає суспільну уяву до часів умовної стабільності, до традицій у їхньому романтизованому варіанті — на жаль, ми це бачимо в усьому світі. У кінці книги я торкаюся необачності такого пошуку. Цікаво й те, що *чотири міфи, на яких базується легітимаційний наратив керівного режиму, — міф про необхідність переходу до ринкової економіки (або «транзиту»), про існування демократії, міф про дві (а то й уже більше) України та міф про існування «інших» посеред своїх, — усе ж уціліли, хоч і невідомо, чи надовго*. Однак наївно було б очікувати, що «майдан у виборчих кабінках» міг би змістити той наратив.

¹ Forbes (2020).

Одним із прикладів того, як «колективний президент» і партія «Слуга народу» на ділі досі схожі на своїх попередників (не плутати з «попередниками» періоду Януковича), став зміст Плану дій уряду на наступні п'ять років, оприлюднений у вересні 2019 р. Це, звичайно, дуже схоже на радянську п'ятирічку, хоча іронії ніхто, здається, не помітив. Аналогів же схожого планування в світовій економіці, зокрема ЄС, доволі багато, хай як сварять планову економіку любителі ринкової. План поєднував деякі передвиборчі обіцянки (загалом нечисленні й розпливчасті) та економічні цілі, які відповідали зобов'язанням перед зовнішніми партнерами України. Деякі з них включали інвестиції «в науку, освіту та культуру, а також створення якісних та доступних послуг для громадян», зростання економіки на 40%, що забезпечить мільйон нових робочих місць, прожитковий мінімум 4200 грн [\$240] на місяць, утримання витрат на комунальні послуги на межі не вище 15% доходу домогосподарств, швидке реагування екстреної медичної допомоги та поліцейських бригад (10–20 хвилин з моменту виклику в містах та поза ними відповідно), 24 000 км доріг та повна диджиталізація державних послуг². Деякі інші ключові цілі передбачали 50 млрд доларів прямих іноземних інвестицій, 5 нових глибоководних портів і 15 аеропортів, зменшення викидів у навколишнє середовище на 20% та позитивну демографічну тенденцію³. З документа не особливо зрозуміло, як досягнути більшості цих цілей; деякі явно суперечать одна одній, наприклад, нові аеропорти та порятуюнок довкілля. На зміну ж обіцянкам парламент на позачерговій сесії 30 березня 2020 р. ухвалив комплекс законів, зумовлених тиском МВФ в обмін на життєво важливі кредити⁴. Закони, прийняті з порушенням процедури голосування, що вже є традицією в українському парламенті, скасували мораторій на торгівлю сільськогосподарськими землями та затвердили можливість їхнього продажу, зокрема іноземним інвесторам. Натомість було обіцяно референдум про

² 'Cabinet of Ministers of Ukraine unveils the Government's Action Program', Government Portal (2019), at: <https://www.kmu.gov.ua/en/news/uryad-oprilyudniv-programu-dij>.

³ Ibid.

⁴ O. Sorokin, 'Ukrainian parliament lifts longstanding moratorium of farmland sales', 31 March 2020, at: <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/ukrainian-parliament-lifts-longstanding-moratorium-of-farmland-sales.html>.

надання дозволу іноземцям на володіння землею⁵. Останній недоторканий актив українського народу, гарантований Конституцією країни, став розмінною монетою в боргових переговорах з МВФ.

Перед будь-яким політичним діячем, який обіймає в Україні високу посаду, постають надважкі завдання. До найскладнішої та багатовимірної кризи, яку переживає країна на сьогоднішній день⁶, додалася залежність від іноземних кредиторів. Такі складнощі є симптомами неоднорідної і спорадичної інтеграції України в структури імперії світового капіталу, де економічне виживання гарантовано лише найсильнішим капіталістам та економікам; і то не завжди і не завжди надовго. Так, за 29 років своєї де юре незалежності Україна стала другою (після Греції) за рівнем непогашеної заборгованості перед МВФ та однією з країн, що найбільше постраждали від глобальної фінансової кризи 2007–2009 рр. Поеднання ринкових реформ, що їх вимагали кредитори, і неправомірного присвоєння кредитних коштів клептократичним правлячим блоком і його конкуручими фракціями призвело до токсичної боргової залежності. Вона стала інструментом маніпуляцій в оновленому геополітичному протистоянні між Росією та США/ЄС, що я висвітлюю у цій книзі. Такі асиметрії та нерівномірності зумовлюють мислення, підходи і праксис політики в Україні.

ПОСТМАЙДАННА КОН'ЮНКТУРА АБО КАБАЛЬНИЙ СТАН ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

З 2017 р. Україна мала позбавитися будь-яких сумнівів щодо диктаторської природи підходу Брюсселя до його бідніших «колеґ». Економічне дисциплінування української клептократії кредиторами — із Заходу й зі Сходу⁷ — потроху наростало з моменту проголошення незалежності, але з часу так званої «Революції Гідності» воно досягло свого

⁵ Н. Coynash, 'Ukraine's Parliament abolishes agricultural land moratorium', 31 March 2020, at: <http://khp.org/en/index.php?id=1585615762>.

⁶ Див. Војсун (2016) про її розвиток.

⁷ Мова йде про торгові й газові «війни» з Росією, про які я теж згадую в тексті книги.

апогею. Особливість відносин між ЄС та Україною полягала у вищій залежності останньої від кредитів ЄС, а не лише МВФ та Росії, які також позичали Україні гроші; така неоднорідна форма відносин супроводжувалася новою динамікою тиску. Хай яким обмеженим раніше був простір для маневрів, доступний Києву, тепер він ще більше звужився, а суверенітет економічної та фінансової політики став просто словами (хоч олігархи все ж намагаються зберегти свої важелі впливу, як красномовно свідчить історія Коломойського). ЄС та МВФ пов'язують будь-які протекціоністські заходи, запроваджені українською стороною, як цілеспрямоване перешкоджання роботі іноземних інвесторів (через обмеження вільної ринкової діяльності) та/або корупція (хоч остання часто є чи не найбільшим козирем української сторони в конкуренції з транснаціональними корпораціями (ТНК)). Тож коли восени 2017 р. парламент продовжив мораторій на продаж сільськогосподарських угідь та оптової деревини, ЄС і МВФ наполягли на його знятті⁸. МВФ залишає Україні лише один варіант — сприяти приватизації всіх державних активів іноземними ТНК. Також він вимагає запровадження соціально й економічно дестабілізаційного режиму жорсткої економії, попри те, що сам визнає контрпродуктивність цього підходу для виходу з кризи⁹. Тобто для української влади залишилось небагато шляхів зменшення негативних наслідків неолібералізації, хоче вона того чи ні. З 2019 р. ВВП ще більше впав, особливо в промисловому виробництві, здебільшого «через дуже нерозумне зміцнення національної валюти, що було результатом непродуманої політики Національного банку та Міністерства фінансів»¹⁰. У таких умовах важко передбачити альтернативні політичні шляхи, якщо зовнішній борг не буде списано, принаймні частково, і не буде знято вимоги МВФ та ЄС щодо впровадження неоліберальних реформ. Як наслідок, це робить економічну, соціально-економічну й політичну ситуацію в країні дедалі нестабільнішою та

⁸ Verbyany (2017).

⁹ J.D. Ostry, P. Loungani and D. Furceri, 'Neoliberalism: Oversold?', *Finance & Development* 53(2) (2016), at: <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2016/06/ostry.htm>.

¹⁰ M. Minakov, 'Ukraine From War to COVID-19: Zelensky's Performance so Far' (2020), at: <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/ukraine-war-covid-19-zelenskys-performance-so-far-25784>.

викликає занепокоєння щодо майбутніх заворушень і подальшої дестабілізації регіональної геополітики.

ЗЕ-УКРАЇНА — ВІД DREAMTEAM ДО REALPOLІTІK
БАГАТОВЕКТОРНОГО ТИСКУ

Обрання в 2019 р. Зеленського та здобуття партією «Слуга народу» парламентської більшості сигналізувало про нову фазу фракційного суперництва олігархічного класу. Це означає подальше втілення неоліберальних реформ, посилення впливу транснаціонального капіталу на ринок України, послаблення вітчизняних економічних гравців (особливо малих та середніх підприємств) завдяки нерівномірній конкуренції та її посиленню. Така кон'юнктура веде до втрат робочої сили через (е)міграцію та позбавляє українців віри в майбутнє — й тих, хто виїжджає, й тих, хто залишається. На додачу, Україна перебуває у стані ерозії суверенітету, що дедалі більше помітно у відносинах з іноземними кредиторами, радниками та США. Зокрема в так званому «Trumpgate» — скандалі із записами дзвінків між Трампом і Зеленським, які підтвердили тиск США на Україну та вимагання компромату на Байденів в обмін на раніше обіцяну військову допомогу¹¹. «Trumpgate» є чудовою ілюстрацією розпаду, симптоми якого є щораз помітнішими в (дез)інтегруючій імперії світового капіталу. Оскільки в умовах розкрадання суспільного майна та оббирання людей влада не може вести відвертий діалог із народом, переконання виборців та продукування суспільної згоди відбувається шляхом обману, маніпуляцій, підкупу та корупції (див. розділ про міф демократії). Ці засоби стають дедалі популярнішими інструментами домінування одного класу та блокування інтересів та доступу до влади інших¹². Такий нестабільний стан речей хоч і є руйнівним для економічно вразливих верств, водночас викриває розпад системи керівного режиму і таким чином дає можливість кинути їй виклик, уможливорює потенціал замінити її більш прогресивною, соціально орієнтованою формою суспільної організації. Колективний президент є недосвідченим та економічно

¹¹ 'Trump impeachment: The short, medium and long story', BBC, 5 February 2020, at: <https://www.bbc.co.uk/news/world-us-canada-49800181>.

¹² Теоретичне обрамлення за Антоніо Грамші, яке я розвиваю в книзі.

наївним у своєму переконанні, що поглиблення ринкових реформ принесе процвітання всім (якщо вважати, що він справді прагне привести країну до процвітання); державі ж навпаки потрібна радикально інша система, яка б захистила суспільство і економіку від неоліберальних реформ.

Відносини з Росією та збройний конфлікт на сході продовжують займати важливе місце в порядку денному, і ні обстріли, ні людські жертви не спинено остаточно¹³. Хоча варто зазначити, що відносного прогресу таки було досягнуто: відведено війська від лінії розмежування, здійснено обмін полоненими¹⁴, хоч усі ці дії стали об'єктами жорсткої критики.

Здатність Зеленського побороти корупцію чи олігархат не здається переконливою. Чимало олігархів із Партії регіонів повернулися із самовигнання, багато призначених на високі посади є профнепридатними та/або не мають необхідних знань і досвіду, що підтверджують уже колишні члени команди Зеленського¹⁵. Те, що спочатку виглядало як обіцянка демократизації політичного процесу, ймовірно, закінчиться знову як відновлення поділу сфер інтересів між конкуруючими фракціями капіталістичного класу, оскільки мало парламентських сил орієнтуються на соціальні реформи. «Колективний президент» Зеленський, який заявив у своїй інавгураційній промові, що зараз кожен є президентом і несе відповідальність за майбутнє економіки та країни в цілому, тим риторичним жестом умив руки від відповідальності. Така риторика символізує підхід сучасної влади, в якому кожен сам за себе, а держава має прислуговувати насамперед інтересам капіталістів, як я поясню в перших розділах книги.

Позиція Зеленського — це неоліберальна економіка. І його перекидання відповідальності на плечі середньостатистичних українців — це саме процес становлення неоліберальної суб'єктності. Потім починаються заклики до зменшення ролі уряду та держави в соціально-економічних справах, відповідальність покладається на приватних економічних суб'єктів і об'єктів. Таке поєднання призводить до комерціалізації та приватизації функцій уряду, що сприяє

¹³ Minakov (2020).

¹⁴ Ibid.

¹⁵ J. Fisher, 'Zelensky's Ukraine: Why comic's dream of transformation may be over', BBC, 20 May 2020, at: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-52721154>.

переходу соціального відтворення до сфери приватних економічних операцій між постачальником і замовником. У сфері соціальних послуг, тобто в мережі соціального відтворення, це неминуче призводить до більших витрат для платника податків і споживача — це елементарні факти економіки. Такі ідеї про «демократизацію» від групи Зеленського можуть також чудово працювати й для олігархів, якщо останні забезпечать собі вигідний доступ до комерціалізації та приватизації суспільних послуг, наприклад, як це зараз робиться в реформі охорони здоров'я. Тож влада — в надзвичайно обмеженому розумінні, в економічному, — справді буде передана людям — влада і повноваження нести повну відповідальність за власне виживання, оскільки ця відповідальність буде знята з президента, уряду та інших державних апаратних установ і служб. Отже, ми бачимо копіювання політики Маргарет Тетчер та Рональда Рейгана, до якого звертався у своєму виступі Зеленський, просування економіки Мільтона Фрідмана, тоді як «старий світ» бореться з її наслідками (як свідчить профспілкова та протестна активність у країнах США та Великобританії). Ми бачимо втілення мрій олігархів та МВФ, адже схеми збагачення та розкрадання залишаються значною мірою недоторканими. Адже багато тих схем походять із Заходу й закладені в міжнародну архітектуру торгівлі, в транснаціональні механізми накопичення капіталу, розроблені за допомогою МВФ та міжнародних організацій: офшори, трансферне ціноутворення, субсидування приватного бізнесу платником податків (пряме та непряме)¹⁶. Все це є фундаментом імперії капіталу. За часів Кучми Україна ще зберігала вибір і багатовекторність зовнішньої політики, зараз же вона в стані *багатовекторного тиску на неї ззовні*. Баланс сил між внутрішнім і транснаціональним капіталом буде змінюватися в умовах подальшого руйнування суверенітету України. Залишається незрозумілим, якої форми він набуде в наступні роки, незважаючи на кришталево зрозумілий сенс загального напрямку політики та підходів владного класу.

У процесі розширення імперія капіталу ковтає пізніх конкурентів, які сповідують неоліберальну ідеологію або наважуються використовувати правила неоліберальних

¹⁶ Y. Yurchenko and J. Lethbridge, 'TiSA — a free trade area within the WTO — impact on healthcare, water, energy and municipal services', PSIRU report (2016).

ринків у поєднанні з місцевими знаннями проти жорсткої системи «чесної конкуренції» й так званого «вільного ринку». Вітчизняному капіталу вдалося в умовах української неоліберальної клептократичної антиутопії перерости у масштабні структури — фінансово-промислові групи, які слугували як механізми надмірного накопичення капіталу олігархами, так і місцями відродження промисловості, хоч і неповного¹⁷. Невідомо, чи забезпечили б іноземні ТНК кращі умови для українських робітників та економіки, але відомо, що наразі позитивного в реаліях робітників мало.

Незважаючи на багаторічні випробування та кризи, численні заяви політичних лідерів (від Ющенка до Порошенка і Зеленського) про боротьбу з олігархічною моделлю, олігархам досі вдається зберегти свої економічні активи і важливі позиції в економіці та політиці, а також визначати процеси соціального розподілу ресурсів. Так, у 2020 р., вперше з 2016 р., Forbes Україна опублікував свій прикро відомий рейтинг 100 найбагатших українців. Не дивно, що в ньому присутні багато знайомих облич. Серед перших десяти — Рінат Ахметов (СКМ), Віктор Пінчук («Інтерпайп»), Петро Порошенко («Рошен»), Олександр та Галина Гереги («Епіцентр»), Геннадій Боголюбов («Приват»), Юрій Косюк (МНР), Костянтин Жеваго («Ferrexpo»), Ігор Коломойський («Приват»), Вадим Новинський («Smart-Holding»), Володимир Крупчак (APPM), Сергій Тігіпко (ТАС), Дмитро Запорожець («GitLab») та Філя Жебровська («Фармак»)¹⁸. Є також декілька нових облич зі сфери цифрових послуг та агробізнесу, що потрапили в список у ході певних економічних і класових перестановок після Майданів і завдяки новим можливостям, що відкриваються через підвищений експорт агропродукції та попит у сфері висококваліфікованих і цифрових послуг («GitLab»).

ЗЕЛЕНСЬКИЙ, КЛІМАТИЧНІ КАТАСТРОФИ ТА COVID-19

Зеленському безпрецедентно вдалося розпалити ентузіазм «традиційно скептично налаштованих українців»: згідно з опитуванням, проведеним пів року по виборах 2019 р., 76% виборців вірили в позитивні зміни, що їх має втілити президент¹⁹. Так само безпрецедентно, вперше за останні

¹⁷ Swain and Mykhnenko (2007).

¹⁸ Forbes Україна (2020).

¹⁹ NDI (2019); Minakov (2020).

пару десятиліть, інститут президентства мав набагато вищий рівень довіри населення, ніж організації громадянського суспільства (ОГС). На кінець 2019 р. 62% громадян заявили, що повністю або здебільшого довіряють Зеленському, тоді як рівень довіри до організацій громадянського суспільства знизився з 24% у 2018 р. до 9% у 2019 р. Більше того, українці стали менш зацікавлені в жертвуванні грошей на благодійність чи ОГС. На кінець 2019 р. лише близько 25% українців підтримували громадянське суспільство та волонтерів (порівняно з 38,5% у 2018 р. та 41% у 2017 р.), що схоже на показники 2013 р. Однією з причин, на думку експертів, може бути те, що зараз виборці здебільшого покладають свої очікування на нового лідера та його уряд, а не на організації громадянського суспільства й волонтерів²⁰. Економічна ситуація теж має значення.

У кінці квітня 2020 р. італійський Інститут міжнародних політичних студій ISPI опублікував досье щодо оцінки стану роботи й досягнень президента Зеленського та «Слуги народу» за перший рік при владі за редакцією Елеонори Тафура Амброзетті²¹. У статтях, що ґрунтуються на даних соціологічних досліджень, фіксуються ознаки розчарування українців у президенті й те, що «економічні проблеми, корупція, війна на Донбасі та складні відносини з Росією залишаються серйозними проблемами»²². Українці переймаються урядовим підходом до кризи COVID-19 і до «диких пожеж, які поширювалися поблизу Чорнобиля»²³. Повені на заході країни, що паралізували регіон у червні 2020 р., найімовірніше, додадуться до цього списку.

Занепокоєння реакцією на пандемію підтверджують і емпіричні дані, і порівняння з іншими країнами континенту. Якщо відносно раннє закриття кордонів і введення загального карантину дозволили зменшити кількість потенційних смертей, то економічні жертви стали (і стануть)

²⁰ M. Shevtsova, *Ukraine's Civil Society and Zelensky: A Romantic Affair or Guest Marriage?* ISPI, 17 April 2020, at: <https://www.ispionline.it/it/publicazione/ukraines-civil-society-and-zelensky-romantic-affair-or-guest-marriage-25792>.

²¹ E.T. Ambrosetti, 'Ukraine: Reality Check One Year After Zelensky's Triumph', ISPI, 18 April 2020, at: <https://www.ispionline.it/it/publicazione/ukraine-reality-check-one-year-after-zelenskys-triumph-25783>.

²² Ibid.

²³ Ibid.

ще більш численними. Спираючись на результати «багато-річного економічного аналізу виведення прибутків в офшори, податкової та тарифної політики в Україні та Європі», колектив Центру економічної справедливості опублікував свій аналіз дій нової влади та їхніх результатів в умовах пандемії²⁴. Автори описують підхід як «(1) невтручання... (2) небажання боротися проти незаконних звільнень» з роботи та «нездатність надати відчутну фінансову допомогу найманим працівникам». Уже стандартне «нерозуміння важливості державних інвестицій для виходу з кризи» виражається, серед іншого, у відмові «від доведення податків для багатих до європейського рівня». Прогресивне оподаткування та нижчий рівень тінізації економіки дають простір для маневрів, можливість і бажання (хоч би й кредитного) фінансування антикризових заходів, як це закладено в пакетах економічної відбудови після COVID-19 у ЄС²⁵. Чималу роль відіграє існування налаштованих проти неоліберального капіталізму наративів, партій і рухів, які не варто ні переоцінювати, ні недооцінювати. Так, наприклад, багато схем підтримки робітників і вразливих груп у Великобританії розробляються під тиском і за співпраці з різними профспілковими організаціями²⁶, опозиційні лейбористи проводять консультації щодо «зеленої відбудови» економіки опозиційними лейбористами з «профспілками, робітниками, агітаційними групами та громадськістю»²⁷, а уряди ВБ, Люксембургу та Франції надали 70–80% гарантованого прибутку тим, чиї місця роботи зачинилися через карантин²⁸. В Україні ж ринковий фундаменталізм і в кризу ніхто не скасовував.

²⁴ ЦЕС, «Епидемия бедности: ЕС и Украина в борьбе с коронавирусом», Спільне, 4 травня 2020, URL: <https://commons.com.ua/uk/epidemiya-bednosti-es-i-ukraina-v-borbe-s-koronavirusom/>.

²⁵ 'Covid-19: the EU plan for the economic recovery', European Parliament, 28 May 2020, at: <https://www.europarl.europa.eu/news/en/headlines/economy/20200513STO79012/covid-19-the-eu-plan-for-the-economic-recovery>.

²⁶ T. Sharp, 'Union win as Covid-19 furlough scheme extended', TUC, 12 May 2020, at: <https://www.tuc.org.uk/blogs/union-win-covid-19-furlough-scheme-extended>.

²⁷ S. Rodgers, Labour launches consultation on ambitious green economic recovery, Labourlist, 5 June 2020, at: <https://labourlist.org/2020/06/labour-launches-consultation-on-ambitious-green-economic-recovery/>.

²⁸ ЦЕС, 4 травня 2020.

Пандемія, накладена на соціоекономічні проблеми, може стати як вироком системі, так і поштовхом до суспільних змін, нової хвилі вимог від «реформаторів». За понад рік президентства Зеленського стало очевидним однотонне і безнюансове бачення проблем у державі та їх вирішення, що можна висловити фразами на зразок «ринок нам допоможе» або «збережемо статус-кво будь-якою ціною»²⁹. Тобто *якісної зміни в міфологічному підґрунті режиму не відбулося*. Безідеологічність та безпринципність, відсутність елементарного розуміння діалектики глобальних політико-економічних процесів і їхнього впливу на Україну в будь-якому вимірі — соціальному, економічному, геополітичному тощо — пояснюють таку позицію та затухання ентузіазму до радикальних змін. Dreamteam — команда-мрія (міністр фінансів Олександр Данилюк і генеральний прокурор Руслан Рябошапка), що не протрималась і пів року³⁰, розвалилася саме тому, що спробувала Realpolitik в українських умовах. Іван Баканов нещодавно додав до числа пов'язаних із ним таємниць і скандалів незаконну посаду керівника іспанської компанії, яку він, як з'ясувалося, обіймає з 2015 р. і якої не покинув при отриманні посади в СБУ, як того вимагає закон³¹. Виявилося, що мрію багато складніше втілити в життя, ніж прописати в сценарії другосортної комедії.

Колективному президенту щодня стає зрозуміліше, що лише добрих намірів для вирішення багаторівневих криз недостатньо. Для 73% виборців, які проголосували за комедійного актора, це був акт протесту, сподівання відкинути олігархічний істеблішмент та соціально-економічну реальність, яку створив режим неоліберальної клептократії, відмова брати участь у відтворенні такого режиму.

Існує політичний попит на соціалізм³², однак мало хто наважується його назвати справжнім його ж ім'ям у «декомунізованих» світоглядах, інституціях і геополітичних

²⁹ Див. інтерв'ю Рябошапки з Fisher (2020).

³⁰ J. Fisher, 'Zelensky's Ukraine: Why comic's dream of transformation may be over', BBC, 20 May 2020, at: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-52721154>.

³¹ RFERL, 'Ukrainian Security Service Chief Runs Company In Spain, Illegally', 22 May 2020, at: <https://www.rferl.org/a/ukrainian-security-service-chief-reportedly-runs-company-in-spain-illegally/30629061.html>.

³² Як я це показую на соціологічних даних, цитованих у книзі.

реаліях. Затребувана система — якими б назвами, гаслами і прапорами її не прикривали — є соціалістичною. Так, багато тих 73%, які голосували за Зеленського, також голосували проти капіталістичного експерименту довжиною в майже 30 років.

P.S. Ці рядки писалися під час всесвітньої пандемії вірусу COVID-19, що додає ще більше невизначеності світовій та українській економікам. Деякі події будуть визначальними в наступні місяці й роки. Багато років деструктивного соціально-економічного «реформування» створили ідеальні умови для боргової залежності, яка ще більше погіршила стан ідеологічного паралічу в скаліченій війною країні.

Процеси (дез)інтеграції імперії капіталу прискорюються у таких кон'юнктурах, як пандемія у глибоко взаємопов'язаному, а отже, вразливому світі. Коли кількість померлих зростає, національний та глобальний ВВП зменшуються, мільйони стають безробітними. Короткочасне уповільнення глобальної економіки потягне за собою дуже довге похмілля, яке накладеться на ще не подолані наслідки кредитної кризи 2007–2009 рр. Важко хоча б з мінімальною точністю прогнозувати, що це буде означати для України. Її суверенітет дедалі більше компрометується, нова хвиля приватизацій уже не за горами, як і референдум про надання іноземцям можливості ставати власниками землі. Останні вибори дали нам зрозуміти суспільні настрої, зрозуміти, чого можна й не можна очікувати в майбутньому, що *народний терпець увірвався*. Що буде після того, як (уявні) майдани не можна буде провести через кабінки для голосування, покаже час.

*Юлія Юрченко
Лондон, Велика Британія
30 червня 2020*

Крізь терни — до туманності, або До ринку через гібридну громадянську війну: системні невдачі виживають на міфках

Через три роки після найсерйознішої кризи з часів розпаду СРСР Україна опинилася на грані чергового Майдану. Ослаблена збройним громадянським конфліктом, корумпованим державним апаратом, паралізована надмірним борговим ярмом, українська економіка ледь-ледь росте, при цьому й далі набирає позик на драконівських умовах «структурної перебудови». Водночас низький рівень життя, бідність і нерівність досягли критичної позначки. Поєднання хибних реформ переходу до ринку, нецільового використання позичених коштів і неправомірного привласнення kleптократичним правлячим блоком призвело до токсичної боргової залежності, що й стало інструментом для маніпуляцій в оновленому геополітичному протистоянні Росії та США/ЄС. Боргова геополітика в контексті переговорів про Поглиблену та всеосяжну зону вільної торгівлі (ПВЗВТ) коштувала Україні її остаточного фактичного суверенітету й далі продовжує підважувати можливості для стабілізації геополітичного порядку.

Зараз Україна затиснута авторитарною неоліберальною kleптократією з тенденціями до фашизації. Подальше впровадження ПВЗВТ означає ще більше жорсткої економії, поглиблення нерівності, розширення приватизації та послаблення механізмів підтримки щоденного соціального відтворення — належної медичної допомоги, догляду за дітьми, освіти, доступних послуг і продуктів харчування. Приватизація землі та реприватизація ділянок для фрекінгу також загрожують екологічною катастрофою. Лібералізація експорту деревини в ЄС уже спричиняє руйнування карпатських пралісів у гонитві за короткотерміновим економічним виграшем. Борг став геополітичним інструментом

зовнішніх відносин України, чим обачно й користуються кредитори. Якщо проаналізувати дані зовнішньої заборгованості після 2013/2014 рр., стає очевидним, що в умовах клептократичного неоліберального режиму це призвело до значної ерозії суверенітету України, ледве прикритої небезпечною риторикою «патріотизму», тобто використання правих настроїв як захисного механізму проти будь-якої критики хиткого олігархічного царства.

Найімовірніше, Крим не вдасться швидко повернути у мирний спосіб; конфлікт на Донбасі також навряд чи може бути врегульовано найближчим часом. Безперечно, авторитарна фашизоїдна неоліберальна клептократія й надалі робить усе можливе й неможливе задля відчуження та знецінення трудящих України до мінімального рівня, придатного для повсякденного соціального відтворення. В той час, як Порошенко почав відмежовуватися від радикальних «правих патріотів» як «ворогів системи», соціальне невдоволення посилюється. Це бездолене робітництво прокидається; воно мліє від свіжих ран і обливається кров'ю власних дітей; воно озброєне; доведено до краю. Воно вагітне наступним Майданом.

На початку 2014 року, коли слово «Україна» було в заголовках чи не всіх світових ЗМІ, мало хто розумів, як протести з вимогою підписання Євроасоціації перетворилися на збройні сутички. Безпрецедентне насильство, що сколихнуло країну, насторожило тим, що нечувана дестабілізація все більш зубожілого суспільства поставила на кін геополітичні вимоги, які, здавалося, залишилися далеко позаду, ще до 1989 р. Чутки про нову холодну війну, зіткнення імперіалізмів і навіть близьку Третю світову війну заповнили дискурсивний простір медій, політики та науковців¹, що частіше віддаляло, ніж наближало до розуміння кризи².

¹ Зокрема див. Edward Lucas, *The New Cold War: Putin's Threat to Russia and the West* (New York: St. Martin's Press, 2014). Укр. переклад: Е. Лукас. Нова холодна війна. Як Кремль загрожує і Росії, і Заходу (Київ: Темпора, 2009).

² John Pilger, 'Nato's Action Plan in Ukraine is Right out of Dr Strangelove', *The Guardian*, 17 April 2014, at: www.theguardian.com/commentisfree/2014/apr/17/nato-ukraine-dr-strangelove-china-us; and John Pilger, 'Why the Rise of Fascism is Again the Issue', *JohnPilger.com*, 26 February 2015, at: <http://johnpilger.com/articles/why-the-rise-of-fascism-is-again-the-issue>; Chris Kaspar de Ploeg, *Ukraine in the Crossfire* (Atlanta, GA: Clarity Press, 2017).

Конфлікт бере свій відлік не від перших пострілів, які пролунали у Києві взимку 2014 р. Навряд чи амбіції Путіна, витік дипломатичних телеграм Нуланд, візити Байдена, коментарі Маккейна й Тимошенко щодо НАТО, як і багато інших подібних моментів, могли автоматично призвести до збройного конфлікту. Для цього повинні бути відповідні умови. Кулі (й не лише вони) стали каталізатором вибуху невдоволення, яке назрівало близько 25 років і яке роз'ятрило набір небезпечних міфів усередині пострадянського простору та поза ним. Міфи ці були породжені умами тих, хто не хотів і часто не міг взаємодіяти з соціально-економічною реальністю громадян, на чие майбутнє вони необачно могли впливати чи не найбільше. У цій книзі я доводжу, що історія потрапляння України в гібридний громадянський і збройний конфлікт — це історія непродуманих міфів, використаних як фундамент для реального політико-економічного перетворення та подальших небезпек, що цей процес тягне за собою. Усі міфи — це створені людьми соціальні конструкти із конкретним призначенням³. *Основна мета та наслідки міфів, які окреслили трансформацію України з 1991 року, — це розширення імперії транснаціонального капіталу. Саме соціальні наслідки цього складного процесу створили умови для громадянського протистояння та збройного конфлікту, і завдання цієї книги — дослідити цей процес.*

Функція міфів у мінливій політичній та економічній реальності полягає у продукуванні соціальної згуртованості, підтримки або, говорячи в термінах Антоніо Ґрамші⁴, забезпеченні конкретних способів управління, виробництва та соціального відтворення. Спосіб, який, починаючи з 1970-х років, лежить в основі світової політичної економії, — це неолібералізм, або фінансіалізований капіталізм, який після фінансової кризи 2007–2008 рр. та наступної рецесії⁵ лише

³ Достоту так само, як і всі теорії, як зазначав Роберт В. Кокс. Див.: R. W. Cox, 'Social Forces, States, and World Orders: Beyond IR Theory', *Millennium: Journal of International Studies* 10(2) (1981): 126–155.

⁴ A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci* (New York: International Publishers, 1971). Укр. переклад: А. Ґрамші. В'язничні зошити. Вибрані записи (Київ: Вперед, 2017).

⁵ Kees van der Pijl and Y. Yurchenko, 'Neoliberal Entrenchment of North Atlantic Capital: From Corporate Self-Regulation to State Capture', *New Political Economy* 20(4) (2015): 495–517.

зміцнився й набуває відверто авторитарних рис⁶. Найяскравішим проявом цих рис є поточна фінансіалізація та таке собі нове «обгороджування»⁷, тобто приватизація державної власності та урізання соціальних видатків. Новий світовий порядок — це ринковий конституціоналізм⁸, якому притаманні приватизація прибутків і соціалізація корпоративних видатків⁹. Це поєднується з надзвичайно жорсткою дисципліною на робочому місці¹⁰, системним соціальним відчуженням праці¹¹, додатковими вимогами щодо боргів¹², високим рівнем бідності серед працюючих¹³ та політикою жорсткої економії. Усе перераховане — це успішні статті експорту з ядра капіталістичної світ-системи до її (напів) периферії, і Україна тут не є винятком, як я продемонструю в цій книзі.

Розширення глобальної капіталістичної системи на пострадянський простір від початку 1990-х років призвело

-
- ⁶ Більше про авторитарний зсув у неолибералізмі див.: Ian Bruff, 'Authoritarian Neoliberalism, the Occupy Movements, and IPE', *Journal of Critical Globalisation Studies* 1(5) (2012): 114–116; and Ian Bruff, 'The Rise of Authoritarian Neoliberalism', *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society* 26(1) (2014): 113–129.
- ⁷ David Harvey, *The New Imperialism* (Oxford: Oxford University Press, 2003).
- ⁸ S. Gill, *Critical Perspectives on the Crisis of Global Governance: Reimagining the Future* (London: Palgrave, 2015); C.A. Cutler, 'New Constitutionalism, Democracy and the Future of Global Governance', in S. Gill (ed.), *Critical Perspectives on the Crisis of Global Governance: Reimagining the Future* (London: Palgrave, 2015), 89–109.
- ⁹ Martijn Konings (ed.), *The Great Credit Crash* (London: Verso, 2010).
- ¹⁰ Phoebe Moore and Andrew Robinson, 'The Quantified Self: What Counts in the Neoliberal Workplace', *New Media & Society* 18(11) (2016): 2774–2792; Phoebe V. Moore, *The Quantified Self in Precarity: Work, Technology and What Counts* (Abingdon: Routledge, 2018).
- ¹¹ Saskia Sassen, *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014).
- ¹² A. Roberts and S. Soederberg, 'Politicizing Debt and Denaturalizing the «New Normal»', *Critical Sociology* 40(5) (2014): 657–668.
- ¹³ L. Pradella, 'The Working Poor in Western Europe: Labour, Poverty and Global Capitalism', *Comparative European Politics* 13(5) (2015): 596–613.

до вираженого посилення транснаціональності класової боротьби та геополітичного протистояння Схід-Захід — на-самперед між США та Росією. Ослаблена розпадом СРСР, але згодом економічно підживлена залежністю індустріалізованого світу від нафти й газу, Росія стала державно-олігархічною потугою та вступила в нову конкуренцію із США, проте цього разу без належного ідеологічного складника. З кінця 1990-х рр. Кремль намагався перемогти США у їхній власній грі — у капіталістичній конкуренції за світове домінування, що передбачала, серед іншого, економічний, політичний та військовий контроль над пострадянськими державами, які одна за одною вислизали з-під тяжіння Москви. Співдружність незалежних держав (СНД; заснована в 1991 р.), Організація договору про колективну безпеку (ОДКБ; заснована 1992 р., реформована в 2002 р.), а також недавніше утворення Євразійський митний союз (2008 р.) — ось лише деякі приклади спроб Росії відновити та зберегти панування над простором, який входив до сфери її безпосереднього контролю ще до утворення СРСР. Курс США на розширення НАТО на територію Східної Європи, як і військове втручання Росії в Придністров'ї та Абхазії, також є частиною геополітичної гри між Вашингтоном і Москвою. Успішне продукування заморожених конфліктів у Молдові та Грузії призвело до того, що дехто почав трактувати путінську анексію Криму і російське військове вторгнення на схід України як «реакцію на побоювання щодо розширення НАТО»¹⁴. Якщо ми приймемо аргументи про право Росії захищати власні інтереси¹⁵, то це означає, що ми відкидаємо те, що Україна є суверенною державою і що незгода Росії з її вибором у зовнішній та торговій політиці не дає Кремлю права порушувати кордони України. Це також не може виправдати трансформацію російського мейнстримного політичного дискурсу, який з початку 2000-х років ґрунтувався на химерному поєднанні

¹⁴ Наприклад, див.: Richard Sakwa, *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands* (London: I.B. Tauris, 2015).

¹⁵ Там само. Також див.: David Lane, 'Is the Russian Federation a Threat to the International Order?' (2016), at: http://valdai-club.com/a/highlights/is_the_russian_federation_a_threat_to_the_international_order/?sphrase_id=173665; and David Lane, 'The International Context: Russia, Ukraine and the Drift to East-West Confrontation', *International Critical Thought* 6 (2016): 623–644; Pilger, 'Why the Rise of Fascism is Again the Issue'.

воскреслого й уславленого імперського минулого та гордості за монополізовані Росією заслуги за перемогу всього СРСР в Другій світовій війні. Використання імперської історії «володіння» Кримом у поєднанні з використанням «захисту етнічних росіян» як привід для військового вторгнення в Україну свідчить про імперіалістичні амбіції Кремля: важко підтримувати риторику геополітичної самооборони в контексті такої «дипломатії». І справді, імперіалістичні зіткнення Заходу та Сходу поширюються за межі пострадянських держав і на міжнародну військову та економічну арену. Протистояння Росії та Заходу/США через Лівію та Сирію в ООН — лише деякі з численних ілюстрацій цих зіткнень і їх нещодавнього загострення.

Тривалий і складний історичний зв'язок із Російською імперією та радянською Росією спричинив особливе місце України в оновленому геополітичному протистоянні. На внутрішньому рівні державотворчий процес ускладнювався спадщиною століть поділу між сходом і заходом країни, імперіями та формами суспільної організації, що перемежувалися короткими періодами суверенної державності¹⁶. Зібрана до купи в своїх сучасних кордонах у радянський період у середині ХХ століття, багатонаціональна, багаторелігійна, багатомовна нація потребувала потужного космополітичного засадничого міфу, щоб забезпечити собі суверенне існування¹⁷. Основні принципи Конституції, прийняті в 1996 році, містили всі необхідні для цього компоненти. Однак маркетизація та геополітичні ігри на пострадянському просторі суперечили потенційній побудові космополітичного й егалітарного суспільства, і, таким чином, для формування суспільних уявлень використовувались різні конфронтаційні міфи. Утворився режим неоліберальної клептократії, де типові неоліберальні риси посилюються повсюдною корупцією та інституціоналізованим розкраданням державних активів¹⁸. Дієве упослідження мас і маніпулятивні політичні міфи, «заточені» під отримання згоди на режим накопичення капіталу коштом більшості

¹⁶ Serhii Plokhyy, *The Gates of Europe* (London: Penguin, 2015). Укр. переклад: С. Плохій. *Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності* (Харків: КСД, 2016).

¹⁷ Sakwa, *Frontline Ukraine*.

¹⁸ Yuliya Yurchenko, 'Black Holes in the Political Economy of Ukraine: The Neoliberalisation of Europe's «Wild East»', *Debatte* (April 2013).

населення, постійно руйнують соціальну згуртованість ще з початку 1990-х років.

Складні та далекосяжні історичні процеси так просто не відбуваються. Є соціальні сили та люди з конкретними іменами, які керують ними в конкретних напрямках. Саме через ідентифікацію цих сил і виокремлення їхніх головних інтересів можна збагнути причини такого стратегічного вибору, якими спірними вони б не були, як це може здатися у випадку України. Варто дослідити зв'язки між системною трансформацією України як частини мінливої глобальної капіталістичної системи, пов'язаними з цим геополітичними зрушеннями та процесом класового становлення, наприклад, появою олігархії, на рівні ідеології та зміни облич за індивідуальним володінням засобами виробництва в процесі приватизації, тобто накопичення капіталу за рахунок розорення інших¹⁹.

У цій книзі я намагаюся продемонструвати, як проблема інтеграція України в глобальну капіталістичну систему підсилила внутрішньополітичну дестабілізацію, одночасно розпалюючи геополітичну напругу в регіоні, уможливаючи громадянський та збройний конфлікти. Абстрактний поділ громадянських і збройних конфліктів тут є надзвичайно важливим, адже політичні поділи наразі є такими ж злободенними в країні, як і їхні збройні прояви, тоді як громадянсько-політичні конфлікти існують і виходять за межі фронту на сході України.

ІМПЕРІЯ КАПІТАЛУ, СОЦІАЛЬНИХ СИЛ І МЕТОДІВ ПЕРЕВІРКИ

Кінець «Золотої доби капіталізму» наприкінці 1960-х — початку 1970-х років ще раз відкрив двері для економіки, заснованої на принципі *laissez-faire*. «Реванш рантьє»²⁰, раніше «приспаних» економічними теоріями Джона Мейнарда Кейнса²¹, мав подолати межі можливого, досягнуті після Другої світової війни масовим виробництвом і масовим споживанням, заснованими на режимі «вбудованого

¹⁹ Harvey, *The New Imperialism*.

²⁰ J. Morris, 'The Revenge of the Rentier or the Interest Rate Crisis in the United States', *Monthly Review* 33(8) (1982): 28–33.

²¹ J.M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money* (London: Palgrave Macmillan, 1970 [1936]).

лібералізму»²². У відповідь на падіння рентабельності, стагфляцію та посилення робітничого руху й соціальних протестів²³ наприкінці 1960-х — 1970-х років у США та Великобританії відбувається переорієнтація на монетаризм, дерегуляцію бізнесу²⁴ та неолібералізм у широкому сенсі. Заснований на економічних теоріях Фрідріха фон Гаєка (1899–1992) та Людвіга фон Мізеса (1881–1973) та оновленому лібералізмі XIX століття, неолібералізм був «наслідком поєднання маржиналістської економічної думки... із критикою теорії загальної рівноваги»²⁵. Результат ґрунтувався на двох положеннях Мізеса та Гаєка: (1) «егоїзм є основним законом суспільства»²⁶ та (2) «вільні ринки призводять до “стихійного порядку”, що вирішує проблему економічного розрахунку»²⁷. Це й стало «теорією політико-економічної практики, яка передбачає, що добробут можна покращити через інституційне забезпечення індивідуальних підприємницьких свобод та навичок в інституційній рамці широких прав приватної власності, вільних ринків та вільної торгівлі»²⁸. Важливо згадати, що неолібералізм був задуманий як ідеологічна теорія-проект, спрямована на протидію «притаманному колективізму й державному економічному

²² Термін запропонував Джон Паггі. Див.: J. G. Ruggie, 'International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order', *International Organisation* 36(2) (2000): 379–415.

²³ Більше про кризу фордизму див.: Giovanni Arrighi, 'The Social and Political Economy of Global Turbulence', *New Left Review* (March — April 2003): 20; Robert Brenner, 'The Economics of Global Turbulence', *Special Issue, New Left Review* (1998); Robert Brenner, *The Economics of Global Turbulence* (London: Verso, 2006); Robert W. Cox, *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History* (New York: Columbia University Press, 1987), 273–354; Andrew Glyn, 'Productivity and the Crisis of Fordism', *International Review of Applied Economics* 4(1) (1990): 28–44.

²⁴ Ph. Cerny, 'The Limits of Deregulation: Transnational Interpenetration and Policy Change', *European Journal of Political Research* 19(2–3) (1991): 173–196.

²⁵ K. Birch and V. Mykhnenko, *The Rise and Fall of Neoliberalism: The Collapse of an Economic Order?* (London: Zed Books, 2010), 3.

²⁶ Цит. за: Richard Peet, *Geography of Power: The Making of Global Economic Policy* (London: Zed Books, 2007), 73.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ David Harvey, *The New Imperialism*, 2.

плануванню тоталітаризму»²⁹, яка спиралася на економічні теорії про неможливість економічного планування. Іронія в тім, що неоліберальна неприязнь до планування є лише декларативною й часто вибірковою — яскравим прикладом цього є політика жорсткої економії, перебудова системи міжнародної торгівлі та вимоги програм «структурної перебудови» у країнах із низьким і середнім рівнем доходу. Як у національному, так і в глобальному масштабі неолібералізм укорінений через інститут держави як основної законотворчої інституції, здатної забезпечувати подібний курс. Таким чином, державі відводиться задача «створити та підтримувати інституційну базу, відповідну [для неоліберальних] практик»³⁰. Ця трансформація породила те, що Вільям Робінсон називає «транснаціональною державою»³¹ — ключове нововведення останніх десятиліть, що передбачає розширення вже існуючих та створення нових механізмів зменшення державного контролю над капіталом при одночасному посиленні контролю за працею в частині регулювання та оподаткування. Сама держава — це арена класової боротьби, де домінуючі класи та їхні фракції, як правило, визначають стратегічний напрям політики³²; у транснаціональній державі переважають транснаціонально орієнтовані фракції. Програми структурної перебудови (SAP) та позики (SAL) експортували модель неоліберальної транснаціоналізації в країни з низьким рівнем доходу після латиноамериканської боргової кризи 1980-х років, а з 1990-х років — і в пострадянські держави, Росію та Україну зокрема³³.

²⁹ Birch and Mykhnenko, *The Rise and Fall of Neoliberalism*, 3.

³⁰ Harvey, *The New Imperialism*, 2.

³¹ William I. Robinson, 'Global Capitalism and Nation-State Centric Thinking: What We Don't See When We Do See Nation-States. Response to Arrighi, Mann, Moore, van der Pijl, and Went', *Science & Society* 65(4) (2002): 500–508, 'Social Theory and Globalization: The Rise of a Transnational State', *Theory and Society* 30(2) (2001): 157–200, *Theory of Global Capitalism: Production, Class and State in a Transnational World* (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2004), and 'Global Capitalism: The New Transnationalism and the Folly of Conventional Thinking', *Science & Society* 69(3) (2005): 316–328.

³² Nicos Poulantzas, *State, Power, Socialism* (London: Verso, 2014 [1978]).

³³ Harvey, *The New Imperialism*; David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism* (Oxford: Oxford University Press, 2005); William Easterly, *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the*

У світі, який формують дедалі потужніші транснаціоналізаційні процеси, спільноти й інституції, нам треба відшукати такі аналітичні інструменти, які дозволили б відкинути застарілі категорії та терміни. Транснаціональний історичний матеріалізм — неограмшійанський метод — якраз підходить, адже це «застосування історико-матеріалістичного методу до вивчення транснаціональних суспільних відносин»³⁴. Це діалектичний науковий метод Грамші³⁵, згодом доповнений Робертом В. Коксом³⁶, Стівеном Гіллом та їхніми співавторами³⁷, а також Андреасом Білером з Адамом Муртоном³⁸ (серед найбільш відомих). Метод дозволяє простежити формування соціальних сил «у собі» та «для себе» в контексті виробничих відносин і в процесі накопичення капіталу, пасивної революції та *transformismo*. У дослідженні України такий підхід є дуже корисним для пояснення того, як завдяки процесу приватизації (первинне накопичення капіталу) формувались олігархічні та фінансово-промислові групи (концентрація капіталу); як із числа працівників тих самих державних підприємств дехто перетворився на олігархів, а решта — на робітників/безробітних/ошуканих (тобто як утворилися капіталістичні й робітничі класи); як і чому виникли нові політичні партії та рухи, які були представниками або союзниками конкретних олігархів (тобто як виник «клас для себе»), і як зародилася підтримка різних напрямків зовнішньої політики, наприклад, глобального Заходу проти Сходу. Застосувавши концепцію пасивної революції, метод дозволяє нам проаналізувати, як суспільна свідомість перетворилася на консенсусне прийняття конкретного нового режиму, реформ та відповідальних за них осіб. Це поступова та консенсусна трансформація суспільного порядку без повноцінного врахування інтересів суб'єк-

Rest Have Done so Much Ill and so Little Good (New York: Penguin Press, 2006).

³⁴ Ledeneva, *Russia's Economy of Favours*.

³⁵ Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*.

³⁶ Robert W. Cox, 'Social Forces, States, and World Orders: Beyond IR Theory', *Millennium: Journal of International Studies* 10(2) (1981): 126–155; and Cox, *Production, Power and World Order*.

³⁷ Roy Godson, *Menace to Society: Political-Criminal Collaboration around the World* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2003).

³⁸ Andreas Bieler and Adam Morton, *Images of Gramsci: Connections and Contentions in Political Theory and International Relations* (New York: Routledge, 2006).

тів чи соціальних груп, на які вона впливає; це частково заслуга *trasformismo* — процесу, коли політичні сили вступають у стратегічні союзи, незважаючи на свої відмінності, поки ці відмінності не нівелюються в світогляді домінуючої групи³⁹. Вестернізація у всіх її формах — комерціалізація, культурна асиміляція тощо — це саме процес пасивної революції та *trasformismo*.

У нашому аналізі соціальні сили займають центральне місце, тому, визначаючи категорії аналізу, потрібно бути вкрай обережними. Читач(к)ам зі Східної Європи добре знайомі терміни «клани» та «еліти» (які детальніше опишу в наступних розділах). Тому пропоную тут від них відмовитися. Їхня надумана, невід’ємна однорідність насправді приховує суперечності, в рамках яких вони постали як соціальна група. Вони також не в змозі прояснити ситуації, коли ці угруповання між собою кооперують, тим самим перешкоджаючи ясності аналізу та його перспективам досягти достовірних кінцевих результатів. Як можна пояснити, чому члени різних «кланів» співпрацюють, а члени одного угруповання знищують одне одного? Чому люди з різних соціальних верств і класів місяцями разом на морозі протестують на Майдані у Києві? Нечіткі категорії необхідні для внесення ясності в аналізі нечітких соціальних характеристик — приміром, суспільств, що зазнають великих перетворень (як-от українського). Транснаціональний історичний матеріалізм тут теж придасться. Ми починаємо із ситуації як одиниці аналізу, тобто громадянського та збройного конфлікту в Україні, і визначаємо, хто й чому зацікавлений, а хто не зацікавлений у конкретних результатах тих чи інших сценаріїв. Далі ми визначаємо їхню належність до конкретних класових фракцій, класів та історичних блоків залежно від позиціонування в класових альянсах, від системи власності на засоби виробництва та від ідейно-світоглядної свідомості — якщо йдеться про короткотривалі явища, приміром, під час Майданів 2004–2005 та 2013–2014 років. Остання форма — це те, що Грамші назвав «історичними блоками» — «діалектичною єдністю протилежностей і відмінностей»⁴⁰, «складною, суперечливою й неоднозначною сукупністю надбудови [тобто] відображенням сукупності суспільних виробничих відносин»⁴¹.

³⁹ Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, 57–59.

⁴⁰ *Ibid.*, 137.

⁴¹ *Ibid.*, 366.

Суперечності та реактивний характер органів протесту Майдану, як історичних блоків, є, таким чином, прямим відображенням того, що українська економіка (політекономія) — це складна, суперечлива та неузгоджена сукупність, комплекс. Постійні протести в країні, до яких я апелюю у книзі, також означають, що внутрішні протиріччя в цьому історичному блоці досі не примирені й що для створення нового, стабільного гегемонічного історичного блоку/соціального консенсусу варто сформуванню «відповідну політичну ініціативу, необхідну [для] зміни спрямування» сил, які належить до цього включити⁴².

Імперія глобального капіталу поширюється через процеси трансформації суспільства та їхні інститути шляхом пасивної революції та *transformismo*, де правлячий блок часто готовий нести відповідальність за імплементацію ринкових реформ і бути їхнім бенефіціаром. Ринкова фетишизація, тобто трактування комерціалізації як єдиного життєздатного варіанту реформ, — міф, на якому ґрунтується неоліберальна всебічна концепція контролю⁴³. Це те ідеологічне підґрунтя, що лежить в основі домінуючого в глобальній економіці способу накопичення як тимчасового компромісу між класовими фракціями, пов'язаними з різними

⁴² Kerstin Zimmer and Claudia Sabiç, 'Ukraine: The Genesis of a Captured State', in Melanie Tatur (ed.), *The Making of Regions in Post-Socialist Europe: The Impact of Culture, Economic Structure and Institutions: Case Studies from Poland, Hungary, Romania and Ukraine*, 1st edn (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004).

⁴³ Ries Bode, 'De Nederlandse Bourgeoisie Tussen de twee Wereldoorlogen', *Cahiers voor de Politieke en Sociale Wetenschappen* 2 (1979): 9–50; Henk Overbeek (ed.), *Restructuring Hegemony in the Global Political Economy: The Rise of Transnational Neo-Liberalism in the 1980s* (London: Routledge, 1993); Otto Holman, 'Transnational Class Strategy and the New Europe', *International Journal of Political Economy* 22(1) (1992): 3–22, and *Integrating Southern Europe: EC Expansion and the Transnationalisation of Spain* (London: Routledge, 1996); and Kees van de Pijl, *Transnational Classes and International Relations* (London: Routledge, 1998); Kees van de Pijl, 'Two Faces of the Transnational Cadre Under Neo-Liberalism', *Journal of International Relations and Development*, suppl. Special Issue: *Transnational Historical Materialism* 7(2) (2004): 177–207; Kees van de Pijl, *Global Rivalries: From the Cold War to Iraq* (Pluto Press: London 2006).

потоками капіталу — товарним, продуктивним та грошовим⁴⁴. В умовах неолібералізму вони все частіше взаємопов'язані всюдисущою фінансіалізацією. Іншими словами, концепція контролю — це поєднання «стратегії накопичення» з «гегемонічним проектом»⁴⁵. Викристалізувана в економічних моделях концепція контролю в результаті направляється каналами міжнародних установ чи опосередковано (Міжнародний валютний фонд [МВФ], Європейський банк реконструкції та розвитку [ЄБРР], Світова організація торгівлі [СОТ], Європейський Союз/Європейська комісія тощо), чи безпосередньо — через групи інтересів та лобістів, яких в Україні налічується щонайменше чотири: Американська торгова палата, Центр відносин США–Україна (CUSUR), Ділова рада США–Україна (USUBC) та Європейська Бізнес Асоціація (ЕВА). Далі у книзі я зупинюся на них детальніше. Концепції контролю сформульовано в рекомендаціях щодо реформ для «перехідних економік»/України, зокрема через кредити на «структурну перебудову», де через неоліберальну маркетизацію (впровадження ринків) міфи про зростання мають на меті забезпечити згоду на впровадження реформ за будь-яку ціну.

Занепад СРСР був унікальною історичною можливістю для транснаціоналізації капіталу та для капіталістичної системи в цілому. У той час як західні політичні лідери відзначали «кінець історії», бізнес-лобі відзначали відкриття «нової Південно-Східної Азії на порозі [ЄС]» (цитата колишнього Генерального секретаря Європейського круглого столу промисловців Кита Річардсона)⁴⁶. У пострадянських республіках чимало людей також були вражені новими «ринковими можливостями». Серед них була ліберальна інтелігенція, фракції номенклатури, що прагнули особистого збагачення, а також елемент тіньової економіки, який тепер міг би діяти на законних підставах — якби захотів. Останні дві групи

⁴⁴ Karl Marx, *Capital*, vol. 1 (London: Penguin, 1992): 109–199.

⁴⁵ B. Jessop, 'Accumulation Strategies, State Forms, and Hegemonic Projects': *Kapitalistate* 10 (1983): 89–111; also see: B. Jessop, 'The Capitalist State and the Rule of Capital: Problems in the Analysis of Business Associations', *West European Politics* 6(2) (1983): 139–162, and *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place* (University Park, PA: Pennsylvania State University Press, 1990).

⁴⁶ B. Balanya et al., *Europe Inc.: Regional and Global Restructuring and the Rise of Corporate Power* (London: Pluto Press, 2003): 29.

сформували кримінально-політичний нексус (змичку)⁴⁷, який і став кістяком режиму неоліберальної клептократії, використовуючи притаманні капіталістичній системі механізми накопичення, нав'язані міжнародними фінансовими установами. Транснаціоналізація держави України також була частиною «подарункового набору». Коли старі економічні зв'язки руйнувалися, на їхньому місці поставали нові — вироблені старими директорами/новими власниками приватизованих державних підприємств; і це проклало шлях до сучасних олігархічних конгломератів. Суперництво між західними, східними та внутрішніми силами в процесі накопичення капіталу та його геополітичних виразів формуватиме майбутнє України та решти пострадянських держав на наступні роки. Дехто розбагатів, позбавляючи інших власності, стикаючи їх лобами за нечисленні, здебільшого нематеріальні цінності: мову, етнічну належність, релігію та пам'ять. Навіть із початком збройного конфлікту олігархи залишаються при владі, тоді як знедолені маси «zasлужили» право стріляти одне в одного вздовж прикордонних окопів промислового сходу країни.

Економічні результати ринкових трансформацій в Україні також шокують. До травня 2015 року економіка України була однією з найменш ефективних у світі, з 28,1% падіння номінального річного ВВП у доларах США та 23,9% падіння на душу населення (у 2013–2014 роках); через обвал гривні в національній валюті ці показники зросли на 7,7% та 13,9% відповідно. Крім того, економіка України сильно доларизована й при цьому обтяжена боргом 58,1 млрд доларів США при 130,9 млрд доларів номінального ВВП⁴⁸.

⁴⁷ Louise Shelley, 'Russia and Ukraine: Transition or Tragedy?', in Roy Godson (ed.), *Menace To Society: Political-Criminal Collaboration around the World* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2003).

⁴⁸ Насправді епопея з європеїзацією України, договором з ЄС та (анти)майданами обійшлася дорогою ціною. На додачу до втрати людських життів і якої-не-якої соціально-політичної стабільності, економіка була поставлена на коліна борговою кризою та диктатом МВФ, що йшов слідом (детальніше див. далі та у вступі). Економічне вповільнення, що спостерігалось і до подій 2013–2014 рр., перетворилося на фіаско, коли гривня обвалилася і державний борг сягнув 100% ВВП. Це зумовило надання Україні \$40 млрд екстреної допомоги від МВФ і ускладнило відносини з багатьма приватними кредиторами, до числа яких входила

Курс долара США зріс із 8 гривень (1 січня 2014 року) до 21 гривні (1 травня 2015 року). У цьому антирекорді лише частково винні «антитерористична операція», анексія Криму та втрата доходів від розташованих на контрольованих сепаратистами територіях промислових об'єктів. Це радше свідчення розширення транснаціонального капіталістичного імперіалізму, де Україна є лише однією з багатьох поступливих жертв. Це результат соціально дестабілізуючих, економічно експропріативних і кабальних реформ, адаптованих шляхом недалекогоглядного моделювання транзиту, детально прописаного МВФ, Світовим банком та ЄБРР — провісниками нинішнього авторитарного неолібералізму. *Modus operandi* та виживання цих організацій також базується на міфі про необхідність постійного розширення ринку, керованого приватним капіталом, як панацеї від усіх соціальних, економічних та політичних проблем; і, таким чином, міф про необхідність транзиту до ринкових відносин — це їхнє безпосереднє продовження.

У самій Україні можна виділити чотири основні міфи, що лежать в основі її пострадянської реальності та тримають на плаву хитку згоду на підтримання режиму неоліберальної клептократії: (1) міф про транзит, (2) міф про демократію, (3) міф про «дві України» та (4) міф про «Іншого». Кожен із цих чотирьох є доповненням до решти. Кожен із них є аморфним, тобто їх визначення та сприйняття не є чітко розмежованими; кожен трансформується з часом за допомогою ситуативних інструментальних пристосувань правлячого блоку та зміни влади всередині нього. Тут важливо наголосити, що, незважаючи на Помаранчеву революцію та повстання 2013–2014 років, режиму виклик не кинули — лише змінили деякі його фігури, і тому тут ідеться не про панування конкретних агентів правлячого класу/блоку, а про матеріалізацію «класу для себе», Сучасного Державця⁴⁹, абстрактну партію панівного режиму. У цих умовах перестановка конкретних агентів стає менш важливою, хоча все ще є актуальною. Те, що ці чотири міфи успішно існують і розвиваються, забезпечує їхня кон'юнк-

Росія; спустошення валютних резервів, ріст дефіциту платіжного балансу, воєнні дії та втрата промисловості (FT 2015) на сепаратистських територіях ще більше поглибили, вкорінили кризу. Геополітика боргових відносин і досі висить над українськими керманічами дамокловим мечем.

⁴⁹ Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, 123–205.

турна та водночас взаємопідсилювальна природа. Ці міфи є стовпами, на які спирається всебічна концепція контролю поточної неоліберальної фінансіалізації.

МІФ ПРО ТРАНЗИТ

Міф про транзит — це міф, що загалом іде врозріз із логікою розширення капіталістичної імперії. Відносини (пост)радянських держав та МВФ, Світового банку, ЄБРР, а згодом і СОТ були породжені не лише згубними приписами щодо політики, але й гегемонічним дискурсом щодо того, якою має бути ця політика. Приписи, що ґрунтуються на маркетизації, встановлюють параметри правильного й неправильного; вони спираються на основоположний гегемонічний постулат економістів-неолібералів, що країнам, які щойно лише здобули незалежність, треба «допомогти» провести «правильну» суспільну еволюцію на основі вільноринкової моделі. Одним із найбільш відомих та впливових проявів цього почуття історичної необхідності був «Кінець історії» Френсіса Фукуяма⁵⁰. Стаття, а згодом і книга Фукуяма, стали самосправджуваними пророцтвами для нових держав про

кінець не лише «холодної війни» або чергового періоду післявоєнної історії, але й кінець історії як такої, тобто завершення ідеологічної еволюції людства та універсалізацію західної ліберальної демократії як остаточної форми правління⁵¹.

У рамках такого бачення для альтернативних сценаріїв не було місця перед очима «ліберальної демократії» як форми державності, неоліберального капіталістичного ринку як економічної системи та культури-ідеології споживачтва⁵² як моделі суспільної свідомості.

Стаття Джефрі Сакса з Гарвардського університету в *The Economist* від 13 січня 1990 р. під назвою «Що робити?»

⁵⁰ Francis Fukuyama, "The End of History?", *The National Interest* (Summer, 1989); Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York: Free Press, 1992).

⁵¹ Fukuyama, "The End of History?", 3.

⁵² Більше про дискусію щодо культури-ідеології консюмеризму див.: Leslie Sklair, *The Transnational Capitalist Class* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2001).

(*What Is to Be Done*), на думку Пітера Гована, стала переломним моментом у вищезгаданому дискурсі⁵³. «Тягар», який Сакс поклав на плечі «білої людини», як пояснює Гован, зводиться до «створення міжнародного середовища, в якому внутрішній аспект [Саксівської неоліберальної] політики [викладений у вищезгаданій статті] стане єдиним раціональним курсом для будь-якого уряду»⁵⁴. Сакс висловив свої пропозиції в серії лекцій, які згодом стали курсом лекцій «Економічна теорія транзиту» в Лондонській школі економіки. Політичні діячі США та Великої Британії негайно підтримали подальшу публікацію лекцій Массачусетським технологічним інститутом (МІТ), і вони незабаром були експортовані на пострадянський простір, де ніхто не сумнівався в авторитетності Гарварду чи МІТ⁵⁵. Економічні потрясіння, що відбувалися після «шокової терапії» (саме так підхід Сакса охрестили в деяких «постсоціалістичних» державах), ідейні витoki якої описано вище, підтверджено багатьма джерелами⁵⁶. Зліт ідей Сакса — показовий приклад того, як притаманна теоретичним абстракціям небезпека, підсилена міфологічною фетишизацією ринків, може реалізуватися через необережне застосування. За словами Гована, Сакс

⁵³ Peter Gowan, 'Neoliberal Theory and Practice for Eastern Europe', *New Left Review* I(213) (1995): 3.

⁵⁴ *Ibid.*, 4.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Детальний аналіз впливу «шокової терапії» на ЦСЄ див.: Alice Amsden, Jacek Kochanowicz and Lance Taylor, *The Market Meets its Match: Restructuring the Economies of Eastern Europe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998); P.J. Anderson, G. Wiessala and Ch. Williams, *New Europe in Transition* (London: Continuum, 2000); Radhika Desai, 'Second-Hand Dealers in Ideas: Think-Tanks and Thatcherite Hegemony', *New Left Review* I(203) (1994); M. Ellman, E. Gaidar and G. Kolodko (eds), *Economic Transition in Eastern Europe* (Oxford: Blackwell, 1993); G. Kolodko, *From Shock to Therapy: The Political Economy of Postsocialist Transformation* (Oxford: Oxford University Press, 2000); D.S. Mason, *Revolution and Transition in East-Central Europe* (Boulder, CO: Westview Press, 1996); K. Poznanski, *Poland's Protracted Transition: Institutional Change and Economic Growth, 1970-1994* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); K. Poznanski, 'Building Capitalism with the Communist Tools: Defective Transition in Eastern Europe', *East European Politics and Societies* 15(2) (2001): 317-352.

схиблений на баченні глобалізованого уніфікованого капіталістичного світу, який, на його думку, принесе користь усьому людству, і він, очевидно, зрозумів, що цю можливість можна реалізувати, долучившись до розробки політики щодо трансформації східноєвропейського регіону. Як і вся жорстка політика, її різновид у його пропозиціях містить більш-менш чітку модель поведінки відповідних суб'єктів та способи їхньої взаємодії в заданих контекстах, в умовах певних визначених обмежень і стимулів⁵⁷.

Передовсім через нормативний характер цього підходу його прямолінійність вводить в оману, незважаючи на визнання існування «обмежень і стимулів». По-перше, політико-економічна реальність є набагато складнішою, ніж передбачає модель, оскільки, крім (соціо-)економічних факторів, існують і їхні політичні форми, приміром, інституційні, ідеологічні та культурні. Тобто впровадження за замовчуванням матиме декілька негативних наслідків. По-друге, модель базується на припущенні, що спершу має відбуватися перехід до неоліберального ринкового капіталізму і що це єдина альтернатива для пострадянських держав; зовсім не ясно, чому вищезгадане трактується як аксіома. По-третє, процес «переходу» до певного способу виробництва та соціального відтворення — капіталістичного чи якогось іншого — пронизаний власною телеологією. Таким чином, як і будь-який соціальний припис, він зовсім не враховує (або взагалі не визнає) специфіку соціальної діалектики об'єкта, на який він спрямований. Ба більше, телеологія переходу на ринок фетишизує фіктивний об'єкт, тобто вільний ринок, існування та ефективність якого не доведені ні в теорії, ні на практиці. Замість того, щоб визнати низку недоліків і обмежень політичних рецептів, транзитивний підхід уперто наполягає на можливості та необхідності прописаного «переходу» й намагається передбачити його майбутнє так, наче це можливо. На подібну до висловленої Саксом зарозумілість (що збігається з позицією різних міжнародних фінансових організацій, які виступають за неоліберальну маркетизацію, — МВФ та Світовий банк) спрямована критика економічної теорії переходу, або транзитології, озвучена Ральфом Дарендорфом у 1990 р. Він справедливо стверджував, що: (1) новостворені держави відкидали комунізм не в ім'я капіталізму (і, таким чином, не потребували допомоги у побудові останнього) та (2) на пострадянському просторі

⁵⁷ Gowan, 'Neoliberal Theory and Practice for Eastern Europe', 4.

варто було рахуватися з наявними соціальними інститутами, а інституціоналізація нових мала відбуватися шляхом відкритості, дискусій та компромісів. Відповідь Сакса нав'язувала думку, що успішні реформи неможливі без західного планування⁵⁸— процесу, який, за іронією долі, суперечить самим фундаментальним принципам ідеології вільного ринку та вищезазначеній неможливості його «спланувати».

У квітні 1991 р. для сприяння «переходу» на пострадянському просторі під егідою Європейського Союзу було створено Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР). На думку засновників банку, «раптовий і повний розпад Радянського Союзу [сигналізував про] необхідність надати підтримку регіону, що “встає з колін” після десятиліть політичної та економічної диктатури»⁵⁹. Нав'язування неоліберального ринку було обрано як економічну стратегію від самого початку, оскільки функціонери ЄБРР запевняли, що «посилення ролі приватного сектору як основи вільної та відкритої ринкової економіки було вирішальним чинником у процесі демократичного переходу»⁶⁰. Будучи єдиним «перехідним банком» у світі, він розпочав роботу з «налагодження контактів з усіма зацікавленими сторонами, проведення підготовчих місій до Центральної та Східної Європи, узгодження процедур і розробки стратегії для інституції»⁶¹. Підтримка ЄБРР у процесі переходу зосереджена на «[сприянні] переходу через проектне фінансування, насамперед у приватному секторі» та на «розбудові інститутів, необхідних для підтримки ринкової економіки, і демонстрації та просуванні орієнтованих на ринок навичок і найкращих ділових практик»⁶². Названі три міжнародні фінансові організації, які слугують хоч і різним, але взаємодоповнювальним цілям, відтоді є основними механізмами реалізації ринкової політики. Подальша лавина економічних проблем і політичних криз в Україні так і не спонукала відкинути догму «переходу до ринку». Натомість, як я документально підтверджую в цій книзі, неолібералізм завзято і вперто «натягують» на зубожіле суспільство. Транзит не зводиться до економічних реформ, але також передбачає встановлення демократичного правління, що є ще одним міфом.

⁵⁸ Ibid., 5–6.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

МІФ ДЕМОКРАТІЇ

Міф демократії йде пліч-о-пліч із міфом про перехід, оскільки, згідно з неоліберальною ортодоксією, там, де є ринки, — там є й демократія, є свобода підприємництва та особистості. Досяжність демократичного правління в політиці, коли приватні інтереси ставлять над суспільними, — один із найбільш оманливих, але стійких міфів, що дозволяє авторитарному неолібералізму виживати й поширюватися. Політичні інститути, що виникають під час транзиту, по суті, є недемократичними, адже їхня форма не просто нав'язана суспільству ззовні, але й сама вона, тобто транснаціональна держава, означає втрату демократичного контролю над її функціонуванням. У таких умовах навіть гіпотетичні розмови про демократію можна прирівняти до вигаданих спекуляцій. Натомість в Україні можна засвідчити інституціоналізацію режиму неоліберальної клептократії⁶³, де політичне відчуження виборця⁶⁴ поєднувалося з економічним та ідеологічним вихолощенням політичного дискурсу⁶⁵.

⁶³ Див.: Joel S. Hellman, 'Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions', *World Politics* 50(2) (1998): 203–234; Elena Kovaleva, 'Regional Politics in Ukraine's Transition: The Donetsk Elite', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007), 62–77; A. Åslund, 'Competitive Oligarchy: Russia, Ukraine and the United States', *CASE Network Studies and Analyses* (2005); Julia Kuznir and Heiko Pleines, 'Informal Networks in Ukraine's Privatization Auctions', in Julia Kuznir (ed.), *Informal Networks and Corruption in Post-Socialist Countries*, KICES Working Paper № 6 (2006): 43, at: www.kices.org/downloads/KICES_WP_06.pdf; Taras Kuzio, 'Regime Type and Politics in Ukraine under Kuchma', *Communist and Post-Communist Studies* 38 (2005): 167–190; Steven Levitsky and Lucan A. Way, 'Elections Without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism', *Journal of Democracy* 13(2) (2002): 51–66, and *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

⁶⁴ KMIC <http://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=pub>, Укрстат (2000–2015), Держстат. Дані щодо зайнятості, міграції, доходів та рівня життя <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

⁶⁵ Andrew Wilson, *Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World*, 1st edn (New Haven, CT: Yale University Press, 2005); Andrew Wilson, *Ukraine Crisis: What the West Needs to*

У 1991 р. практично не відбулося якісної зміни рівня кадрів. Старі апаратники залишилися при владі. Саме вони — і представники організованої злочинності, які щойно стали олігархами, — тобто фракції правлячого блоку та їхні конкуренти за владу, і підтримують фасад демократії, і разом із тим дестабілюють політичний порядок, довівши країну аж до повстання та збройного конфлікту. Політична неспроможність в Україні проявляється у кризі представництва, яка випливає з декларативного характеру українських партійних програм і політики загалом, що й призвело до загальної недовіри до політиків та апатії виборців⁶⁶. Апатія «вирішується» шляхом підкупу виборців, адже в умовах економічних злиднів цей метод є відносно дешевим і простим. До того ж підтримку потенційних виборців зазвичай завойовують завдяки «інформаційній війні», яка стала визначальним фактором результатів виборів, про це я детальніше розповідаю в інших дослідженнях⁶⁷. Доступ до загальної інформації був обмежений, і утворився інформаційний вакуум⁶⁸. Таким чином, «серйозний політичний та економічний контент, який суперечив провладним поглядам, був вилучений із глянцевого інформаційного ландшафту, який мав виглядати розмаїтим і схожим

Know (London: Yale University Press, 2014); Marta Dyczok, 'Breaking Through the Information Blockade: Elections and Revolution in Ukraine 2004', *Canadian Slavonic Papers* 47(3-4) (2005): 241-264; Marta Dyczok, 'Was Kuchma's Censorship Effective? Mass Media in Ukraine Before 2004', *Europe-Asia Studies* 58(2) (2006): 215-238; Marta Dyczok, 'Do the Media Matter?: Focus on Ukraine', in M. Dyczok and O. Gaman-Golutvina (eds), *Media, Democracy and Freedom: The Post-Communist Experience* (Bern: Peter Lang, 2009), 17-42.

- ⁶⁶ Наприклад: Andrew Wilson, *Ukraine's Orange Revolution* (New Haven, CT: Yale University Press, 2005); Wilson, *Virtual Politics*; Wilson, *Ukraine Crisis*; Taras Kuzio, *State and Institution Building in Ukraine* (New York: St. Martin's Press, 1999); Taras Kuzio, 'Regime Type and Politics in Ukraine under Kuchma', *Communist and Post-Communist Studies* 38 (2005): 167-190; Paul J. D'Anieri, *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design* (London: M.E. Sharpe, 2007).
- ⁶⁷ Yuliya Yurchenko, 'The Role and Locus of Mass Media in the Orange Revolution in Ukraine', Conference paper. Newcastle University EU Postgraduate Conference, 2008.
- ⁶⁸ Dyczok, 'Breaking Through the Information Blockade', 245.

на західний, створюючи віртуальну реальність, метою якої було знесилити суспільство та розмити його свідомість. Багато хто в Україні називав це “зомбуванням людей”»⁶⁹. Завойовувати та утримувати політичну владу вдавалося за допомогою «маніпулятивних прийомів, успадкованих від радянських часів», які не змогли перерости у «конкурентну/змагальну політику». Влада «базувалася на неформальних мережах і “кулуарній політиці” (що залишається поза увагою як громадськості, так і протокольних записів у кабінетах чиновників), і така практика зберігається й досі»⁷⁰. Арсенал засобів маніпуляцій, який Вілсон характеризує як «послуги звільнених КДБістів», включав: «всюдисущу агентуру, провокаторів, метод “поділай і владарюй”, компромат, хабарництво та контроль»⁷¹. Все це було модернізовано і стало більш переконливим через щедre використання та маніпуляції «інформаційними технологіями, нагнітаючи драми, які насправді були віртуальними, адже переважно існували на телебаченні; або подальше педалювання теми, зміна її напрямку або зміна наративу через соціальні мережі» у формі орвеллівського двоєдумства⁷².

Щоб обслуговувати амбіції свого збагачення, фракції конкуруючого правлячого і в перспективі капіталістичного класу новоствореного клептократичного режиму заснували підставні партії⁷³, виживання яких ґрунтувалося на віртуальній політиці та поширенні двох міфів — про дві України та про «Іншого». Хоча розподіл правлячого (управлінського) та капіталістичного блоків є реальним, політичні відмінності між ними суб’єктивні, що сприяє міфу про демократію; тобто будь-який електоральний вибір між їхніми партіями означає маркетизацію. Така реальність пов’язана з існуванням кількох ворожих фракцій правлячого та капіталістичного блоків, які домінували на політичній сцені України з початку 1990-х років; їх можна згрупувати за

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Wilson, *Ukraine Crisis*, 20.

⁷¹ Ibid., 21.

⁷² Ibid.

⁷³ Wilson, *Virtual Politics*; D’Anieri, *Understanding Ukrainian Politics*; Sharon L. Wolchik and Jane L. Curry, *Central and East European Politics: From Communism to Democracy* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2011); Mikhail Myagkov, Peter C. Ordeshook and Dimitri Shakin, *The Forensics of Election Fraud: Russia and Ukraine* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

промисловими регіонами походження: Дніпропетровськ і Донецьк. Перерозподіл влади між цими блоками формував пострадянську історію України в такому порядку.

Перший період після незалежності 1991–1998/1999 років характеризується чітким домінуванням Дніпропетровського блоку на чолі з президентами Кравчуком (1991–1994) і Кучмою (з липня 1994) та прем'єр-міністром Лазаренком. Блок складався з неономенклатури й капіталістів, вихідців із кримінально-політичного середовища та Комсомолу. У цей період з'явилися перші олігархічні капіталісти у сферах газу, нафти, паливно-мастильних матеріалів і торгівлі паливом — Лазаренко, Тимошенко та Пінчук (КУБ, а згодом і компанії ЄЕСУ). В цей же час, часто шляхом брутальної злочинної діяльності, на Донеччині сформувалася конкурентна їм капіталістична класова фракція. У 1996 р. була прийнята Конституція України, що встановила президентську (офіційно президентсько-парламентську) республіку і, таким чином, підтримала централізований контроль у руках адміністрації президента, тобто Кучми та його дніпропетровських соратників.

У другому періоді 1998/1999–2004 рр. дедалі помітнішим стає зростаючий вплив Донецького блоку в економічній та політичній сферах України. Йдеться про низку призначень у вищій державній адміністрації, наприклад, прем'єр-міністра Януковича та його віцепрем'єра Азарова. Капіталістичні класові фракції формуються завдяки первісному накопиченню державних підприємств і концентрації капіталу через фінансово-промислові групи (ФПГ) із вираженим домінуванням донецьких сил. Наприкінці 1990-х ці сили виступили як фракції «класу для себе» і створили Партію регіонів (і багато інших) для задоволення своїх інтересів шляхом безпосередньої участі у прийнятті політичних рішень у країні. Поступовий перехід влади від дніпропетровської неономенклатури до донецької фракції розпочався зі скандалу з відмиванням грошей Лазаренком, утрати контролю над ринком газу з боку Тимошенко та ЄЕСУ, класово-фракційного компромісу Кучми та Пінчука з донецькими силами. Напередодні президентських виборів наприкінці 2004 р. була прийнята конституційна реформа, яка переклала владу на парламент, щоб гарантувати на випадок поразки Януковича на виборах важелі в процесі прийняття рішень Партії регіонів/Донецьку.

Третій період — короткий інтервал 2004–2007 років. Наприкінці 2004 р. боротьба за владу конкуруючих

капіталістичних фракцій на президентських виборах викликала двомісячний громадянський протест, що став відомим як Помаранчева революція. Його очолювали кандидат у президенти В. Ющенко та його прибічник Ю. Тимошенко, які користувалися підтримкою з боку представників донецької («Індустріальний союз Донбасу» — ІСД Тарути та Мкртчана) та дніпропетровської фракцій (група «Приват» Коломойського й Боголюбова), а також західних партнерів України — США та ЄС. Протест був реакцією на фальсифікацію виборів на користь Януковича, ставленика донецького блоку, кандидатуру якого підтримали попередній президент Кучма, СКМ/Ахметов, «Інтерпайп Груп»/Пінчук та Росія. Згодом конкуруючі сили не змогли досягти політичного компромісу. Конфлікт між парламентом, у якому домінувала Партія регіонів, інші опозиційні або ситуативно нейтральні партії та пов'язані з ними конкуруючі фракції капіталістичного класу, у поєднанні з нездатністю президента Ющенко зберегти підтримку своїх попередніх соратників призвели до того, що: (1) Тимошенко втратила посаду, а (2) Янукович став новим прем'єр-міністром. Пов'язані з президентом політичні сили швидко втрачали підтримку, і на парламентських виборах 2006 та 2007 років Партія регіонів здобула перше місце й у результаті зтяжної коаліції очолювала уряд ще за президента Ющенко, цим самим поклавши початок централізації влади донецьким блоком.

У період 2007–2013/2014 рр. донецький блок узурпував владу в країні. Після парламентських виборів 2007 р. та створення коаліції з політсилою Ющенко «Наша Україна» Тимошенко знову зайняла пост прем'єр-міністра. Коли наслідки глобальної фінансової та економічної кризи вдарили по українському господарству, конкуренція Тимошенко з Фірташем щодо газових ринків переросла у так звані «газові війни» з Росією, що коштувало Юлії Володимирівні народної підтримки на посаді прем'єр-міністра. Фірташ допоміг Януковичу забезпечити перемогу на президентських виборах у 2010 р. І оскільки Партія регіонів мала парламентську більшість, донецький блок здобув контроль над виконавчою та законодавчою гілками влади. Централізація влади, яка тоді прискорилося, серед інших аспектів включала: (1) вертикальну концентрацію влади в руках президента через скасування конституційної реформи 2004 року та (2) розширення контролю над судовою владою шляхом прийняття ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» від липня

2010 р.⁷⁴, який «представляв одночасно інструмент для набуття й нав'язування [президентом] влади над судовою владою та спробу покращити правосуддя»⁷⁵.

І що не менш важливо — це період, який розпочався наприкінці 2013 р. — на початку 2014 р., із масовими протестами, анексією Криму, посиленням громадянських заворушень і спалахом збройного конфлікту. Останній був прямим результатом культивування теми «двох Україн» та більш свіжої теми «іншування», без яких підтримуваний Росією сепаратизм був би неможливим. Зміщення провідних діячів донецького блоку та Партії регіонів не тільки обезголовило їхню централізовану піраміду державної влади, але й фактично посилює конкуренцію серед решти капіталістичних фракцій. В умовах посиленого суперництва та відсутності демократичного мандату нестабільний правлячий блок усе більше покладався на розділення суспільства, зокрема на міфи про «дві України», кожна з яких для другої виступає «Іншим». У такому надто поляризованому суспільстві, що перебуває у стані громадянського конфлікту, може панувати посилений примус, що парадоксально легітимується цим самим конфліктом, який потребує вирішення. Однак під поляризаційною риторикою тим, що об'єднує багатьох українців, є, власне, щоденна соціально-економічна боротьба — і свідоме визнання цього факту є найбільшим страхом хитких правителів, політичне довголіття яких зараз безпосередньо залежить від продовження затяжного конфлікту, якому вони дозволили розгорітися.

МІФ ПРО ДВІ УКРАЇНИ

Перш за все, поділ на «дві України» сфабриковано⁷⁶, це міф. Радше існує багато «множин», які перетинаються, оскільки це багатоетнічна, мультикультурна та багаторелігійна

⁷⁴ Щоб ознайомитися з історією всіх поправок до ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», перейдіть за посиланням: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17>.

⁷⁵ P. Solomon, 'Yanukovich's Judicial Reform: Power and Justice', Ukraine Watch, 2 March 2011, at: <https://ukrainewatch.wordpress.com/2011/03/02/yanukovichs-judicial-reform-power-policy/>.

⁷⁶ M. Riabchuk, 'Two Ukraines?', East European Reporter, 5(4) (1992), and 'Ukraine: One State, Two Countries?', Eurozine (2002), at: http://shron.chtyvo.org.ua/Riabchuk/Ukraine_One_State_Two_Countries7_en.pdf.

держава⁷⁷. Вона різноманітна й неоднорідна, як і будь-яка інша країна, і її «гетерогенність — це історична норма, а не історичний виняток»⁷⁸. Тобто (спів)існування багатьох українців не перетворюється на конфронтаційне випадково чи спонтанно. Поділи всередині суспільства переросли у конфлікт через те, що політтехнологи недбало маніпулювали з дискурсом, намагаючись втримати електорат та/або чинячи наклеп на суперницькі олігархічні групи та їхніх політичних представників. Такі маніпуляції розпочалися вже у 1990-х роках, коли «пани» натравили страйкуючих шахтарів Донбасу на київський уряд, щоб знайти посередника для угоди про доступ до ринку з дніпропетровською неономенклатурою, яка перебувала при владі⁷⁹. На початку 2000-х міф про «дві України» був віртуозно запущений вищезгаданими політтехнологами з Росії, а знедолений люд систематично використовували в постановочних протестах і фальсифікаціях виборів, про що йтиметься у розділах 4 та 6. Виборча кампанія Януковича проти Ющенка стала головним визначальним моментом того, де проводити межу

⁷⁷ Наприклад, див.: S.M. Ploky, 'The History of a «Non-Historical» Nation: Notes on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography', *Slavic Review* 54(3) (Autumn 1995): 709–716; Ploky, *The Gates of Europe*; Andrew Wilson, 'Elements of a Theory of Ukrainian Ethno-National Identities', *Nations and Nationalism* 8(1) (2002a): 31–54; Andrew Wilson, *The Ukrainians: Unexpected Nation* (New Haven, CT: Yale Nota Bene, 2002b); S. Velychenko (ed.), *Ukraine, The EU and Russia: History, Culture and International Relations* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007); Marko Bojuncun 'Where is Ukraine?: Civilization and Ukraine's Identity', *Problems of Post-Communism* 48(5) (2001a): 42–51; Marko Bojuncun, 'Russia, Ukraine and European Integration', *EUI Working Paper HEC No. 2001(4)*, at: <http://diana-n.iue.it:8080/bitstream/handle/1814/56/heco1-04.pdf?sequence=1&isAllowed=y>; Marko Bojuncun, 'Ukraine and Europe: A Difficult Reunion', *Dossier Series of the London European Research Centre* (London: Kogan Page, 2001c); T. Zhurzhenko, *Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine* (Stuttgart: Ibidem, 2014); and Sakwa, *Frontline Ukraine*, 7–14.

⁷⁸ Rajan Menon and Eugene B. Rumer, *Conflict in Ukraine: The Unwinding of the Post-Cold War Order* (Boston, MA: MIT Press, 2015), 1 et passim.

⁷⁹ Kovaleva, 'Regional Politics in Ukraine's Transition'.

між цими частинами країни, — втіливши у життя пророцтво Миколи Рябчука 1992 р.

Нинішні конфлікти в Україні можуть здаватися ідеологічними, етнічними чи мовними, але часто вони є ідеаційними/політичними, ефективними та маніпулятивними, а не випадковими. Їх можна трактувати як структурні розриви, без яких не може відбутися зміна співвідношення сил усередині соціальних блоків, класів та їхніх фракцій, про які йшлося у попередньому підрозділі. Справжні конфлікти — це формування класів та боротьба за накопичення між іноземним і внутрішнім капіталом, тобто місцевими олігархами, ЄС, США та російським бізнесом, а також їхня непряма участь у формуванні політики України через різні форми дорадчих організацій і фінансової «допомоги». Протести Майдану також були не ідеологічними, а контрідіологічними, реактивними рухами. Згідно з опитуванням, проведеним 7–8 грудня 2013 р. Бекешкіною та Хмельком від Фонду «Демократичні ініціативи» та Київського міжнародного інституту соціології, з 1037 випадково вибраних учасників Майдану 92% не належали до жодної партії чи НУО. Трьома найчастіше названими причинами, що спонукали приєднатися до протесту, були: (1) поліцейські репресії, особливо побиття протестувальників у ніч на 30 листопада (70% респондентів); (2) відмова президента підписати угоду про асоціацію з Євросоюзом (53,5%); (3) бажання змінити життя в Україні (50%). Лише 5% заявили, що приєдналися до протесту у відповідь на заклик лідерів політичної опозиції. Власне класу в історико-матеріалістичному значенні цього терміна не було. Однак був (і досі є) історичний блок. Він усе ще аморфний, але помітні тенденції до його зміцнення, як я продемонструю в розділах 7 та 8. Праві елементи, які можна простежити на Майдані, або маргіналізуються (як це сталося зі «Свободою»)⁸⁰, або стануть «жертвним ягням» для потреб накопичення капіталу тих самих олігархів, невдоволення якими й виводило людей на протест. Ця «жертва» зараз проявляється у ставленні нинішніх правителів до добровільних батальйонів на сході України як до

⁸⁰ B. Dreyfuss, 'Ukraine's Far Right Loses Big, but Europe's Russian-Backed Fascists Make Major Gains: The Crisis in Ukraine Winds Down in the Wake of Poroshenko's Chocolate-Covered Win'. *The Nation*, 30 May 2014, at: <http://www.thenation.com/article/ukraines-far-right-loses-big-europes-russian-backedfascists-make-major-gains>.

чогось «одноразового» — їм часто недоплачували, відмовляли в офіційній реєстрації як учасників АТО, а родини загиблих намагалися хоча би випросити в держави гроші на похорон, не кажучи вже про фінансову підтримку членів сім'ї⁸¹.

МІФ ПРО «ІНШОГО»

Режиму неоліберальної клептократії вдалося пережити протести 2013–2014 років, як це не парадоксально, завдяки російському вторгненню у Крим та «російській весні» на сході країни. Російський гамбіт скерував руку незадоволених громадян до голосування за Порошенка на президентських виборах, а багато хто зі знайомих облич переобрався собі до парламенту, аби відбивати атаки Кремля на легітимність уряду в Києві. Ця найслабша перемога як для президента, так і для парламенту⁸² сама по собі не є достатньо вагомою причиною, щоби правлячий блок забув, що Майдан не прийняв їх як очільників. Численні протести, що були до й після цього повстання⁸³, також нагадують олігархам, що їхній кінець не за горами. У таких умовах опора на примус заради збереження свого панівного становища — це питання життя і смерті для правлячого блоку. Конфлікт на сході зараз став як їхнім найбільшим прокляттям, так і їхнім найвищим благом, адже це зручний привід не проводити соціально орієнтовані реформи, хороше виправдання для погіршення соціально-економічних умов, затьяжної макроекономічної кризи, нагода проштовхувати приватизацію та зазнавати невдач у боротьбі з корупцією. Найголовніше, що збройний конфлікт дозволяє іншим соціальним групам розділити суспільство та унеможливити інакомислення.

⁸¹ DW, 'Забуті державою: Родичів загиблих на Донбасі активно підтримують волонтери' 12 лютого 2015; та Радіо Свобода 'Сім'ї загиблих в АТО мусять збирати три пакети документів' 21 квітня 2015, URL: www.radiosvoboda.org/a/26969078.html.

⁸² V. Ishchenko, 'Ukraine's Fractures', *New Left Review* 87 (May—June 2014); and Olga Zelinkska, 'Ukrainian Euromaidan Protest: Dynamics, Causes, and Aftermath Authors', *Sociology Compass* 11(9) (2017).

⁸³ V. Ishchenko, 'Far Right Participation in the Ukrainian Maidan Protests: An Attempt of Systematic Estimation', *European Politics and Society* 17(4) (2016): 453–472.

Багатоманіття України, гарантоване та передбачене Конституцією 1996 р., зараз обернулося на «іншування» цього багатоманіття. Там, де соціально-економічна депривація не змогла породити повномасштабну ксенофобію, своєї мети досягло систематичне просування дискурсу «двох Україн» — не без участі Росії, а згодом США/Заходу та їхніх прибічників в Україні. Дискурсивні методи заплутують, адже замість усеохопної пропаганди у двадцять першому столітті «є сенс дозволити певний конкурентний медіапростір, щоб місцеве населення відчувало власний наратив, навіть якщо той зманіпульований із цією метою»⁸⁴. У Росії (звідки походить значна частина новинного контенту в Україні) — і меншою мірою в Україні — цим займається оснащена набагато сучаснішими техніками інтернет-армія: «партійні діячі та фінансисти, офіційні сценаристи, кремлівські блогери, тролі й так звані веб-бригади»⁸⁵. Для основних діячів російської політичної технології Сергія Маркова та Гліба Павловського наша «постмодерністська» реальність така, що «нема відмінності між міфом та реальністю»⁸⁶. Навіть якщо відмінність між міфом та реальністю не існує у віртуальному дискурсі, створеному кимось на кшталт Суркова, Маркова чи Павловського, їхні віртуальні та безвідповідальні маніпуляції впливають на реальність. Ці методи були використані кремлівською пропагандистською машиною для продукування міфу про пригноблену російську меншину та «хунту», про це йтиметься у розділах 7 та 8. Українські очільники запозичили в Росії і технології, і технологів, щоб уперше спродувати міф про дві України під час президентської гонки 2004 р. Відтоді російські режисери політичної драми стали регулярним складником української політичної сцени. Анексія Криму, війна на сході України та роздвоєна динаміка іншування — прямі наслідки такої міфотворчості.

Коли Україна здобула незалежність, нація як уяв(ле)на спільнота була слабкою й залишалася такою до подій 2013–2014 рр. Насправді, її аморфний та роздроблений характер був одним із ключових факторів, який уможливив переростання протестів у збройні сутички. Стало популярним розглядати анексію Криму Росією та її активну підтримку сепаратистів як фактори, що обумовили народження

⁸⁴ Wilson, *Ukraine Crisis*, 22.

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ Цитати з персональних інтерв'ю: Wilson, *Ukraine Crisis*, 23.

української нації, процес якого бере свій початок із 1990-х⁸⁷. Таке сприйняття має право на існування, але такого роду націєтворення — проблематичне. «Нація уявляється обмеженою, бо навіть найбільша з них, налічуючи сотні мільйонів людей, має свої межі, нехай навіть і еластичні, поза якими перебувають інші нації»⁸⁸, і важливо, щоб члени уявленої спільноти усвідомлювали, де проходять ці межі та що ці межі окреслюють, а не перекреслюють спільноту. Вона завжди «уявляється суверенною» і «спільнотою, адже, незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують, нація завжди сприймається як глибоке й солідарне братерство»⁸⁹. І це почуття суспільної єдності було підірвано через те, що політичні технологи систематично знищували його впродовж останнього десятиліття.

Змістом цих сумнозвісних «декомунізаційних законів» українці примушені зараз визначати свою ідентичність опозицією до (російського) «Іншого»⁹⁰. Ба більше, «російського Іншого» тепер пишуть через кому з комуністичним/радянським, яке зараз теж іншують у рамках антикомуністичного законодавства. Такий зсув дискурсу та політики ідентичності є парадоксальним. По-перше, означення «російського» не є чітко визначеним, і тому це дає широке поле для спекуляцій та маніпуляцій, передовсім серед націоналістів. Оскільки немає категоричного розмежування, не зрозуміло, що саме треба відкидати. Через спільну історію державності, культури, релігії та мови, розділити їх взаємний формотворчий вплив подекуди складно, навіть фарсово. По-друге, «росіянин» і «комуніст» — це зовсім не одне й те ж — як і не можна ставити знак рівності між Росією та СРСР чи радянською спадщиною. Це «змішування» — лише один із прикладів того, як можна потрапити

⁸⁷ 'Ukraine's Protests. The Birth of the Nation?', *The Economist*, 14 December 2014, at: www.economist.com/node/21591642.

⁸⁸ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 2006), 7. Цит. за укр. перекладом: Б. Андерсон. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму (Київ: Критика, 2001), 24.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ ЗУ «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54670.

в пастку визначення «українського» та його майбутнього як «чого завгодно, крім російського». Запозичення терміна «радянський» як синоніма «російському» є частиною імперіалістичної риторики Кремля в його спробі присвоїти собі спадкові права, у тому числі на втручання у справи та території своїх «молодших братів», як це було у випадку Грузії, Молдови та України. Ідентифікація «російського» як «радянського» чи «комуністичного», виходить, просто мавпує цю риторику як невдалу спробу відкинути її — тим більше, що також зручно списати на «радянську спадщину» свою частку відповідальності за сучасний стан соціально-економічної розрухи й деградації, політичної, економічної, безпекової та громадянської катастрофи, про яку я детально розповім у цій книзі.

Уявлення нації, що ґрунтується на дихотомізації та протиставленні ідентичності російському «іншому», несе в собі небезпеку та обмеження. Воно пов'язує формування та існування української національної образності з трансформацією російської, акцентуючи на неприйнятті та відхиленні «російського» як «іншого». Існує ще одна, набагато глибша проблема — Україна/українці та Росія/росіяни мають перетини в історії, культурі та мові. Визначення українського як «будь-чого, крім російського» означало б часткову ампутацію того, що становить українську ідентичність тепер та історично. Отже, іншування відбувається не лише на рівні поділу суспільства на симпатиків сепаратизму/Росії та «патріотів», але й внутрішньо на індивідуальному рівні через відмову від частини культурної, історичної, мовної та релігійної ідентичності. Таким чином, спостерігаємо процес фрагментації та насильного перетворення національної ідентичності та свідомості згори вниз. Патріотична риторика та закони, що криміналізують критику правлячих сил, з обох боків фронту з «Донецькою народною республікою» (ДНР) та «Луганською народною республікою» (ЛНР), означають те саме іншування в географічних межах України. Соціальні розмежування посилюються дегуманізацією «Іншого», яка також, як і міф про дві України, народилася під час виборчих перегонів Януковича та Ющенка. Завдо до 2014 р. образ «Західної України» вже позначали як суто націоналістів-бандерівців, серед яких «навіть не люди, а козли»⁹¹, тоді як «Східну Україну» показували як країну

⁹¹ Звернення В. Януковича 2004 р. URL: <https://youtu.be/eelo-ZuFtoE>.

п'яниць, наркоманів, простаків і бандитів⁹². Ці розділення залишатимуться доти, доки штучну ідентифікацію та іншування «росіян», «бандерівців» і «донецьких» не переглянуть та (в ідеалі) не відкинуть, — і з кожним днем зтяжнього дипломатичного та збройного українсько-російського протистояння, в умовах маніпульованого політичного та медійного дискурсу ця ціль стає усе менш досяжною.

Об'єднання української нації мусить спиратися на сучасність, а не на історичні та/або культурні міфи, оскільки консолідаційний потенціал останніх є дуже слабким⁹³ і має дестабілізуючий ефект, про що свідчить нещодавнє виродження в ультранационалізм чи васальний сепаратизм.

ВИСНОВОК

Збройний конфлікт на сході України багатьох застав зненацька, навіть після шоку від анексії Криму в квітні 2014 р. — цього не мало статися. Імперії не падають за одну ніч, а також не поширюються без опору. Парадоксальна дихотомія, що лежить в основі «кінця історії», полягає в тому, що дехто вважав, що історія може закінчитися, а інші не збиралися цього приймати. І ті, й інші помилялися — історія не закінчується за одну ніч, а перебуває в постійному потоці. СРСР був «імперією зла» не більше за будь-яку іншу імперію в історії людства, не більше ніж США або сучасна олігархічна держава Путіна й компанії. Росія, ЄС та США разом з олігархами України несуть відповідальність за кров, пролиту в ім'я ринків і влади.

Макіавеллівська/грамшанська згода — лише одна з підвалин влади в суспільстві. Друга — примус. Ці два компоненти доповнюють один одного і, в ідеалі, примус використовують як крайній метод підтримання суспільного порядку від порушників суспільного договору, тобто консенсусного режиму управління або режиму суспільного відтворення. Така державна політика — це стан, де правлячий блок, партія, «сучасний державець» панує гегемонічно, а народний консенсус приймає цю владу. Там, де правлячий блок починає втрачати легітимність або народний консенсус щодо його правління, треба розширити символічні

⁹² Wilson, *Ukraine's Orange Revolution*; and Wilson, *Virtual Politics*; Dyczok, 'Breaking Through the Information Blockade'.

⁹³ В.Б. Євтух, *Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій* (Київ: Видавничий дім «Стилос», 2004): 220.

та фізичні механізми примусу, щоб придушити невдоволення та гарантувати виживання відповідного правлячого блоку. У цьому процесі використання дискурсивних маніпуляцій чи пропагандистських порушень попереднього соціального консенсусу та розширення апаратів насильства може здаватися виправданим для громадськості й, таким чином, стати частиною зміни консенсусу. Коли зміни різкі та масштабні, вони стають більш очевидними й несуть більший потенціал для покоління — спочатку реакційного, блоку-в-собі, а потім злагодженого, контргегемонічного — історичного блоку-для-себе. Останній може пізніше зникнути або бути витісненим. Він може знову втягнутися в гегемонічний режим через незначні тимчасові поступки, які ще перебувають у стадії формування, реакції. В іншому випадку, вони можуть стати трансформаційними й навіть революційними для цілої системи або для її частин. Контекст, випадок і глобальна кон'юнктура можуть стати тут вирішальними факторами.

У правлячого блоку України вже не вистачає варіантів, свідченням чого є залучення іноземців до управління міністерствами. Більш небезпечна проблема полягає не в тому, що ставиться під питання керівництво, а в тому, що не ставляться під сумнів ідеологічні основи режиму. Міфи, що пронизали суспільну свідомість в Україні, не є достатньо критично осмисленими. Однак існує реактивний контр-блок, і якщо його мобілізувати, він може стати серйозним викликом системі; цей блок включає знедолених і відчужених — ось його об'єднуючий стан, стан експлуатованих. Його слабкість полягає в його роздробленості, яка породжена чотирма міфами, а також у нездатності зрозуміти, що це всього-на-всього міфи, і тому їх варто поставити під сумнів і змінити, а не фетишизувати. Якщо так станеться, якщо наслідки іншування будуть подолані, це стане серйозним викликом гегемонічній ідеології авторитарного неолібералізму — і постійне соціальне невдоволення вагітне цим сподіванням.

Провісники капіталізму в пізньому Радянському Союзі

Змагання між правлячими та капіталістичними класовими угрупованнями як за кордоном, так і всередині країни, що визначило перебіг та нестійкий характер трансформації України після 1991 року, насправді виникло раніше. Поділ на угруповання та конкуренція всередині чиновницького класу, або ж номенклатури, що призвели до остаточного падіння СРСР, були відчутні вже в 1980-х рр. Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. нелінійність процесу розриву знайшла своє формальне вираження в низці інституційних реформ, що систематично фрагментували дедалі більше позбавлений прав і політичного впливу трудовий клас.

Зміни соціальних відносин навколо засобів виробництва та введення інституту приватної власності були визначальними рушійними факторами суспільного розриву. З конкурентних угруповань, що змінювались, формувався новий правлячий блок, і в ньому були свої внутрішні суперечності. Капіталістичні класові угруповання постали зі збігу політично-економічних обставин кінця 1980-х; держава та інші соціальні інституції перебували в процесі змін. Цей процес класового формування був результатом тривалих відносин між правлячими, чиновницькими та кримінальними суспільними елементами в СРСР, що зародилися ще на початку 1960-х. Після цього сформувався кримінально-політичний союз, у якому бандити обслуговували тіньову економіку під патронатом партійних чиновників, або ж номенклатури, різних рангів. Під час Перебудови кримінально-політичний союз остаточно сформувався у напів узаконений блок правлячих і новосформованих капіталістичних сил. Пізніше до нього додалися члени Комсомолу й так звані «червоні/радянські директори», яким реформи

Горбачова надали обмежені, та все ж приватні підприємницькі права. Починаючи з 1991 року, цей строкатий блок різноманітних сил — неономенклатура, криміналітет, директори та Комсомол, — спираючись на політичні й економічні ринкові реформи, а також вдаючись до злочинних дій, інституціоналізував себе як правлячий та капіталістичний клас сучасної України.

СТАН ЕКОНОМІКИ, ПЕРЕБУДОВА Й КООПЕРАТИВИ

У 1985 році, коли Михайло Горбачов став Генеральним секретарем Комуністичної партії СРСР, була нагальна потреба в економічній та соціальній реструктуризації¹. Після закінчення Другої світової війни та повоєнного періоду у 1950–60-х рр. економічне зростання сягало 7,2%, тоді як у 1960–70-х рр. — 4,25% ВВП на душу населення; після цього почалось уповільнення, і зростання у 1970–1975 рр. становило 3,2%, а потім настав період стагнації з падінням до 1% в 1975–1980 рр. та 0,6% в 1980–1985 рр.². Хоча показники офіційної радянської статистики — ЦСУ — часом вищі в рази (особливо в роки сповільнення), соціоекономічна дійсність пізнього Радянського Союзу, тривала військова операція в Афганістані та дедалі вища реальна її вартість, а також соціальний неспокій вказують на те, що підрахунки російського економіста Григорія Ханіна достовірніші. Зростання ВВП було стійким, проте повільним і в 1980–1985 рр., досягаючи у середньому 1,9% на рік, тоді як дефіцит держбюджету в 1985 р. становив менш ніж 2% ВВП.

Після низки марних спроб реструктурувати продуктивний сектор СРСР, що з часів Сталіна був занадто централізованим і зорієнтованим на військово-індустріальне виробництво, в 1957, 1965, 1973 та 1979 рр. «основні риси функціонування економіки залишалися разюче непіддатливими до змін»³. Як засвідчили, серед інших, два визначні

¹ Tatyana Zaslavskaya, 'A Voice of Reform', *Studies in Comparative Communism* 25(1) (1992): 79.

² Grigorii I. Khanin, 'The Soviet Economy: From Crisis to Catastrophe', Working Paper 33 (Stockholm Institute of Soviet and East European Economics, 1991), 85; M. Harrison, 'Soviet Economic Growth since 1928: The Alternative Statistics of G.I. Khanin', *Europe-Asia Studies* 45(1) (1993): 151.

³ Peter Rutland, *The Politics of Economic Stagnation in the Soviet Union: The Role of Local Party Organs in Economic Management*

економічні соціологи СРСР, Тетяна Заславська⁴ та Абел Аганбегян⁵, система потребувала реструктуризації. Утім, проблема була не лише в економіці. Система була забюрократизованою, корумпованою та неефективною, і на середину 1980-х рр. СРСР потерпав від тіньової економіки, що компенсувала нестачу державних продуктів споживання⁶. Горбачов разом з командою вчених почав працювати над сценаріями реструктуризації економічної та політичної системи СРСР, ще коли був міністром економічної політики за Андропова⁷. СРСР став «економікою дефіциту»⁸ в усіх значеннях цього слова. Економіка занепадала; це була економіка дефіциту, де «адміністрація виробництва була інертною. Бракувало виробничої дисципліни; у робітників та співробітників не було стимулів працювати. Виробничі міністерства були незалежними, автономними органами й управляли самі собою. Вони могли писати власні плани, кожне міністерство могло діяти незалежно від інших, і часто вводило центральні органи планування в оману з приводу своїх справжніх економічних ресурсів. Плани виконувалися у рутинний і бюрократичний спосіб, мало зважаючи на якість»⁹.

Адміністрація Горбачова поставила собі дві реформаторські цілі: (1) зміна економічних механізмів у напрямку більшої незалежності економічних одиниць — міністерств,

(Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 10–11.

- 4 Zaslavskaya, 'A Voice of Reform', 79; Tatyana Zaslavskaya, *The Second Socialist Revolution: An Alternative Soviet Strategy* (London: I.B. Tauris, 1990).
- 5 Abel Aganbegyan, *The Challenge: Economics of Perestroika* (London: Hutchinson, 1988).
- 6 Leon Aron, 'Everything You Need to Know about the Collapse of the Soviet Union is Wrong: And Why it Matters in an Age of Revolution', *Foreign Policy*, 20 June 2011; Louise Shelley, 'Russia and Ukraine: Transition or Tragedy?', in Roy Godson (ed.), *Menace to Society: Political-Criminal Collaboration around the World* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2003).
- 7 David A. Dyker, *Restructuring the Soviet Economy* (London: Routledge, 1992), 79–80.
- 8 János Kornai, *Economics of Shortage* (Amsterdam: North-Holland, 1980), 233.
- 9 David S. Lane, *Soviet Society under Perestroika* (Boston, MA: Unwin Hyman, 1990); David S. Lane, *Soviet Society under Perestroika* (London: Routledge, 1992), 36.

підприємств тощо — одна від одної та від держави; і (2) демократизація політичного контролю над економікою шляхом надання більших повноважень народним, місцевим утворенням — радам¹⁰. Лейн описує перше так:

- розширення та легітимізація ринкових відносин;
- збільшення приватної та кооперативної торгівлі;
- більше повноважень підприємствам;
- запровадження звітнього принципу «хозрасчет» (який вимагав від підприємств зведення доходу та витрат)¹¹.

У червні 1987 року, намагаючись дати поштовх економіці шляхом часткової маркетизації, Верховна Рада СРСР запровадила програму економічних реформ, а за нею відмінила монополію держави на міжнародну торгівлю. Ця програма мала за основу три принципи: незалежність, самофінансування та самодостатність підприємств. Вона була спрямована на розвиток «конкуренції, ринкової регуляції цін, і навіть банкрутство тепер [стало] можливим»¹². Як за кордоном, так і всередині країни започатковано: (1) ринкову (соціалістичну) систему; (2) усунення централізованих механізмів утворення цін, окрім цін на ключові товари; (3) нові види власності та форми бізнесу (кооперативи, акціонери, ліз-холдинги) і, як наслідок, виникнення ринку акцій; (4) децентралізацію стратегій фінансування, оплати праці та найму; і (5) «активну банківську систему», що обслуговувала нових учасників ринку¹³. Згодом — 1 січня 1988 р. — набув чинності Закон про державні підприємства, який формалізував нове поняття «державного соціалізму»¹⁴. Закон мав значний відбиток радянського центрального планування, що було суттєво зменшено завдяки закону про кооперативи,

¹⁰ Mikhail Gorbachev, *Perestroika New Thinking for Our Country and the World* (New York: Harper and Row, 1987).

¹¹ Lane, *Soviet Society under Perestroika*, 38.

¹² M. Boguslavskii and P.S. Smirnov, *The Reorganization of Soviet Foreign Trade: Legal Aspects* (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1989), 5–6; P.B. Stephen, 'Perestroyka and Property: The Law of Ownership in the Post-Socialist Soviet Union', *The American Journal of Comparative Law* 39(1) (Winter, 1991): 35–65.

¹³ Більше інформації див. тут: Dyker, *Restructuring the Soviet Economy*, 94–95 et passim.

¹⁴ Див.: Андрій Кудряченко, *Політична історія України ХХ століття* (Київ: МАУП, 2006), 371.

прийнятому пізніше того ж року. Згідно з останнім, «нові кооперативи мали працювати в режимі обмеженої відповідальності, мали б змогу наймати не-кооперативних робітників практично без обмежень і з зарплатою та умовами праці, прописаними в індивідуальному контракті¹⁵. До того ж розподіл доходу в кооперативах «вирішувався б виключно членами кооперативу, і кооперативи мали б повну свободу щодо контрактів купівлі-продажу», таким чином забезпечуючи поступову маркетизацію економіки. Насамкінець, кооперативам дозволялося «залучати капітал шляхом випуску акцій, але з продажем тільки своїм власним учасникам і співробітникам»¹⁶. Реформа, описана вище, зробила можливою появу не лише міцного менеджерського класу та так званих «червоних директорів», а й самого класу приватних власників.

Запровадження економічних стимулів шляхом залучення в кооперативи стало дедалі поширенішим серед членів Комсомолу та тих, хто використовував комсомол як посередника. Таким чином, «на середину 1988 р. кооперативи мали від 100 000 до 200 000 найманих працівників (до першої половини 1990 р. це число зросло до 3,1 мільйона (2,4 % робочої сили)) і виробляли 3 % від радянського ВВП; [на думку деяких радянських економістів] це число могло б зрости аж до 10–12 % національного доходу»¹⁷.

Проблемою всього вищеназваного для центральної влади було те, що «реалізація [цих законів та подальших більш лібералізуючих законів] порушила баланс цілої системи економічного менеджменту, при цьому не гарантуючи зростання ефективності виробництва»¹⁸. Натомість ці зміни запустили процес, який через свій суперечливий характер відомий як «спонтанна приватизація» і який, на мою думку, повинен вважатися першою стадією приватизації державних підприємств, пов'язаної з приватизаційною реформою після 1991 р. в незалежній Україні. Це рідко згадується в публікаціях про появу приватної власності в Україні¹⁹ та на

¹⁵ Там само.

¹⁶ Dyker, *Restructuring the Soviet Economy*, 95.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Кудряченко, *Політична історія України ХХ століття*, 371.

¹⁹ Див., наприклад, A. Åslund, *How Capitalism was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia* (New York: Cambridge University Press, 2007); Rumen Dobrinsky, 'Capital Accumulation during the Transition from Plan to Market',

пострадянському просторі²⁰. Спонтанна приватизація була де-факто процесом передачі влади управлінцям і директорам окремих державних підприємств, тоді як де-юре вона зберігала державну власність над цими підприємствами²¹. Таким чином, Джонсон Крол та Едер визначають «спонтанну приватизацію» як процес, котрий «відбувається, коли управлінці за власною ініціативою здобувають залишкові права контролю над своїми фірмами»²². Саме на цьому етапі в комсомольському середовищі можна простежити зародження як правлячих, так і капіталістичних класових угруповань незалежної України. Тимошенко (з 1988 р., кооператив «Термінал», а також КУБ та ЄЕСУ), Тігіпко («ПриватБанк», 1992 р.), Коломойський (кооператив «Фіаніт» із 1989 р.; «ПриватБанк» із 1992 р.), Боголюбов (кооператив «Фіаніт» із 1989 р.; «ПриватБанк» із 1992 р.), Пінчук («Інтерпайп», 1990 р.) і Фірташ (інформація недоступна; з середини 1990-х — «Ітера», ЕГТ, «РосУкрЕнерго» та «Group DF») — як буде детально описано пізніше, всі вони отримали свій політичний та економічно-капіталістичний вплив завдяки

The Economics of Transition 15(4) (2007): 845–868; Gil Eyal, Iván Szélényi and Eleanor R. Townsley, *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe* (London: Verso, 1998); Karoly Attila Soos, *Politics and Policies in Post-Communist Transition Primary and Secondary Privatisation in Central Europe and the Former Soviet Union* (New York: Central European University Press, 2010).

- ²⁰ Щодо деяких важливих винятків див. S. Johnson, H. Kroll and S. Eder, 'Strategy, Structure, and Spontaneous Privatisation in Russia and Ukraine', in V. Milor (ed.), *Changing Political Economies: Privatisation in Post-Communist and Reforming Communist States* (London: Lynne Rienner Publishers, 1994).
- ²¹ Постає питання про те, чи можна таку передачу повноважень і надання підприємствам відносної автономії взагалі вважати приватизацією. На мою думку, можна, оскільки «спонтанна приватизація» у випадку пострадянських держав була частиною первісного нагромадження капіталу новоствореним історичним блоком, зорієнтованим на капіталізм.
- ²² Johnson et al., 'Strategy, Structure, and Spontaneous Privatisation in Russia and Ukraine', 174. Автори використовують термін «державні підприємства» (state-owned enterprises, SOE) на позначення «специфічної юридичної форми, а «фірма» — на позначення набору активів».

структурним інституційним змінам, що були закладені в реформах Перебудови.

По-перше, Державний закон про підприємства 1987 р., що дозволив хай і обмежену, проте маркетизацію через Комсомол, а згодом Закон про радянські кооперативи (чинний з 26 травня 1988 р.), які надавали право будь-кому віком від 16-ти років засновувати кооперативи, зробили приватну економічну діяльність дуже популярною в Україні²³. Так, згідно з Госкомстатом, із 77 548 кооперативів у СРСР 13 534 були зареєстровані в Україні. Ці кооперативи, в яких працювали 24 8800 людей, провадили діяльність у галузях природоспоживання (2575 кооперативів), організації харчування (852), роздрібно́ї торгівлі (118), комерції (639), споживання (4252), проміжних товарів (510) та інших галузях (4588)²⁴. Багато кооперативів були зареєстровані як акціонерні торговельні компанії принаймні з одним іноземним партнером, і вони функціонували переважно як імпортери або експортери товарів. У тогочасній Україні, як зазначає Пехник, високий дефіцит постачання дозволив цим компаніям завищувати ціни на імпортовані товари, що робило імпорт вигідним²⁵. Що ж до експорту, то він переважно базувався на «тимчасовій конкурентноспроможності» через штучно знижену вартість виробництва в Україні завдяки державним субсидіям — це була економічна стратегія, яка тільки поглиблювала кризу²⁶. Характерною рисою цих спільних підприємств кінця 1980-х рр. та початку 1990-х рр. було залучення іноземного капіталу через особисті або сімейні зв'язки²⁷.

КРИМІНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ

Реформи Перебудови запустили полегшення приватної економічної діяльності, а разом із нею й неминучу

²³ D.M. Nuti, 'The Role of New Cooperatives in the Soviet Economy', in B. Dallago and G. Ajani and B. Grancelli (eds), *Privatization and Entrepreneurship in Post-Socialist Countries: Economy, Law and Society* (New York: St. Martin's Press, 1992), 251–253.

²⁴ Там само, 251.

²⁵ Див.: Андрій Пехник, *Іноземні інвестиції в економіку України: навчальний посібник* (Київ: Знання, 2007), 42.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само; E. Pond, *The Rebirth of Europe* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 2002), 146.

реструктуризацію радянського суспільства, структурно розширюючи агентність певних груп. Члени Комсомолу, червоні директори та Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) були основними, але не єдиними суспільними силами, чия агентність була розширена завдяки Перебудові. Легалізація підприємницької діяльності, хоч і була обмеженою, зробила можливою декриміналізацію економічної діяльності, що до цього була в тіні. Таким чином, інституціоналізація раніше злочинної частини кримінально-політичного союзу також стала можливою. Цей союз сформувався внаслідок численних системних обмежень, а також проблем попиту та пропозиції в командній економіці СРСР, та до 1980-х рр. уже став невід'ємною частиною українського державно-суспільного комплексу. В СРСР закон переважно використовувався для того, щоб «приводити у відповідність до державних цілей», а це означало, що все, пов'язане з офіційною політикою КПРС як централізованого органу влади — навіть у випадках порушення закону, — не мало ставитися під сумнів²⁸. Влада закону як вияв соціального та економічного порядку була відсутня, натомість юридична система перебувала під постійним тиском КПРС, щоб досягти поставлених П'ятирічним планом цілей. Внаслідок цього системи законодавства та правосуддя стали інструментами в руках державного апарату, тобто державного класу — номенклатури, замість того щоб бути відносно автономними соціальними інститутами, наближаючись до свого ідеального типу учасницької демократії. У таких умовах «судові чиновники мали цінність не як об'єктивні вартості закону, а лише як люди, що могли досягнути конкретних результатів. Юридична влада була персоналізованою; явище, яке... [тривало від початку 2000-х рр. і трапляється дотепер]. Джерелом [правосуддя] був не закон, а бюрократ, що займав впливову посаду»²⁹.

Більше того, оскільки Партія була найвищим органом влади в СРСР, а юридична система їй підпорядковувалась, «корумповані чиновники могли цілком правомірно відчувати, що вони стоять вище за закон»³⁰.

Найбільша частина промисловості в Східній Україні обслуговувала військово-оборонний комплекс і на середину 1970-х рр. включала в себе 60% усієї мануфактури та 80%

²⁸ Shelley, 'Russia and Ukraine', 202.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

машинобудівних заводів. Постачання товарів для споживачів від цього страждало. Після Другої світової війни, і особливо в 1960-х рр., прискорилось тіньове економічне зростання, покликане задовольнити зростаючий споживацький попит у СРСР та Україні, де більшість виробництва була спрямована на військові потреби³¹. Неправильний розподіл ресурсів, зосереджений на військовому виробництві, призвів до нестачі товарів і послуг для споживачів, попит на які «задовольнявся лише завдяки зростанню паралельного неофіційного ринку. Товари для цього ринку надходили переважно з незаконного виробництва, що його здійснювали менеджери державних підприємств, і це виробництво включало в себе такі порушення закону, як привласнення державної власності, хабарі вищим чиновникам та, зрештою, плата за протекцію кримінальним елементам. Це було основою тіньової економіки, яка зросла принаймні до 15% радянського ВВП на 1982 р.»³²

У 1990-х тіньова «економіка послуг» також включала в себе фізичний захист від рекетирів, банд, грабіжників і т. ін.³³

Система виробництва та розподілу в усіх галузях економіки була централізованою й зорієнтованою переважно на виконання п'ятирічного плану. Адміністративне покарання за його невиконання та видача *премій* за перевиконання були стандартною практикою. У поєднанні з неефективністю централізованої системи, що часто перешкоджала виконанню плану (за умов дотримання правил/закону), *блат* — або ж мережа особистих зв'язків — став звичним

³¹ Ferdinand J.M. Feldbrugge, 'Government and Shadow Economy in the Soviet Union', *Soviet Studies* 36(4) (1984): 207, and 'The Soviet Second Economy in a Political and Legal Perspective', in E.L. Feige (ed.), *The Underground Economy: Tax Evasion and Information Distortion* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), 297–338; Gregory Grossman, 'The «Second Economy» of the USSR', *Problems of Communism* 26(5) (1977): 25–40; Aron Katsenlinboigen, 'Coloured Markets in the Soviet Markets', *Soviet Studies* 29(1) (1977): 62–85.

³² Todd S. Foglesong and Peter H. Solomon, Jr., *Crime, Criminal Justice and Criminology in Post-Soviet Ukraine* (Washington, DC: U.S. Dept. of Justice Office of Justice Programs National Institute of Justice, 2001), 74.

³³ Feldbrugge, 'Government and Shadow Economy in the Soviet Union'; Feldbrugge, 'The Soviet Second Economy in a Political and Legal Perspective'.

і давав змогу компенсувати невиконання плану та інші промахи³⁴. У своєму ґрунтовному дослідженні неформальних мереж у пострадянських міських центрах Альона Леденєва описує *блат* як «обмін послугами або доступом до громадських ресурсів в умовах дефіциту та державної системи привілеїв»³⁵. Не подарунок і не товар, а «проміжна форма обміну», передача «відчужуваних об'єктів, ... за умов уже існуючих соціальних зв'язків»³⁶. Все вищезгадане посприяло появі масштабної тіньової економіки, членами якої були навіть самі «стражі закону» та члени Комуністичної партії. Вони становили собою «кримінально-політичний союз», теорію якого висунули Рой Годсон³⁷ і Луїз Шеллі³⁸ та підтвердили дослідження Тодда Фоглсонга й Пітера Соломона³⁹, Фердинанда Фельдбрюгге⁴⁰ та Марії Лос⁴¹. Цей союз почав формуватись іще в 1960-х рр. та слугував забезпеченню потреб споживачів, які занадто централізована радянська економіка не могла задовольнити. Вищевказана динаміка буде детально описана в розділі 3, де я демонструю, що кримінально-політичний союз мав тісний зв'язок із комсомолом у 1980-х і особливо під час Перебудови, коли членам комсомолу дозволили займатися ринковою діяльністю в обмежених формах. Як аналітична категорія, цей союз проливає світло на формування як правлячого, так і капіталістичного класу в Україні. Зумовлений

³⁴ L. Randall, *Reluctant Capitalists: Russia's Journey through Market Transition* (New York: Routledge, 2001), 54–63; Alena V. Ledeneva, *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking, and Informal Exchange* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

³⁵ Ledeneva, *Russia's Economy of Favours*.

³⁶ Там само.

³⁷ Roy Godson, *Menace to Society: Political-Criminal Collaboration around the World* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2003).

³⁸ Shelley, 'Russia and Ukraine: Transition or Tragedy?.'

³⁹ Foglesong and Solomon, *Crime, Criminal Justice and Criminology in Post-Soviet Ukraine*.

⁴⁰ Feldbrugge, 'Government and Shadow Economy in the Soviet Union'.

⁴¹ Maria Łos, 'From Underground to Legitimacy: The Normative Dilemmas of Post-Communist Marketization', in Bruno Dallago, Gianmaria Ajani and Bruno Grancelli (eds), *Privatization and Entrepreneurship in Post-Socialist Countries: Economy, Law, and Society* (New York: St. Martin's Press, 1992).

постійною нестачею базових, а тим більше споживацьких товарів, у поєднанні з виключним доступом високопоставлених членів Комуністичної партії до каналів постачання та розподілу, кримінально-політичний союз став невід'ємною частиною державно-суспільного комплексу СРСР та — починаючи з 1991 року — України. Більшість українських представників правлячого та капіталістичного класів походять із вищеописаного середовища, включно з двома українськими президентами — Кучмою та Януковичем, більшістю прем'єр-міністрів — Лазаренком, Звягільським, Масолом, Кінахом, Януковичем, Азаровим і Тимошенко — та олігархами. Здобувши незалежність і ставши на шлях маркетингації, українська економіка стала простором, у якому вищезазначені соціальні утворення почали інституціоналізуватись як власницький та капіталістичний клас, поступово, хоч і частково, легалізувати свою тіншову економічну діяльність та реформувати законодавство країни, щоб задовольнити свої клептократичні амбіції. Таким чином, абсолютно не дивує, що майбутній капіталістичний клас України постав із цих мереж осіб, що були юридично й не тільки пов'язані із засобами виробництва та розподілу, — наприклад, функціонерів державного апарату, Державного фонду власності тощо. Це підтверджують дослідження Керстін Ціммер і Клаудії Сабіч⁴², Ічіро Івасакі й Таку Сузукі⁴³ стосовно корумпованих практик пострадянських держав і процесу «переходу» через «корпоративну експлуатацію», що триває донині. Варто ще раз підкреслити, що такі практики мережевого класового формування не є чимось незвичним для процесу капіталістичного класового будівництва з історичного погляду, як і стратегічні класові союзи на основі конкретних політичних інтересів; насправді використання соціальних мереж, як формальних, так і неформальних, є досить стандартним. Праці Кеса ван дер Пейля про формування Атлантичного

⁴² Kerstin Zimmer and Claudia Sabić, 'Ukraine: The Genesis of a Captured State', in Melanie Tatur (ed.), *The Making of Regions in Post-Socialist Europe: The Impact of Culture, Economic Structure and Institutions: Case Studies from Poland, Hungary, Romania and Ukraine*, 1st edn (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2004).

⁴³ Ichiro Iwasaki and Taku Suzuki, 'Transition Strategy, Corporate Exploitation, and State Capture: An Empirical Analysis of the Former Soviet States', *Communist and Post-Communist Studies* 40(4) (2007): 393-422.

правлячого класу⁴⁴, Бастіана ван Апельдорна про групи інтересу в ЄС⁴⁵ та Вільяма Керола про міжнаціональний капіталістичний клас⁴⁶, його організації та мережі підкреслюють саме цю тенденцію. Позаправова або «корумпована» поведінка теж не є нічим новим або незвичним; історія корпоративного функціонування сповнена прикладів правопорушень, підкупів, змов, злочинного ухиляння від сплати податків, відмивання грошей і так далі — там, де може бути привласнений капітал, привласнювачі знаходять для цього спосіб.

Представники великого виробництва також відіграли свою роль у СРСР. Варто відзначити домінування представників Дніпропетровської та Донецької областей — двох найбільших індустріальних регіонів країни — як у правлячих, так і в основних капіталістичних силах України. Дніпропетровськ був добре представлений у номенклатурі СРСР та Комуністичній партії УРСР ще від часів Микити Хрущова (1953–1964 рр.) та зберігав свій вплив аж до Помаранчевої революції та завершення другого президентського терміну Кучми в кінці 2004 р. Донецька область упродовж десятиліть була надзвичайно важливим економічним регіоном, хоча її політично-партійні кадри в УРСР і в республіканських правлячих структурах були представлені меншою мірою, ніж дніпропетровські. Коли Україна стала незалежною й розпочався процес маркетизації, донецький блок зрештою почав відтісняти дніпропетровські сили як економічно, так і політично, — за винятком олігархічної капіталістичної фракції Пінчука та його фінансово-індустріальної групи «Інтерпайп», а також Боголюбова й Коломойського та їхньої групи «Приват». Цей процес відбувався як у законодавчій, так і у виконавчій гілці влади, а зрештою також і в судовій, як буде продемонстровано в розділах 4 та 6. Це призвело до появи т. зв. «захопленої держави», за висловом Ціммер і Сабіч⁴⁷, у якій економічне та політичне відставання стало інституціоналізованим, і в той же час поставило під загрозу економічне відновлення. Проте справжня динаміка була набагато складнішою за ту, що передбачається кон-

⁴⁴ Kees van der Pijl, *The Making of an Atlantic Ruling Class* (London: Verso, 1984).

⁴⁵ Bastiaan van Apeldoorn, *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration* (London: Routledge, 2003).

⁴⁶ William K. Carroll, *The Making of a Transnational Capitalist Class: Corporate Power in the 21st Century* (London: Zed Books, 2010).

⁴⁷ Zimmer and Sabić, 'Ukraine', 105–130.

цептом «захопленої держави». Держава є інституційною кристалізацією багатьох агентностей і владних ієрархій, що дає їй часткову автономію від певних класових угруповань на рівні абстракції⁴⁸. Завдяки цим структурованим владним ієрархіям держава є більш автономною від одних класових угруповань, аніж від інших. Отже, вважати, що держава нібито може бути «захопленою», означає заперечувати агентності, що чинять спротив тим, які «захопили» державу, і в такий фаталістичний спосіб відкидати можливість соціальних змін або опозиційного руху. Натомість я доводжу, що, паралельно з призупиненим економічним «відновленням», відбувався процес транснаціоналізації української держави, покликаний сприяти дедалі більшому примітивному накопиченню та зосередженню капіталу в руках українських олігархічних класових угруповань. Як і у випадку зосередження капіталу, одночасна стагнація одних і відновлення інших частин економіки буде відбуватися нерівномірно, що відповідає капіталістичному способу виробництва, — наприклад, будівництво нового заводу «Інтерпайп-Сталь» у порівнянні з занепадом виробництва в усій країні.

Що стосується кримінально-політичного союзу, Шеллі відзначила чотири системні чинники, які сприяли його формуванню⁴⁹. По-перше, набуття приватної власності в СРСР було суворо обмеженим. По-друге, державні інтереси йшли попереду інтересів середнього громадянина/громадянки — частковим винятком із цього правила була номенклатура, яка користувалася плодами колективної праці більшою мірою, ніж інші. По-третє, у держави, тобто в номенклатури, не було установки слідувати закону у сфері захисту права власності. І по-четверте, громадянське суспільство систематично знищувалось шляхом прямого (напр., створення груп і організацій під контролем держави) та непрямого (напр., закриття доступу до благ і ресурсів) державного контролю соціальних груп, їхнього формування й порядку денного. Шеллі додає до цього такі фактори, як «відсутність вільних медіа, громадських наглядових організацій або фінансово незалежних осіб, що могли б дозволити собі протистояти уряду»⁵⁰. До того ж певні суспільні сили мали менше можливостей впливати на політичне життя в Союзі

48 Nicos Poulantzas, (1975) *Political Power and Social Classes* (London: New Left Books; Sheed and Ward, 1975).

49 Shelley, 'Russia and Ukraine', 201–202.

50 Там само.

через обмежену політичну та соціальну репрезентацію, тож системне соціальне виключення продовжувало існувати. Зокрема, етнічні росіяни історично були основною та гегемонною соціальною силою в Політбюро між 1966 та 1991 рр.— принаймні згідно з аналізом, запропонованим Лейном і Россом⁵¹. В умовах, коли етнічні меншини, такі як кавказці, євреї, татари та центральні азіати, постійно «не допускались до впливових посад у центральному уряді та обмежувались у можливостях навіть на місцевому рівні»⁵², тіньова економіка давала їм шанс на соціально-економічну діяльність і мобільність, що були для них недосяжні в законній сфері. Справді, багато скористались такою можливістю, як видно зі значної представленості кавказців, євреїв і татар у формуванні банд пізніх 1980-х⁵³. Багато з них також стикалися з обмеженнями трудової мобільності через правило *прописки*, за яким громадяни постійно мали бути зареєстровані правоохоронними органами за конкретною поштовою адресою, навіть тимчасово під час відпочинку або відрядження. На практиці це означало, що мобільність населення перебувала під контролем, щоб ніхто не зміг уникати роботи,— на міліцію також була покладена функція повертати громадян до трудової зайнятості. Робітники, які хотіли змінити місце проживання, спершу мали довести своїм місцевим органам влади, що в них буде робота й житло на новому місці, що значно обмежувало їхню можливість переміщуватися, особливо далеко від дому. Це правило найбільше впливало на міграцію між республіками й призводило до етнічної маргіналізації та криміналізації мігрантських етнічних груп. Ті, хто не бажав приймати обмеження, пов'язані з *пропискою*, виживали та заробляли собі на життя в неофіційній економіці або у кримінальній сфері. Цей збіг історичних обставин також зумовив формування етнічних банд на українському Донбасі— однією з них була банда Ахата Брагіна та його правої руки Ріната Ахметова, про якого скоро піде мова.

⁵¹ David Lane and Cameron Ross, *The Transition from Communism to Capitalism: Ruling Elites from Gorbachev to Yeltsin* (London: Palgrave Macmillan, 1999), 35–36.

⁵² Shelley, 'Russia and Ukraine', 203.

⁵³ Louise I. Shelley, 'Transnational Organized Crime: The New Authoritarianism', in H.R. Friman and P. Andreas (eds), *The Illicit Global Economy and State Power* (New York: Rowan and Littlefield, 1999), 85.

РОЗКОЛ ПРАВЛЯЧОГО БЛОКУ

Відродження англо-американського імперіалізму в ХХ ст., згідно з ван дер Пейлем, «змусило СРСР зайняти оборонну позицію, парадоксальним чином породивши пасивну революцію всередині “соціалізму в одній країні”, що наслідував аспекти попередніх “гобсіанських” досвідів... але в той же час дозволило розвиватися прогресивному класу в контексті командної економіки»⁵⁴. Аж до кінця 1980-х рух уперед у сенсі «прогресивного класу» в контексті пасивної революції залишався прихованим, заснованим на молекулярних змінах, що залежали від ініціативи «зверху», серед «технократичного та демократичного кадрового класу менеджерів, освітян і різноманітних фахівців», який поставив «структурного класового компромісу, диференціації між класом і суспільством» у СРСР за часів Сталіна⁵⁵. На початок 1980-х рр. прогресивний порядок денний набував популярності серед державного класу та партійних інтелектуалів, наприклад, Горбачова, Заславської та Аганбегяна, а це означало, що структурні зміни, яких так довго чекало дедалі більш невдоволене суспільство, стали можливими. Ці зміни вимагали суттєвого переформатування інституцій СРСР, передусім держави.

Держава як одиниця аналізу складається з численних сил та їхніх агентностей, тобто суспільство, що включає в себе інституції держави, як стверджує Нікос Пуланцас, але не обмежується ними⁵⁶. Держава й суспільство існують не окремо, а в тісному взаємозв'язку, і тим не менше відносно автономні. Вони разом становлять те, що Кокс називає «державно-суспільним комплексом», який ми й маємо на увазі, коли говоримо про «державу», адже вона не є лише порожньою «бюрократичною сутністю», позбавленою зв'язку з громадянським суспільством⁵⁷. Міжнародна історична матеріалістична методологія, яку вперше запропонував Антоніо Грамші у «Тюремних записках», а потім

⁵⁴ Kees van der Pijl, 'Soviet Socialism and Passive Revolution', in Stephen Gill (ed.), Gramsci, Historical Materialism and International Relations (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 240.

⁵⁵ Там само, 248.

⁵⁶ Nicos Poulantzas, State, Power, Socialism (London: New Left Books, 1978).

⁵⁷ Robert W. Cox, 'Social Forces, States, and World Orders: Beyond IR Theory', Millennium: Journal of International Studies 10(2) (1981), 205.

розвинув Роберт В. Кокс⁵⁸ та Амстердамська школа політичної економії⁵⁹, допомагає нам зрозуміти, що «стосунки між державами, так би мовити, оточені ширшим контекстом транснаціональних суспільних відносин у процесі розвитку»⁶⁰. Реструктурування держави як інституції в еру Вашингтонського консенсусу, через яке Україна проходить у контексті неоліберальної маркетизації, є за своєю суттю наступом на будь-яку іншу форму державності⁶¹. Це процес транснаціоналізації держави як інституції, про який ітиме мова в розділі 5. Він полягає в наданні силам капіталу окремого, не другорядного або відносного, а центрального місця в державно-суспільному комплексі, що таким чином перетворюється на комплекс держави, суспільства й капіталу, про що свідчить «незмінний об'єкт» «вільного» ринку та приватного підприємства в неоліберальному дискурсі. Хоча можна доводити, що СРСР і радянська Україна в його складі були капіталістичною сутністю у відносинах міжнародної торгівлі⁶², всередині самого Союзу та в його державно-суспільному комплексі не було законного простору для капіталу або капіталістичного класу через заборону приватної власності й приватної економічної діяльності. І хоч я й підкреслюю в цій та інших працях, що тіньова економіка була властивою частиною радянської економіки повсякдення і стала плацдармом майбутньої олігархії, її не слід розглядати як частину інституційних особливостей Союзу, оскільки там не було офіційного простору для накопичення або виробництва капіталу. Це ж саме стосується відсутності капіталістичного класу, оскільки класом є «справжні історичні відносини... [існування яких за-

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Щодо розмежування «амстердамської школи» й культуральної політичної економії див.: B. and N.-L. Sum, 'Putting the «Amsterdam School» in its Rightful Place: A Reply to Juan Ignacio Staricco's Critique of Cultural Political Economy', *New Political Economy* 22(3) (2017): 342-354.

⁶⁰ Henk Overbeek, 'Transnational Class Formation and Concepts of Control: Towards a Genealogy of the Amsterdam Project in International Political Economy', *Journal of International Relations and Development* 7(2) (2004): 113-141.

⁶¹ Див.: Kees van der Pijl, *Transnational Classes and International Relations* (London: Routledge, 1998).

⁶² Наприклад, T. Cliff, 'State Capitalism in Russia', (1974), at: www.marxists.org/archive/cliff/works/1955/statecap/index.htm.

лежить від соціального базису того], в яких перебувають люди в процесах виробництва», що створює потенціал для появи класів, але «не формує класи»⁶³. «Форма держави, як було встановлено, визначає вплив на розвиток режимів виробничих відносин, орієнтацію класів на державу, їхнє спрямування на політичну дію, що є надзвичайно вагомим історичним питанням»⁶⁴. Цей зв'язок між режимами виробництва, класами та державою є ключовим для нашого розуміння змін, що відбулися в СРСР під час Перебудови та в пострадянській Україні; власне, він є ключовим щодо динаміки влади всередині будь-якого комплексу «державо-суспільство-(-капітал)». Таким чином, у радянській Україні існував лише один режим виробництва — соціалістичний. Товари вироблялись у колективний спосіб згідно з п'ятирічними планами та їхніми цілями, що мали юридично обов'язковий характер. Встановлення цін на товари та їхній розподіл відбувалися централізовано, вони продавалися на світовому ринку, а дохід розподілявся державою між членами суспільства, витрачався на допомогу іноземним державам тощо. Проте в СРСР була створена можливість для формування двох класів: номенклатури та робітників. Перші мали незрівнянно більшу владу в комплексі держава/номенклатура — суспільство/робітники. Таким чином, будь-які системні зміни, окрім революції, мали йти від номенклатури або через неї, адже хоч у країні й існували профспілки, вони та громадські організації були невід'ємною частиною державного апарату, що керував економікою, а отже, потенціал політичної дії через робітничі організації був значно обмежений.

Номенклатура мала на меті змінити курс країни, але у ній теж не було єдності через глибоку динаміку класового формування — у випадку номенклатури це було формування державного класу. Як доводить Кокс, через те, що в будь-якому суспільстві паралельно існують численні режими суспільно-виробничих відносин, на сам клас впливають декілька факторів:

1. не кожна група формує клас — вона може залишатися «латентним або потенційним класом»;

⁶³ Robert W. Cox, *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History* (New York: Columbia University Press, 1987), 355.

⁶⁴ Там само.

2. «домінантні або підпорядковані групи з двох або більше режимів суспільних відносин можуть об'єднуватись у клас»;
3. різні режими виробничих відносин пов'язані між собою в свого роду ієрархії домінування та підпорядкування, що спирається на класові орієнтації агентів-учасників;
4. «класи, сформовані навколо панівного режиму суспільно-виробничих відносин, мають переважний вплив на формування та орієнтацію класів, що постали з підпорядкованих режимів; сюди входить також і можливість формувати гегемонні відносини з цими іншими класами»⁶⁵.

Дослідники розпаду СРСР вказують на такі відцентрові тенденції всередині номенклатури під час Перебудови⁶⁶. Наприклад, Кудряченко та ін. стверджують, що розкол радянського владного апарату відіграв важливу роль у розпаді системи і що він мав прямий вплив на реформи Горбачова. Згідно з ними, на кінець 1980-х рр. у номенклатурі було чотири фракції: 1) прихильники збереження старого режиму; 2) ті, хто здобув свою привілейовану позицію особисто завдяки новому Генеральному секретарю; 3) ті, хто очікував перспективи збагачення від нових реформ Перебудови; і 4) ті, хто робив кар'єру — як політичну, так і економічну — на більш місцевих рівнях, в окремих республіках СРСР (така можливість виникла завдяки частковій децентралізації). Другі й треті не були зацікавлені у збереженні системи в будь-якій формі і своїми діями підривали ту підтримку, яка була потрібна Горбачову, щоб просунути свої реформи демократизації в суспільства радянських республік⁶⁷. Лейн і Росс також вказують, що «політична еліта як ціле була фрагментована й не мала однастайності»⁶⁸. Більше того, «трансформація режиму... очолювалась наближеними до лідера, Горбачова»⁶⁹. Саме номенклатура, згуртована навколо Горбачова, організувала переворот у серпні 1991 р., що призвів до падіння СРСР. І саме вона реорганізувалися

⁶⁵ Там само, 356.

⁶⁶ Див.: Андрій Кудряченко, Політична історія України XX століття (Київ: МАУП, 2006); Lane and Ross, *The Transition from Communism to Capitalism*, 89–121.

⁶⁷ Див.: Кудряченко, Політична історія України XX століття, 375.

⁶⁸ Lane and Ross, *The Transition from Communism to Capitalism*, 90.

⁶⁹ Там само.

у неономенклатуру вже в незалежних пострадянських республіках, виступаючи за маркетизацію. Консерватори старого режиму в основному реорганізувались як де-юре ліві сили й підтримували різні форми економічної реінтеграції пострадянських держав, а саме Співдружність Незалежних Держав із 1991 р. та Євразійський Економічний Союз із 1996 р. Четверта категорія зазнала найбільшої структурно-політичної мобільності на початку та в середині 1990-х рр. — як висхідної, так і нисхідної. В Україні прикладами такої мобільності є прихід до влади регіональної неономенклатури з Донецька — наприклад, Звягільського в 1993 р., а також її прихід до влади після витіснення Лазаренка в 1995–1997 рр.

Проте номенклатура та її угруповання були не єдиними соціальними утвореннями, що постали з радянських історичних обставин і були інституціоналізовані як капіталістичні та правлячі угруповання після 1991 р. Решта цих утворень виникла переважно з двох середовищ. Першим був Комсомол, представлений переважно молодими людьми, для яких реформи Перебудови відкрили можливості приватного підприємництва, що були незаконними в СРСР, як уже описано вище. До другого належали в основному кримінальні елементи, зайняті в тіньовій економіці, яким ринкові реформи дали можливість легалізувати свою діяльність, якщо вони мали на це бажання. Фракції існували не в ізоляції одна від одної, а як система послуг і позалегального обміну, що заповнювала прогалини забезпечення там, де радянська держава не могла цього зробити; вони були пов'язані між собою мережами *блату* та перебували в кримінально-політичному союзі. Натомість робітники були дедалі більше маргіналізовані економічним дефіцитом та ексклюзивністю цих структур заміщення/доповнення.

РОБІТНИКИ ТА СУСПІЛЬСТВО: НЕВДОВОЛЕННЯ ЗРОСТАЄ

У 1980-х дедалі зростав поділ на групи та невдоволення серед радянських робітників. Десятиліття імперіалістичної гонки озброєнь із США зумовили диспропорцію в орієнтуванні планової економіки, що обслуговувала оборонний комплекс. Військові витрати у поєднанні з допомогою іноземним країнам продовжували виснажувати фінанси країни. Виробництво для соціальних потреб, таким чином, було відносно недофінансованим і спрямованим на потреби, а не на бажання, як це відбувалося б за капіталістичної

економічної моделі. Проте й потреби часто не задовольнялись, лишаячи прогалини в попиті. Усі рішення про те, що виробляти і в якій кількості, приймалися централізовано на рівні міністерств і агенцій *Госплану*, і тому система пропозиції характеризувалась низькою гнучкістю та нездатністю відповідати на неочікуваний дефіцит товарів, спричинений неправильними розрахунками майбутнього попиту. Дефіцит, черги й обмежена пропозиція залишали багатьох невдоволеними в умовах системи, де було мало грошового ресурсу і де навіть його наявність не гарантувала доступності товарів. Черги та «полювання» на *дефіцитні* товари ставали звичною частиною щоденного життя, як і задоволення незадоволених потреб через тіншову економіку, про яку вже йшлося раніше.

Проблема пропозиції була далеко не єдиною. Хоча в Союзі існувала повна працевлаштованість — чи не найвища в історії людства⁷⁰, — цифри часто неточно відображали дійсність, оскільки вони не включали в себе тимчасову незайнятність і незайнятність на селі. Такі погрішності в офіційних цифрах були зумовлені відсутністю всеосяжної трудової статистики. За іронією, збір даних про працевлаштування припинили в 1931 р.⁷¹ з огляду на досягнення повної, як здавалося, зайнятості.

Мобільність робітників була обмеженою з огляду на особливості та недосконалості радянського «ринку» праці. Лейн пояснює це шістьма факторами⁷². По-перше, тільки з приходом до влади Горбачова різниця в зарплаті почала використовуватись як стимул робітничої мобільності. Проте траплялись і винятки у випадку важливих індустріальних проєктів, як-от на Донбасі, де зарплати та соціальні виплати були значно вищими саме через необхідність приваблення робочої сили. Зазвичай ці проєкти також включали в себе роботу, пов'язану з високим ризиком для здоров'я, смертністю та низькою тривалістю життя, наприклад, хімічним видобутком і переробкою й видобутком глибоко під землею. В той же час, таке виробництво було центром робітничої солідарності та потенціалу для скоординованих дій, до чого я невдовзі повернуся знову. По-друге, «ринок» праці не діяв за ринковими правилами — наприклад, не було оголошення вакантних посад на рівні країни чи профспілок,

⁷⁰ David Lane, *Soviet Society under Perestroika* (London: Routledge, 1992), 32.

⁷¹ Там само.

⁷² Lane, *Soviet Society under Perestroika*, 32–33.

і «просування на вищі посади відбувалось на адміністративному рівні всередині інституцій». По-третє, в умовах «економіки дефіциту»⁷³, де не було необхідності скорочувати кількість робочої сили, «підприємства набирали з запасом» робітників. По-четверте, вважалося, що заміна кадрів негативно впливає на процес виробництва, оскільки навчання та переучування нових співробітників спричиняє відхилення від курсу. По-п'яте, держава і профспілки формували робітничі колективи таким чином, щоб робітники були міцно пов'язані одне з одним і зі своїм робочим місцем, адже їм забезпечувалися «житло, можливість займатися спортом, дозвілля, вихідні, харчування, догляд за дітьми, медична допомога та вечірня освіта». Насамкінець, через високий рівень повної зайнятості серед жінок на ринку праці чоловік і жінка були єдиною соціологічною ланкою цього ринку; таким чином, два окремо взяті працівники виявлялися подвійно прив'язані до свого місця роботи як на соціальному, так і на матеріальному рівні. Такий зв'язок суттєво відохочував їх обох від переїзду на інше місце роботи.

Економіка дефіциту мала змішаний вплив на робочу силу. Повна зайнятість і нестача економічного заохочення на робочому місці призводила до «непередбачуваних наслідків», таких як «погана мотивація й низька якість праці», та знижувала економічну здатність продукувати надлишок і зростання⁷⁴. Нестача робочої сили спричиняла послаблення трудової дисципліни, прогули й низьку продуктивність, які, своєю чергою, вели до збоїв у виробництві та ситуації, коли «пропозиція товарів і послуг була меншою за попит»⁷⁵. Це зачароване коло змикається, адже незадоволений попит, черги та «штурмування» магазинів призводять до ще більшого розчарування й так позбавлених ентузіазму робітників. З іншого боку, зосередження значної кількості працівників на великих підприємствах і т. ін. створює міцне відчуття спільноти, про яке вже згадувалося раніше, солідарність і спільний досвід, а тому надає можливості для організованої дії проти того, що викликає невдоволення; це формує войовничість із боку робітників. Повна зайнятість має свої агреговані макроекономічні та соціальні вигоди, наприклад, «вона підтримує соціальну та політичну стабільність, [низький рівень життя компенсується впевненістю

⁷³ János Kornai, 'Resource-Constrained Versus Demand-Constrained Systems', *Econometrica* 47(4) (1979): 801-819.

⁷⁴ Lane, *Soviet Society under Perestroika*, 34.

⁷⁵ Там само.

у завтрашньому дні], і люди зайняті у корисній або принаймні нешкідливій діяльності», тоді як рівень злочинності дуже низький⁷⁶. Проте якщо робітники, організовані за принципом солідарності та спільної свідомості, втрачають деякі з аспектів, що пом'якшують низький рівень життя, наприклад, стабільність працевлаштування або задоволення базових потреб на зразок їжі, політична та соціальна стабільність також втрачаються. Соціальне невдоволення кінця 1980-х рр. є яскравим тому підтвердженням.

Найбільш значні та ефективні протести в останні дні СРСР пройшли в найбільш індустріалізованих регіонах Союзу, включно з Україною. Михненко вказує на те, що на кінець 1980-х рр. у шахтарів Донбасу були «всі основні елементи, необхідні для колективної протестної дії»⁷⁷. Що найважливіше, вони «сприймали державний соціалізм — “систему”» — як свою колективну проблему й «усвідомлювали існування експлуатації як своє спільне бачення, а прагнення “нормального життя” як свою спільну мету». *Цей слоган, заклик, відчайдушне благання про «нормальне життя» буде повторюватися знову і знову в усіх протестах незалежної України; ця подібність об'єднує знедолених країни крізь час і простір.* Між робітниками існувала висока солідарність через «тяжкі умови праці, високу концентрацію робочої сили, а також існуючі радянські ритуали поцінування “героїв праці”»⁷⁸. Влітку 1989 р. відбулася перша хвиля страйків. Маючи за взірць один страйк у Междуреченську на Кузбасі в Росії⁷⁹, страйк на Донбасі також почався з однієї шахти, але швидко поширився на 173 з 226 підприємств, охопивши 500 000 шахтарів⁸⁰. Обрані у відкритий спосіб комітети страйку та шахт відповідали за артикулювання вимог страйку та ведення переговорів; страйк був зумовлений «несправданими очікуваннями, свавіллям

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Vlad Mykhnenko, 'State, Society and Protest Under Post-Communism: Ukrainian Miners and their Defeat', in C. Mudde and P. Kopecký (eds), *Uncivil Society?: Contentious Politics in Eastern Europe* (London: Routledge, 2003), 98.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Кузбас (рос. «Кузнецкий бассейн») — Кузнецький вугільний басейн у південно-західній частині Сибіру є одним із найбільших вугільних басейнів у світі.

⁸⁰ Анатолій Русначенко, *Пробудження: Робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках.* (К.: Вид. дім «KM Academia», 1995).

влади, беззаконням і побоюванням, що шахтарі лишилися на обочині Перебудови, так і не побачивши покращення рівня життя»⁸¹.

У міру того, як ослаблювалася центральна влада, а реформи Горбачова сприймалися як делегітимовані, громадянська компетентність шахтарів-страйкарів зростала, а страйкові комітети було перетворено на постійні інституції⁸². Утім, нездатність сформувати зв'язки з іншими галузями та робітниками з часом послабила цей рух. Фрідгут та Зігельбаум вказували в 1990 р., що цей фактор у поєднанні з необхідністю «далі розвивати новосформоване відчуття громадянської відповідальності [серед шахтарів] призведе до витіснення руху силами раціоналізації та зробить його успіх тимчасовим»⁸³. На жаль, автори мали рацію. Спроби шахтарів діяти спільно з українською інтелігенцією після страйку 1989 р. зазнали невдачі. Явна відсутність взаєморозуміння між двома групами була поглиблена тактикою «розділяй і владарюй», яку застосовували медіа, контрольовані КППС⁸⁴. Шахтарі виявляли відчайдушне прагнення до індивідуального уповноваження, соціальної та політичної автономії, що помітно з їхніх закликів до організації освітніх програм і лекцій, які поширювали б «юридичні, економічні та політичні знання»⁸⁵,— але це все не принесло результатів через брак спільної мови з інтелігенцією. Невдоволення умовами життя перетворило демонстрації на політизовані, а не лише виробничі протести, що тепер закликали до відставки радянського уряду. Наприклад, у липні 1990 р. 256 підприємств у шахтарській, сталевій

⁸¹ Михненко, «Держава, суспільство та протест за посткомунізмом», 98. Див. також Theodore Friedgut and Lewis Siegelbaum, 'Perestroika from Below: The Soviet Miners' Strike and Its Aftermath', *New Left Review* I(181) (1990): 5–32; В. Костюковський, «Кузбасс: жаркое лето 89-го» (Москва: Современник, 1990); Под ред. А. Т. Гаврилова и Н. И. Лаврова, «Забастовка: вынужденная мера защиты законных прав, но тот ли это путь?» (Москва: Профиздат, 1989).

⁸² Михненко, «Держава, суспільство та протест за посткомунізмом», 99; Friedgut and Seigelbaum, 'Perestroika from Below' 32.

⁸³ Friedgut and Siegelbaum, 'Perestroika from Below', 32.

⁸⁴ Михненко, «Держава, суспільство та протест за посткомунізмом», 99.

⁸⁵ T. Kuzio and A. Wilson, *Ukraine: Perestroika to Independence* (Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994), 105–106.

і транспортній галузях провели одноденний страйк⁸⁶. Шахти виходили з КППС у безпрецедентній кількості та формували Незалежну торговельну спілку. Хоча рух і мав певну потужність, йому бракувало солідарності з іншими галузями виробництва та робітниками, що не входили до комплексу важкої промисловості Донбасу. Бурносов демонструє, що образ шахтарів як «занадто привілейованих» та «егоїстичних», який тиражувався партійними масмедіа, глибоко вкоренився в масовій свідомості регіону і тим паче поза ним⁸⁷. *Цей образ виявиться стійким і буде виринати знову й знову в медійному висвітленні протестів на Донбасі впродовж десятиліть.* Іронія полягає в тому, що соціальна інфраструктура шахт була (і залишається в 2017 р.) значно гіршою, аніж, наприклад, інфраструктура великих індустріальних заводів, хоча соціальні проблеми шахтарів були найбільшими⁸⁸.

Падіння СРСР ознаменувало завершення першої хвилі шахтарських протестів. Під кінець цей рух тісно співпрацював із групами, що виступали за незалежність і проти комунізму, і всі разом боролися проти однієї «лихої системи». Однією з ключових помилок цього руху було те, що радянську систему зробили ворогом номер один, а автономія підприємств стала головним пріоритетом. Щойно відбувся розпад СРСР, радянського уряду вже не існувало, і заклики до автономії підприємств створили ідеальні умови для накопичення та концентрації капіталу, що неминуче призвело до позбавлення робітників прав, як буде продемонстровано в наступних розділах цієї книги.

⁸⁶ Русначенко, 'Пробудження'.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Михненко, «Держава, суспільство та протест за посткомунізмом», 100.

Соціальна руйнація та клептократичне будівництво на початку 1990-х рр.

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ ЗА ЗАМОВЧАННЯМ, АБО ПЕРЕРВАНЕ ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО

Державне будівництво як процес розвитку національної економіки і творення нації як уявленої спільноти було перервано. В умовах відсутності загальнодержавного незалежницького руху, згуртованого навколо традиційних інститутів національності, тобто мови, культури, етосу, релігії тощо¹, дехто почав пошуки «національної ідеї» в минулій, дорадянській історії України. Однією з проблем такого роду копання є те, що Україна була незалежною від численних імперій, які століттями шакалили її територію, лише впродовж коротких періодів. Образ національної ідентичності тих часів часто визначався реакційно, що відображало реалії та запити тогочасного світу та антиімперіалістичні потреби. Імперіалізм, який Україні довелося подолати з падінням СРСР, — російський культурний імперіалізм, який Російська радянська республіка перенесла з Російської імперії в архітектуру культурних установ СРСР, із менш домінуючою, але сильною гегемонною присутністю. Російська та українська культури відрізняються, але їх дуже важко — якщо взагалі потрібно — розділяти на рівні повсякденного життя.

Коли проектуємо бачення майбутнього, існує небезпека озиратися на минуле. Разом із традиціями, звичаями та

¹ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London: Verso, 2006). Укр. переклад: Б. Андерсон, *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму* (Київ: Критика, 2001).

відтвореними соціальними інститутами імпортуємо нерівності, поділи, індивідуальні та колективні травми минулого. Такого роду імпорт сіє зерна ворожнечі, які за сприятливих для них умов проростуть. Історичні пошуки ідентичності говорять, хто були наші предки, але не можуть сказати, хто є ми. «Хто ми» — це те, що переживаємо, про що домовляємося, що висловлюємо, практикуємо, розуміємо, це підсвідоме, це свідоме; це сучасне, хоча й має історичне коріння. Минуле, що формує суб'єктність у найбільш впливовий спосіб, — це безпосереднє минуле; для України — це понад 70 років її радянської минувшини. *Де-юре* незалежність зумовила потребу національної держави, яка тільки-но постала, щоб її сприймали окремо від інших новостворених пострадянських республік, а головне — як окреме від Росії утворення. Століття російського колоніального імперіалізму, доповнені кількома десятиліттями культурного імперіалізму Російської РФСР, зумовили потребу досліджувати минуле, щоб визначити уявлену спільноту, адже її межі та достовірність тих, хто її визначає, викликали сумніви. Як пише Ендрю Вілсон, перед Україною стояло складніше завдання, ніж перед іншими пострадянськими державами, приміром, Польщею чи Литвою, адже треба було побудувати не лише нову державу, а й нову націю². Власне, через історичне та етнокультурне розмаїття етнонаціоналізм неминуче спричинятиме численні поділи та конфлікти.

Ключову роль Галичини в українському патріотизмі та «позитивному націоналізмі» підкріплювало пізнє приєднання цієї території до СРСР — а відтак і запізнiла русифікація. Військове втручання та придушення місцевих націоналістичних сил було б немислимим у «домі дружніх народів» у той час, коли Галичину з кількох причин було анексовано, а отже, неможливо було повністю викоринити її українізм. А втім, через розбіжності в культурній та політичній історії інші українці не поділяли його в тій же формі, і це не дозволяло українізму стати об'єднальною національною ідеєю. На рівні соціальних сил українська незалежність «була спільною роботою двох груп еліт» — культурної інтелігенції та націонал-комуністів, тобто апаратчиків. На початкових етапах руху «спостерігалися хвилі народної підтримки, очолювані місцевою культурною інтелігенцією». Але через специфічний характер громад радянського типу, а також певні слабкі сторони українського суспільства зокрема

² Andrew Wilson, *Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 1 et passim.

культурна інтелігенція була недостатньо сильною, щоб здобути владу й універсалізувати національний меседж. Тому саме «національні комуністи» — ті члени номенклатури, які прийняли український націоналізм на порівняно пізньому етапі, — нарешті зробили вирішальний внесок, надавши всі важливі державні ресурси³.

У дискурсі кінця 1980-х — початку 1990-х років домінували два бачення ідентифікації громади: *моністичний націоналізм* та *плюралістичний націоналізм*⁴. Перший «керувався ідеєю, що українській нації після кількох століть затримки державності довелося скористатися можливістю» і нарешті стати національною державою⁵. Століття поділів під іноземним пануванням вселяли страх вразливості націоналістичній частині правлячого блоку. І як стверджує Саква, це викликало потребу

у створенні унітарної держави... [за моністичною моделлю] інтегрального націоналізму, в якому держава є націоналізуючим утворенням, що спирається на традицію українізму, щоб дати чинним кордонам таке наповнення, яке різко відрізняється від Росії... — одномовна, унітарна та культурно окремішня⁶.

Ця модель пронизана суперечностями, адже, хоча й визнає неоднозначну історію України, та не засвоює наслідки цієї історії, тобто того, що це багатоетнічна країна, де для багатьох першою або другою рідною є російська культура й мова. Побудова унітарної одномовної держави неминуче маргіналізувала би значну частину населення та викликала би ворожнечу й відчуження. Важливо деколонізувати українську культуру та підтримувати її розвиток, але це не повинно відбуватися за рахунок маргіналізації будь-яких інших культур. У політичному плані культурну деколонізацію, звичайно, складніше впроваджувати, коли йдеться про такі чутливі теми, як мова. Тут друга модель дає набагато більше можливостей. Саква називає її «*плюралістичною*,

³ Taras Kuzio and Andrew Wilson, *Ukraine: Perestroika to Independence* (Basingstoke: Macmillan, 1994): 3.

⁴ Richard Sakwa, *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands* (London: I.B. Tauris, 2015).

⁵ *Ibid.*, 14.

⁶ *Ibid.*, 14–15, 16–25.

підкреслюючи її відсилку до широких принципів національної інклюзивності»⁷. Ця модель також ґрунтується на побудові спільної української ідентичності всіх людей, які проживають у межах сучасних (1991–2013) кордонів України, але ідентичність ця — *громадянська*. Модель визнає строкату історію різних територій, що складають сучасну Україну, і що їхній історичний досвід відповідає фрагментарній державності. Цю модель підтримав лідер «Народного Руху» В'ячеслав Чорновіл. Під час президентської гонки 1999 р. неолібералізовані клептократи апарату Кучми влаштували підозрілу автомобільну катастрофу, яка забрала життя Чорновола, не давши йому здобути президентський пост і потенційно здійснити об'єднавчі плани.

Для того щоб перейти до суверенної державності, в Україні мала відбутися націєтворча та культурна деколонізація; і хоча етнокультурний націоналізм ніс у собі зерно майбутнього конфлікту, він став неунікненним за рахунок відмови з боку Росії визнавати культурну самобутність України, її суверенітет і суверенні права на власну територію, культуру та політику — небажання сприймати її як рівну, як окрему сутність, аж до позбавлення її права на незалежне існування. Свідченням цього є численні геополітичні ігри та маніпуляції у російсько-українських відносинах, так звані «газові війни», інтервенція й анексія Криму, підживлювання сепаратизму в Україні та за її межами. Тут важливо зазначити, що набір інструментів маніпулювання з боку Росії не надто відрізняється від західних партнерів України, оскільки обидві групи переслідують власні економічні імперіалістичні інтереси; все ж вибір на користь Заходу означає кілька способів тиску, більш складних, ніж російські, — приміром, ідеться про затримку траншів позики МВФ, які можуть привести економіку до дефолту. І справді, якщо дорога до столиці відкрита, то й ніяка військова інтервенція вже не потрібна. На початку 1990-х років, однак, не було потреби робити вибір між Сходом та Заходом — більше хвилювало питання, як відійти від «радянщини».

Держава трансформувалася, зливаючись із капіталом, що був у процесі становлення, а разом із цим змінювалось і суспільство — розколоте, збентежене, знедолене, позбавлене своєї попередньої власності та державного захисту в процесі швидкого та імпульсивного перелому. Наприкінці 1980-х в СРСР і в радянській Україні зокрема ширилися

⁷ Ibid., 23.

демонстрації, страйки і протести. Гірники промислового сходу країни подали приклад для зростання народних заворушень. Як і у випадку з шахтарями⁸, де опір обмеженням громадянських прав і соціально-економічним проблемам переріс у протест проти «системи», КПРС, номенклатури, загальна тенденція протестів перейшла від закликів змінити неефективну систему до вимоги демонтажу СРСР, надання автономії місцевим органам влади та підприємствам — і незалежності окремим республікам. Тільки замахнулися вони надто широко й зайшли занадто далеко, головню тому, що недостатньо все продумали й не мали міцної ідеологічної основи. Зміни щодо автономії і, по суті, самоуправління підприємств, яких вимагали працівники заводів, фабрик і шахт, могли принести користь працівникам лише у випадках, якщо вони отримають та/або збережуть демократичний контроль над цими підприємствами. Розпуск радянського державного апарату не передбачав запровадження таких змін. Якраз навпаки, далі слідували погано розроблені та спорадично втілені реформи приватизації, що уможливило первісне накопичення капіталу й підприємств і подальшу їх концентрацію в руках небагатьох власників, а не трудових колективів. Держава стала гарантом інтересів зростаючого хижачького капіталу, а не суспільства загалом чи його трудових верств. Натомість,

через емансипацію приватної власності від суспільства держава стала особливим тілом побіч та поза буржуазним суспільством; але вона є не більше, як форма організації, що неминуче дають її собі буржуа, як зовні, так і всередині, щоб [спільно] взаємно забезпечити свою власність та інтереси... А як держава є така форма, в якій індивіди владуючої класи виявляють свої спільні інтереси і в якій об'єднується вже буржуазне суспільство певної доби, то звідси виходить, що всі спільні установи створює держава і вони набирають політичної форми⁹.

⁸ Vlad Mykhnenko, 'State, Society and Protest Under Post-Communism: Ukrainian Miners and their Defeat', in C. Mudde and P. Kopecký (eds), *Uncivil Society?: Contentious Politics in Eastern Europe* (London: Routledge, 2003), inter alia.

⁹ Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Німецька ідеологія (Харків-Київ: Держвидав України, 1930), URL: <https://vpered.wordpress.com/2013/03/14/marx-engels-deutsche-ideologie/>.

У цьому дещо редукціоністському погляді Маркс та Енгельс відводять державі інструментальну роль, зображаючи її як інструмент, яким маніпулює буржуазія для власного інтересу. Це, звичайно, відбувається на конкретних історичних етапах, проте реальність є дещо складнішою. В інших марксистських текстах бачимо, що держава — це поле боротьби, а форма держави є інституційним віддзеркаленням умов цієї боротьби, вираженням агентності класів та їхніх фракцій, які й складають державу як комбінацію надання можливостей та їх позбавлення. Держави чи правлячі й капіталістичні класи та фракції, які нібито маневрують державою, не є однорідними; натомість існує консенсусний, нав'язаний або комбінований з цих двох напрямом, яким рухається країна. Трудові класи теж мають власну агентність у процесах формування та функціонування держави. Реалії, в які тоді входила Україна, включали більш транснаціоналізовану світову економіку, де зв'язки між державою та капіталом виходять за рамки загальноприйнятих у міжнародних відносинах визначень державності чи народного господарства; суто національні економіки відходять у минуле, що залишає важливу функцію глобальному робітництву, одночасно поступово скорочуючи його місце й простір для дій. Новонароджений український капітал також зіткнувся з конкуренцією у потужностях, якої він не витримав. Однак йому поталанило більше, ніж людям праці, оскільки історична випадковість, яка позиціонувала Україну як геополітичну глибинку, грала на користь олігархам-початківцям. Вони мали змогу змужніти, поки Росія ще «не встала з колін», а її транснаціональні конкуренти були зайняті інкорпорацією країн Центральної та Східної Європи до європейських структур. Цей новий вітчизняний капітал із великими амбіціями відігравав ключову сокровенну роль у (транс)формуванні української держави, властиву відносинам держави й капіталу в неоліберальну добу, але зі своїми специфічними особливостями. У 1970-х грецький марксист Нікос Пуланзас, окресливши попередників подібних неоліберальних відносин, правильно зазначив, що на стику держави й капіталу

інтернаціоналізація капіталу і не [придушила], і не [оминала] національні держави... Інтернаціоналізація... глибоко впливає на політику та інституційні форми [всіх] держав, включаючи їх у систему взаємозв'язків, що жодним чином

не обмежується грою зовнішнього та взаємного тиску між сусідніми державами й столицями¹⁰.

Перегукуючись з ідеями Антоніо Грамші про кооптацію та пасивну революцію в цільових вузлах капіталу під час його глобального розширення, Пуланзас спостерігав, як «[периферійні] держави самі стають на сторожі інтересів домінуючого імперіалістичного капіталу в його розвитку в рамках “національного” суспільного становлення, тобто в його складному співвідношенні інтернаціоналізації до національної буржуазії, яка нею керує»¹¹. І тому в Україні змичка держави й капіталу взяла на себе завдання неолібералізувати економіку країни, трансформувати її та переписати правила суспільних відносин у бік збоченого варіанту антиутопії тетчеристського зразка — режиму неоліберальної клептократії.

Форма національної капіталістичної держави — і форма конкретної плеяди комплексу держава-суспільство-капітал — є визначальною для «форми, в якій питомі суперечності накопичення капіталу протистоять державі»¹². Таким чином, суперечності між капіталом і працею також можна тимчасово вирішити на внутрішньому рівні, якщо є певний зовнішній простір — фізичний чи віртуальний, — куди капітал може далі розширятися, тобто матиме постійний доступ до нових ринків і нових продуктів. Кожне розширення скінченне, і як тільки цієї межі буде досягнуто, «знову з'являться бар'єри щодо накопичення, а також впливуть на поверхню протиріччя»¹³. Глобальне перенакопичення капіталу, як запевняє Саймон Кларк, постає перед державою «у формі бар'єрів до стійкого накопичення внутрішнього виробничого капіталу». І поки держава

не може вирішити притаманних накопиченню капіталу суперечностей, ці суперечності матимуть політичний вплив настільки, наскільки він здатний забезпечити інтеграцію

¹⁰ Nicos Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism* (London: New Left Books, 1975): 73.

¹¹ Ibid.

¹² Simon Clarke, 'Class Struggle and the Global Overaccumulation', in R. Albritton, M. Itoh, R. Westra and A. Zuege (eds), *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations* (Basingstoke: Palgrave, 2002): 80.

¹³ Ibid.

накопичення внутрішнього виробничого капіталу до накопичення капіталу у світовому масштабі¹⁴.

Саме в такий спосіб держава виступає гарантом інтересів внутрішнього капіталу на світовому ринку. Її здатність досягти цього на внутрішньому рівні

частково задана особливими умовами внутрішнього накопичення та національною формою держави, але все ж її більше визначають форма міжнародної державної системи та динаміка глобального накопичення, частиною якого вона є¹⁵.

Не варто забувати про спроможність держави — тобто її можливості реалізувати свої агентність, волю й інституційний потенціал, що впливає зі згуртованості (когерентності) правлячого блоку та наявності ефективної, ідеально гегемонічної концепції контролю, що мусить узгоджувати інтереси комплексу «держава-суспільство-капітал» із загальною глобальною концепцією контролю, закріпленою в рамках глобальних політичних платформ — Всесвітнього економічного форуму, Всесвітньої ділової ради зі сталого розвитку, Тристоронньої комісії, Міжнародної торгової палати, а також міжнародних фінансових інституцій (МФІ), тобто Світового банку, Міжнародного валютного фонду та Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР). Це особливо важливий момент у випадку (напів)периферійних/пострадянських держав, де МФІ безпосередньо формують політику на національному та часто навіть на місцевому рівнях. У зв'язку з цим транснаціоналізація української держави визначалась і визначається внутрішніми протиріччями процесу накопичення внутрішнього капіталу, що спирається на напівзаконні механізми та приписи неоліберальної ринкової політики з боку МВФ, Світового банку та ЄБРР. Таке поєднання варіантів в умовах обмеженого простору/агентності звужує вибір держав і їхнього національного капіталу в глобальних рамках, що вигідно великому транснаціональному капіталу західного походження¹⁶.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Роботи Kees van der Pijl, *Atlanticism & the European Ruling Class* (Pub By Ve, 1984a), *The Making of an Atlantic Ruling Class* (London: Verso, 1984b), and *Global Rivalries: From the Cold War to Iraq* (Pluto Press: London, 2006), inter alia; Bastiaan van Apeldoorn,

В умовах недостатньої незалежності необхідно було створити новий режим роботи для економіки та суспільства, а також витворити й запустити капіталістичний режим — витворити в суспільстві, де приватної власності практично не було. Основними характерними рисами капіталістичної економіки є наявність ринку, який виступає головним посередником економічного обміну в суспільстві, що складається з класів приватних власників засобів виробництва та пролетаріату, тобто армії (потенційних) робітників, вимушених продати свою робочу силу власникам засобів виробництва в обмін на засоби виживання, тобто заробітну плату. Саме ця нерівномірність у контексті власності та контролю над засобами виробництва товарів і послуг відділяє класи один від одного та ставить їх у питому антагоністичну позицію класової боротьби, продиктовану їхніми суперечливими інтересами в цих відносинах. Так, власники намагаються отримати якомога більше вартості з робітників, тоді як робітники прагнуть одержувати вищу заробітну плату й реально мати вищу частку кінцевої доданої вартості, що утворюється в процесі виробництва. Цей антагонізм лежить в основі того, що називається «класовою боротьбою», і зазвичай опосередковується державою через формалізовані правила, тобто закони, які відстоюються профспілками, ГО, лобі та іншими формами організацій громадянського суспільства.

Однак СРСР був особливою державою, де організовані групи громадянського суспільства не мали автономії, необхідної для ефективного ведення переговорів, натомість їх контролювала держава, про що йшлося у розділі 2. Засоби виробництва та всі наявні матеріальні й нематеріальні активи були у державній або комунальній (за посередництва держави), а не приватній власності. Та за часів Перебудови це почало поступово змінюватися. У зв'язку з цим перші хвилі комерціалізації після 1991 р. запроваджували цілком нову систему суспільних відносин — капіталістичну — з цілим

Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration (London: Routledge, 2003); William K. Carroll, *The Making of a Transnational Capitalist Class: Corporate Power in the 21st Century* (London: Zed Books, 2010); and Robert W. Cox, *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History* (New York: Columbia University Press, 1987) підтверджують домінування західного капіталу в глобальних бізнес-мережах та інституціях.

новим набором інститутів, яких раніше не було в пострадянських суспільствах, адже ними керували раніше неіснуючі класи людей, соціальні ролі яких змінювалися. Гіл Еял, Іван Селенї та Елеонора Таунслі описали це як «капіталізм без капіталістичного підходу», або «нову особливу стратегію переходу, прийнятту технократично-інтелектуальними елітами тих суспільств, де до впровадження ринкових механізмів не існувало класу приватних власників»¹⁷. Однак ці особливі форми капіталізму, запевняють дослідники, не існують без буржуазії. Навпаки, є два основні типи буржуазії — та, що володіє матеріальною власністю, і та, що володіє культурою та знаннями — власники майна [і, потенційно, засобів виробництва — авт.] й ті, хто задає форми та напрями суспільного відтворення. У таких суспільствах, стверджують дослідники, «посткомуністичний капіталізм пропагується інтелігенцією в широкому сенсі цього слова, яка прихильна до буржуазного суспільства та капіталістичних економічних інститутів»¹⁸.

Однак це не зовсім так. Перш за все, розкол на два типи буржуазії має значення лише на рівні абстракції, оскільки онтологічно один суб'єкт може мати матеріальну власність і одночасно володіти «культурою чи знаннями»; також це не означає, що кожен представник еліти комбінує два типи володіння. До того ж ринки, особливо ринкова/капіталістична економіка, не виникають за раз. Схожим чином, введення ринкової реформи не означає фактичного виникнення ринкової економіки з робочими ринковими інститутами на всіх рівнях суспільства з необхідним дотриманням законів і механізмами правозастосування. Саме через еволюцію соціальних інститутів, що лежать в основі капіталістичної ідеології, та через появу міцної суб'єктності, що підтримує цю ідеологію (тобто виникнення капіталістичного блоку), ринкова економіка розвивається й зберігається, тобто вона ефективно діє в суспільствах, де ринкова ідеологія стає гегемонічною. Значна кількість капіталістів існувала задовго до розпаду СРСР, нехай навіть в умовах тіньової економіки, яка, по суті, заперечує формулювання «капіталізм без капіталізму», особливо «володіння культурою чи знаннями» або «майнова власність», — маргіналізовані елементи також

¹⁷ Gil Eyal, Iván Szelenyi and Eleanor R. Townsley, *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe* (London: Verso, 1998): 3–4.

¹⁸ Ibid.

були дуже зацікавлені в комерціалізації, навіть якщо їм не дісталось місце біля реформістського керма, спрямованого в цьому напрямку. У радянські часи, особливо в період Перебудови, а згодом у 90-х роках, формувались капіталістичний клас і блок, які врешті-решт почали каналізувати свої інтереси через політичні партії та/або безпосередньо брати участь у процесі формування політики.

МОДЕЛЮЮЧИ ДИСФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ТРАНЗИТ

«Кінець історії», проголошений Френсісом Фукуямою¹⁹, став наріжним каменем, на якому будувався міф про транзит. Віра в неоліберальну ринкову реформу як єдиний шлях до суспільної трансформації для держав після СРСР та посткомуністичних держав загалом, яку сповідували економісти-неокласики, такі як Джеффри Сакс, та політологи, як Фукуяма, викристалізувалась у стратегічній орієнтації, або концепції контролю, втіленій в умовах політики МВФ та Світового банку щодо нових незалежних держав. Так, колишній економіст Світового банку Вільям Істерлі, який визнає, що сам вірив у «шокову терапію та структурну перебудову», у книзі «Тягар білої людини» справедливо підсумовує, що «ринок запланувати неможливо» — навіть якщо цим займаються міжнародні інституції. Він визнає, що вищезгадане «планування» насправді було «спланованим» із найкращими намірами і що воно з тріском провалилось.

Ринки скрізь виникають незаплановано, стихійно, адаптуючись до місцевих традицій та обставин, а не через реформи, розроблені сторонніми людьми. Вільний ринок залежить від появи складних інститутів і соціальних норм, які стороннім людям важко зрозуміти, не говорячи вже про зміни. Як не парадоксально, Захід намагався планувати, як досягти ринку. Навіть після низки доказів, що ці нав'язані ззовні вільні ринки не працюють²⁰.

¹⁹ Francis Fukuyama, 'The End of History?', *The National Interest* (Summer, 1989); and Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (New York: Free Press, 1992).

²⁰ William Easterly, *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done so Much Ill and so Little Good* (New York: Penguin Press, 2006): 53–54.

Однак, як і багато інших критиків директивного характеру «планування ринку», Істерлі не згадує, що *припущення* про необхідність існування вільного ринку саме по собі вже є *плануванням*; що «вільний ринок» — це телеологічна фіксація, яка насправді є такою ж недосяжною, як і небажаною у зв'язку з соціально-економічною дестабілізацією. Істерлі пояснює, що підхід «шокової терапії» — це матеріалізація стратегії МВФ під назвою «структурна перебудова» (*structural adjustment*), яка з'явилася в 1979 році²¹. Це «дітище президента Світового банку Роберта Макнамари та його заступника Ернста Стерна, в яких народилася ця ідея, коли вони летіли на щорічну зустріч Світового банку/МВФ у Белград»²². Спираючись на дані, зібрані МВФ та Світовим банком про економіку «транзитного періоду» й економіку «країн, які розвиваються», Істерлі показує, що віра в те, що «часткова реформа не працюватиме, якщо швидко й одночасно не провести всі додаткові реформи», була спростована в процесі реалізації такої політики в цільових країнах²³. Частково це сталося, продовжує дослідник, через те, що, говорячи економічними термінами, проблема «непередбачених наслідків» більша при масштабній реформі, ніж при меншій. Так, із числа зазначених 22 економік Україна, отримавши десять позик від МВФ та Світового банку на перебудову, мала найгірший з часів першого кредиту 1993–1999 рр. річний темп приросту на душу населення: він становив — 8,4%. До того ж від моменту отримання першого кредиту й до 1999 року тут був найвищий рівень інфляції²⁴. На жаль, незважаючи на попередження теоретиків і практиків про потенційні та реальні наслідки, закладені в програмах структурної перебудови, вони все ще існують і продовжують формувати політику в Україні та інших країнах.

Інституційне дисциплінування країн із перехідною економікою здійснюють організації з числа МФІ — деякі з них спеціально створено для цієї мети. Так, у квітні 1991 р. було засновано Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР) для сприяння «транзиту» на «постсоціалістичному» просторі під егідою ЄС. Це було втіленням

²¹ Ibid., 7–8.

²² Ibid.

²³ Ibid., 58, 53–98.

²⁴ Ibid., 59.

ідеї, висунутої президентом Франсуа Міттераном у Європейському парламенті в Страсбурзі 25 жовтня 1989 р., реалізованої 29 травня 1990 р., а скріпили її своїм підписом 40 країн, Комісія європейських спільнот і Європейський інвестиційний банк²⁵.

На думку засновників Банку, «раптовий і тотальний розпад Радянського Союзу [сигналізував] про невідкладність надання підтримки регіону, що почав підніматись після десятиліть політичної та економічної диктатури»²⁶, яку зараз іронічно планували замінити диктатурою іншого, капіталістичного типу. Неоліберальна комерціалізація як економічна стратегія була обрана ще від самого початку, адже «[засновникам Банку] стало зрозуміло, що посилення ролі приватного сектору як основи вільної та відкритої ринкової економіки має вирішальне значення в процесі демократичного транзиту»²⁷. Оскільки це був єдиний у світі «транзитний банк», його робота розпочалася зі «встановлення контактів з усіма зацікавленими сторонами, проведення підготовчих місій до Центральної та Східної Європи, узгодження процедур і розробка стратегії інституції»²⁸. Відмітною особливістю ЄБРР як міжнародної фінансової установи є те, що «[вона сприяє] переходу через проектне фінансування, насамперед у приватному секторі» й зосереджується на «розбудові інституцій, необхідних для підтримки ринкової економіки, демонстрації та просуванні ринково-орієнтованих умінь і раціональної ділової практики»²⁹. Висловлюючись у термінах Грамші, їхня головна мета — активно сприяти становленню, а також кооптації новостворених капіталістичних і правлячих класів та їхніх фракцій у неоліберальну ринкову ідеологію, таким чином увіковічуючи гегемонію транснаціонального (і транснаціоналізуючого) капіталізму та його імперії.

Невдовзі після свого заснування ЄБРР запустив ініціативу, спрямовану на пошук теоретичних та емпіричних вирішень проблем нових незалежних держав, — журнал «Економіка транзиту» (*The Economics of Transition*).

²⁵ EBRD, 'Our History', 8 April 2010, at: www.ebrd.com/pages/about/history.shtml.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

Цей запланований як тематична платформа часопис було доповнено серією більш технічних, але не менш нав'язливих рекомендацій у вигляді серії «Робочих документів» (*Working Paper*). Один із показових прикладів на рівні теоретичних і стратегічних економічних рекомендацій, які ґрунтуються на тому, що, на мою думку, є редукціоністським та деконтекстуалізованим аналізом, — це публікація «Накопичення капіталу під час транзиту від планової економіки до ринкової»³⁰ Румена Добринського з Європейської економічної комісії ООН. У статті він аналізує «сукупну інвестиційну поведінку» в усіх країнах ЦСЄ та СНД з перехідною економікою між 1995 та 2004 роками, зосереджуючись на «ключових детермінантах інвестицій в основний капітал в умовах транзитного середовища». Спекулятивний рівень аргументів, породжених так званими «науковими» економічними моделями, просто грандіозний, а озвучені аргументи — фантазмагоричні. Добринський, як і багато інших, на кого він посилається, виходить із того, що мікроекономічні моделі «описують поведінку представницьких фірм в економіці» і що «їх також [можна застосувати] для моделювання загального бізнес-середовища на макрорівні»³¹. Це все викладено в детальному аналізі за неокласичною інвестиційною моделлю «сукупних даних», «отриманих завдяки оптимізації бажаного рівня капіталу за певний час фірмою, у якої нема витрат на коригування в умовах ідеального ринкового середовища»³². Але таких умов не існує, і про це прямо сказано в документі. Тим не менш, саме такий тип «досліджень» є засадничим у більшості транзитних моделей, і саме він слугує основою для окреслення ключових цілей транзиту. Невиконання цих недосяжних цілей потім є підставою для економічних санкцій, які пред'являють «автори» політики до «піддослідних» країн.

Насправді «Економіка транзиту» — видання, в якому немало схожих публікацій науковців і практиків, таких як Добринський³³. Застосування цих теорій, не кажучи вже

³⁰ Rumen Dobrinsky, 'Capital Accumulation during the Transition from Plan to Market', *The Economics of Transition* 15(4) (2007): 845–868.

³¹ *Ibid.*, 846.

³² *Ibid.*

³³ Наприклад, див.: Zoltan Acs and Felix FitzRoy, 'A Constitution for Privatizing Large Eastern Enterprises', *Economics of Transition* 2(1) (1994): 83–94; E. C. Perotti, 'A Taxonomy of Post-Socialist Financial

про їх утілення, є сумнівним. Однак саме такі моделі можна знайти в рекомендаційних документах із питань політики та планах дій щодо реформ, що їх у величезних кількостях надсилають керівництву країн із «перехідними економіками» як орієнтири економічного реформування та ефективності в цілому. Тому Ведат Мілор виділяє два «неодмінні елементи» в «пакеті реформ, запропонованому реформаторам Східної Європи». Це «узгодженість і оптимальний темп»³⁴. Обидва елементи можна чітко простежити, серед усього іншого, в аналізі державної політики, вперше опублікованому в 1991 р. Всесвітнім інститутом економічних досліджень розвитку (WIDER) Університету ООН у Фінляндії. Економісти Олів'є Бланшар, Рудігер Дорнбуш, Пол Кругман, Річард Лейард і Лоуренс Саммерс (яких часто визначають як неокейнсіанців, але тут вони явно виступають як неокласики) у своєму звіті з назвою «Реформа у Східній Європі» рішуче захищають підхід шокової терапії до економічного відновлення в регіоні.

Початковий запал прихильників шокової терапії швидко остудило погіршення економічних умов у господарствах цільових країн³⁵. А проте їм прописали ще більше реформ для усунення накопичених проблем, і тепер це перетворилося на всебічну інституційну перебудову в найкращих традиціях «Вашингтонського консенсусу». Намагаючись вирішити вищеперелічені питання, Пол Д'Аньєрі, Роберт Кравчук і Тарас Кузьо виступають проти «транзитології» як підходу та численної «транзитологічної» літератури 1990-х років, заявивши, що тут існує три проблеми.

По-перше, [передбачалося, що] транзит країн колишнього СРСР ідентичний транзиту в Центральній та Східній Європі (і, по суті, попереднім транзитами країн Південної Європи та Латинської Америки). По-друге, будучи дзеркальними

Systems: Decentralized Enforcement and the Creation of Inside Money', *Economic of Transition* 2(1) (1994): 71–81; G. Roland, 'The Role of Political Constraints in Transition Strategies', *Economic of Transition* 2(1) (1994): 27–41; J. Aizenman and P. Izard, 'Production Bottlenecks and Resource Allocation during the Transition to a Market Economy', *Economics of Transition* 3(3) (1995): 321–331.

³⁴ Vedat Milor, *Changing Political Economies: Privatization in Post-Communist and Reforming Communist States* (Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1994), 1.

³⁵ Ibid.

до попередніх транзитів, пострадянські країни стикаються з двома переходами: перший — від тоталітаризму до демократії; і другий — від командно-адміністративної до ринкової економіки. Зрештою... країни колишнього СРСР політично не відрізняються від своєї зовнішньої імперії³⁶.

Вищезазначений підхід «двох транзитів» було вдосконалено: процес «транзиту» був розширений, і він став «трикратний», ба більше — «чотирикратний»³⁷. У роботі «Історія Східної Європи: криза та зміни» Роберт Бідельйо та Ян Джеффіз представили ґрунтовне історичне дослідження всього географічного регіону та низки завдань, які той повинен був виконати в процесі «транзиту» з 1989 року³⁸. Тут ішлося про «потрійний перехід»: «від комуністичної диктатури до плюралістичної демократії; від централізованого управління до ринкової економіки; і від радянської імперської гегемонії до повністю незалежної національної державності»³⁹. Вони вважають, що цих трьох процесів можна досягти шляхом «ліберально-демократичної та конституційної» стандартизації⁴⁰. А також шляхом створення не лише «формальних політичних та економічних інститутів, [але і через] ... [значні, здорові й життєво важливі проміжні] кластери, мережі й асоціації, які, власне, є посередниками між державою та людьми»⁴¹.

Загалом автори радше переймаються «переходом до ринку», труднощами його впровадження у Східній Європі, аніж самою природою цих змін чи їхньою доречністю. Вони звертаються до «проблем перехідного періоду» й оцінюють небезпеку та переваги «великого шоку/шокової терапії», «поступовості» та «обходу й прагматизму», однак роблять це лише для того, щоб виявити потенційні підводні камені та застерегти проти них, що призводить до «розчарування демократією та ринковою системою»⁴². Таким чином, ця задачка на логіку, по суті, корениться у відстоюванні

³⁶ Paul D'Anieri, Robert S. Kravchuk and Taras Kuzio, *Politics and Society in Ukraine* (Boulder, CO: Westview Press, 1999): 2.

³⁷ *Ibid.*

³⁸ Robert Bideleux and Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe: Crisis and Change* (London: Routledge, 1998).

³⁹ *Ibid.*, 590.

⁴⁰ *Ibid.*, 593.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² *Ibid.*, 608–619.

«повернення в Європу» країн Центральної та Східної Європи шляхом комерціалізації. Тарас Кузьо йде ще далі й виступає за чотирикратний перехід, який передбачає всі елементи трикратного, однак трактує «націю» та «державу» як окремі аналітичні категорії, і цим самим ще більше матеріалізує дихотомії та роздроблює соціальну реальність⁴³. Вищезазначені підходи переграються з транзитологією початку 1990-х років, де основним аналітичним питанням є «що робити», передбачаючи складну перебудову як економічної системи, так і державних інститутів.

Заклик до реструктуризації відповідно до «Вашингтонського консенсусу» знайшов відгосок у наукових дискусіях 1990-х. Приміром, у збірці нарисів за редакцією Маріо Блехера та Марка Шкреба автори представляють пострадянську трансформацію як «транзит від соціалізму»: як процес, орієнтований на фундаментальні економічні зміни, транзит — багатогранне явище, яке охоплює складні структурні, інституційні та поведінкові корективи, що виходять далеко за межі економічної сфери⁴⁴. Крім того, вони всіляко вітають зобов'язання ЄБРР допомагати країнам Центральної та Східної Європи у процесі «багатогранного» транзиту, і в міру своїх можливостей здійснити глибокий аналіз кон'юнктури країн із перехідною економікою. З одного боку, може здатися, що їхнє розуміння поняття «транзиту» охоплює ширший набір питань і краще підходить як рецепт для успішної реалізації цієї політики. Однак що справді мається на увазі під процесом, який Блехер та Шкреб називають «національним будівництвом», — це фундаментальна ідеологічна та інституційна трансформація українського суспільства в таке, що сприймає неоліберальну ринкову економіку як спосіб виробництва та соціального відтворення. Однак «фундаментальне дослідження» дописувачів видання не вносить ясності в розуміння потреб досліджуваних суспільств. Натомість мета, що стоїть за ним, — окреслити найбільш підходящі сценарії для «згодовування» транзитної «пігулки», яку вже придумали, й лишень залишилося її проковтнути. Вони заходять так

⁴³ Taras Kuzio, *State and Institution Building in Ukraine* (New York: St. Martin's Press, 1999).

⁴⁴ Mario I. Blejer and Marko Škreb, 'Stabilisation after Five Years of Reform: Issues and Experiences', in Mario I. Blejer and Marko Škreb (eds), *Macroeconomic Stabilization in Transition Economies* (New York: Cambridge University Press, 1997): 1-2.

далеко, що стверджують: «хоча економісти мають справу з набором нетипових проблем, це не означає, що не можна зробити якісь прогнози та умовиводи або що традиційні аналітичні інструменти є безпорадними»⁴⁵. Проте доктрина макроекономічної стабілізації спирається на принцип зробити «транзит» привабливим, а не розробляти комплекс реформ, яких суспільство бажає чи потребує. Іншими словами, передбачено всеохопний *трансформізм* і *пасивну революцію*⁴⁶. Говорячи більш практично, вищезазначені приписи та допомога Заходу через міжнародні фінансові установи (МВФ, Світовий банк та ЄБРР), програми структурної перебудови та низка додаткових програм, приміром, USAID і TACIS, які залежать від досягнення цілей «комерціалізації», «впровадження реформ» та «побудови демократії» загалом, не призводять до матеріалізації цих цілей, а радше створюють систему, яку Ендрю Вілсон характеризує як «віртуальну політику»⁴⁷. Таким чином, вони сприяють тому, що я називаю «міфом про демократію» в Україні. Насамперед це означає імітацію впровадження реформ, а не їх актуалізацію, і служить фасадом для маскуванню всюдисущої корупції та розкрадання державних активів шляхом постійної транснаціоналізації держави України⁴⁸.

ПИТАННЯ КЛАСУ

Зазначені зміни спочатку запроваджувались звичними суб'єктами пізньорадянської політики, оскільки проголошення незалежності де-юре 1991 р. не внесло суттєвих змін у склад правлячого блоку країни. Колишній секретар Комуністичної партії Української Радянської Соціалістичної Республіки Леонід Кравчук тепер став новообраним президентом, після чого він «просто заново призначив усіх глав обряд як представників президента України в регіонах без

⁴⁵ Ibid., 2.

⁴⁶ Antonio Gramsci, Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci (New York: International Publishers, 1971).

⁴⁷ Andrew Wilson, Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World, 1st edn (New Haven, CT: Yale University Press, 2005).

⁴⁸ Yuliya Yurchenko, 'Black Holes in the Political Economy of Ukraine: The Neoliberalisation of Europe's «Wild East»', *Debatte* (2013).

жодних змін системи»⁴⁹. Більшість цих «представників неономенклатури» походили з Дніпропетровщини — регіону з великою економічною вагою та сильним політичним представництвом. Підйом дніпропетровського блоку до національних і всесоюзних ешелонів влади розпочався задовго до незалежності України. У добірці з 54 біографій, поданих у довіднику за редакцією Конончука та Піховшека, «представлений кістяк правлячої еліти України», або серцевина прийняття рішень у країні на 1996 рік⁵⁰. Дослідження Девіда Лейна про радянські «еліти» також підтверджує важливість ролі номенклатури з УРСР у загальнорадянському правлячому апараті, як і центральне положення в цій групі дніпропетровської когорти⁵¹. Так, у 1990 році комісія, спеціально створена Горбачовим при Організаційному відділі ЦК КПРС, провела аналіз, який показав, що 53% керівних кадрів КПУ походило з Дніпропетровська⁵². Фактично, навіть до того моменту «еліта» української компартії двічі очолювала КПРС у Москві, а також займала керівні висоти в партійних структурах у Москві з Підмосков'ям і керувала партіями в Казахстані та Молдові. Крім того, через високе промислове й економічне значення своїх регіонів партійні лідери з Донецька, Дніпропетровська та Харкова мали значні важелі в процесах прийняття рішень в СРСР та в УРСР зокрема⁵³.

У 1991 році Кравчук, дотримуючись давно усталеної компартійної традиції, оточив себе людьми, яким він міг довіряти⁵⁴, або ж неономенклатурою. Один із Кравчукових прем'єр-міністрів, Леонід Кучма, належав до дніпропетровської фракції правлячого блоку й зібрав у Кабміні власне

⁴⁹ Elena Kovaleva, 'Regional Politics in Ukraine's Transition: The Donetsk Elite', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007): 67.

⁵⁰ С. Конончук, В. Піховшек (укл.). Дніпропетровська сім'я-2. Довідник (Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, 1997).

⁵¹ David S. Lane, *Elites and Classes in the Transformation of State Socialism* (London: Transaction Publishers, 2011).

⁵² С. Конончук, В. Піховшек. Дніпропетровська сім'я-2.

⁵³ Там само, 8–9.

⁵⁴ Александр Бойко, *Криминальная оккупация: История Партии регионов*. Документальний фільм / журналістське розслідування (2007), URL: <http://video.ua/user/613823/8535/252016/>.

коло «своїх людей», які, завдячуючи довгій і успішній кар'єрі Кучми в радянському секторі високотехнологічного виробництва, останній етап якої той провів у Дніпропетровську, також були пов'язані з промисловістю. Уряд Кучми був першим у незалежній Україні прикладом спроби висхідних фракцій капіталістичного й правлячого класу інституціоналізувати класовий компроміс. Він включав директорів-промисловців, регіональні «еліти» та парламентську коаліцію демократичної опозиції «Народна рада». Так, керівники промисловості Донбасу вже входили до Кабінету Міністрів Кучми й займали стратегічні для своїх галузей посади — як-от міністр промисловості Голубченко (Донецьк), віцепрем'єр-міністр із питань паливно-енергетичного комплексу Іоффе (Луганськ) та віцепрем'єр із питань промисловості та будівництва Євтухов (Дніпропетровськ). «Донецькі» почнуть поступово перебирати на себе керівництво у правлячому блоці країни лише в другій половині 1990-х рр. Іоффе та Євтухов приєдналися до Партії регіонів у 2006 році, що було одним із багатьох виявів доцентрової динаміки у правлячому блоці країни, яка буде розглянута пізніше.

Донецька область та її представники володіли як економічним, так і політичним впливом у часи СРСР завдяки «географічній концентрації вугільної та металургійної галузей у регіоні»⁵⁵. Економічне значення області допомогло їй робітничому руху стати історично потужним у ролі «класу для себе». Його чинник систематично використовували місцеві неономенклатурники, «червоні директори», а згодом і олігархи як один зі своїх козирів у перемовинах про владу й повноваження з правлячим блоком у Києві — як я вже показувала в розділі 2. Трудомістке виробництво Донеччини «породило потужний робітничий рух, який з 1970-х років протистояв однаково як Москві, так і Києву» — і будь-якій владі з цього приводу. Це проявилось в шахтарських виступах 1989 року, коли «страйки організовували спонтанно створені страйкові комітети»⁵⁶. Загальне невдоволення владою, погані умови праці, низька заробітна плата тощо підірвали як повагу до органів влади, так і готовність співпрацювати з ними; загальне почуття недовіри охопило гірничу громаду та регіон у цілому. На початку 1990-х неономенклатура з Донецька

⁵⁵ Kovaleva, 'Regional Politics in Ukraine's Transition', 65.

⁵⁶ Ibid.

намагалася здобути політичну автономію регіону від Києва. Політична мобілізація залишалася високою в регіоні через гіперінфляцію, дефіцит товарів та енергоносіїв, а також близькість області до Росії, де рівень життя був вищий⁵⁷.

Це бродіння спричинило низку протестів у 1993 році, які, за словами Ковальової⁵⁸, були використані неонеоменклатурою для того, щоб домагатися більшої самостійності й автономії Донбасу в межах незалежної України. Однак, продовжує вона, це був радше переговорний прийом, до якого вдавалися для збільшення своєї політичної та економічної влади, а також простору для дій молодого донецького капіталу та традиційної правлячої верхівки, тобто неонеоменклатури та «червоних директорів». Погрози мали серйозний вплив і сприяли достроковому проведенню як парламентських, так і президентських виборів у 1994 році. До того ж на цьому етапі почалася інституціоналізація донецьких сил як основної фракції правлячого блоку — з формування в Києві «донбаського» уряду на чолі з Юхимом Звягільським, «червоним директором», призначеним виконувачем обов'язків прем'єр-міністра з посади директора вугільної шахти імені Засядька 22 вересня 1993 року⁵⁹. Це стало можливим, оскільки «донецька еліта зображала заворушення не як сепаратизм, а як опір раннім економічним реформам тодішнього прем'єр-міністра Кучми»⁶⁰. Таким чином, «донбаський уряд» Звягільського був результатом компромісу: в обмін на відмову від сепаратистських амбіцій «донецьким елітам було дозволено продовжувати прямі зносини безпосередньо з Росією та продовжувати отримувати вигоду» від затримки реформ у вугільному секторі⁶¹. Ця форма маніпулювання низовими заворушеннями з боку «господарів Донбасу» матиме систематичний характер і, врешті-решт, набуде потворної форми дегуманізації, яка зробила можливим збройний конфлікт.

⁵⁷ Ibid., 67.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid., 68.

⁶⁰ G. Oosterbaan, 'Clan Based Politics in Ukraine and Implications for Democratisation', in J. S. Micgiel (ed.), *Perspectives on Political and Economic Transitions after Communism* (New York: Columbia University Press, 1997), at: www.cc.columbia.edu/sec/ciao/conf/ece01/ece0100g.html, 2.

⁶¹ Ibid.

Таблиця 3.1. Випадки вбивств, пов'язаних із господарською діяльністю в Донецьку в 1990-х роках

Ім'я	Назва бізнесу/ компанії	Дата загибелі	Бенефіціари/нинішні власники бізнесу
55 замовних убивств	н/д	1 січня–31 грудня 1991 р.	н/д
Янош Кранц	н/д, незаконний	10 листопада 1992 р., бандитська перестрілка	н/д
Алік Грек (Ахатъ Брагін)	«Люкс»	15 жовтня 1995 р., під- рив вибухового радіо- керованого пристрою на футбольному матчі	Ахметов із Васильєвим та Волощук
Олександр Момот	«Данко»	16 травня 1996 року, застрелений	Ахметов («Данко» нині є частиною SCM)
Олександр Шведченко	«Ітера»	Березень 1996 року, застрелений	Колесніков (колишній партнер Романа; підручний Ахметова, згодом олігарх, міні- стр економічного розвитку України)
Сергій Роман	«Скандин-Юг»	Весна 1996 року, розстріляний	Див. вище
Євген Щербань	ДТЕК, «Атон»	Листопад 1996 р., роз- стріляний у Донецько- му аеропорту	Ахметов (нині є частиною SCM)
Юрій Павленко	Пивзавод «Сармат»	1998 р., закатований до смерті	Ахметов
Володимир Гуцул	Мережа роз- дрібної торгівлі електронікою «Будтехніка»	1998 р., застрелений	Ахметов
Вадим Гетьман	Голова Україн- ської міжбанків- ської валютної біржі	22 квітня 1998 р., застрелений	н/д; з 2007 року посаду обій- няв Переверзев (Донецький блок; 1995–2007 рр. працю- вав у структурах SCM)

Джерело: складено авторкою на основі даних, наявних у Володи-
мира Ар'єва, див.: Владимир Арьев, Донецкая мафия: Перезагрузка.
Документальний фільм /журналістське розслідування (2007); Алек-
сандр Бойко, Криминальная оккупация: История Партии регионов
(2007), Борис Пенчук и Сергей Кузин, Донецкая мафия. Фонд «Ан-
тикоррупция» (2006) та Elena Kovaleva, 'Regional Politics in Ukraine's
Transition: The Donetsk Elite', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing
the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London:
Routledge, 2007).

Позбавлені всього люди праці були як інструментом у чужих політичних іграх, так і зручною силою в боротьбі за нагромадження капіталу, яка часто коштувала життів трударів.

ПЕРВІСНЕ НАКОПИЧЕННЯ ПЕРВІСНИМИ ЗАСОБАМИ

Багато молодих людей, які не бачили жодних альтернатив на початку 1990-х років, долучалися до злочинних банд і були використані як пішаки у процесі накопичення злочинцями. Керівник міліції в місті Слов'янську Сергій Приймачук свідчить, що на середину 1990-х

люди зникали десятками... часто під час так званих «чисток», коли [групу молодиків відправляли когось вбити, а потім прибирали всі сліди]... Родичі зазвичай не ставлять питань... і, можливо, отримають компенсацію⁶².

У часи повальної корупції, беззаконня та загального паралічу держави багато хто звертався до «варварських» (як їх згодом називали) засобів позаекономічного характеру, щоб забезпечити себе, а далі щоб розширити свої економічні можливості, — рекету, шантажу, погроз і навіть убивств⁶³. Ці угруповання людей згодом стали називати «кланами». Вони були й лишаються присутніми по всій Україні, хоча ті, що становлять першорядний аналітичний інтерес через своє панівне становище протягом пострадянського періоду історії України, формувалися на промисловому сході країни, головним чином у Донецькій та Дніпропетровській областях. Розвиток «кланів» уможливили багатство Донбасу на ресурси, його потужна й розгалужена виробнича база, високе безробіття та беззаконня початку 1990-х. Був ще один фактор — наявність великої кількості «зайвих людей», безправних груп, які не були рідкістю й на решті території

⁶² Інтерв'ю у фільмі: Бойко, Криминальная оккупация.

⁶³ Владимир Арьев, Донецкая мафия: Перезагрузка. Документальный фильм / журналістське розслідування, URL: <http://video.i.ua/user/2689167/30891/164471/>. Див. також: Борис Пенчук и Сергей Кузин, Донецкая мафия. Фонд 'Антикоррупция' (2006), URL: <http://donyo7.narod.ru/dm.html#a2>; Los (1992); Louise Shelley, 'Russia and Ukraine: Transition or Tragedy?', in Roy Godson (ed.), *Menace to Society: Political-Criminal Collaboration around the World* (New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2003).

країни та не вирізнялися тут відсотково в міжрегіональному порівнянні, але все ж висока густина населення означала, що існує велика загальна кількість «зайвих людей», готових піти на службу до ще амбітніших кандидатів у капіталісти та їхніх друзів у силових структурах. Рівень аномії зростав по всій країні, і деякі її свідчення були перетворені на частину повсякденних негативних стереотипів культурною ксенофобією, характерною для будь-якого суспільства, що переживає період економічних труднощів і фундаментальної трансформації його базових інститутів. Наприклад, Микола Рябчук характеризував Донбас як регіон із «найвищими показниками злочинів, наркоманії, алкоголізму, абортів, розлучень та захворювань, що передаються статевим шляхом»⁶⁴, всупереч наявній статистиці, а також примудрився прив'язати це до «російської та радянської спадщини в регіоні»⁶⁵. Аналогічним чином, антизахідні автори карикатурно зображали жителів Західної України, їхні звичаї та звички⁶⁶. Навіть як сучасний канадський політик і науковець Майкл Ігнат'єв писав, що українська незалежність викликає в його уяві «селянські сорочки-вишиванки, стогін музичних інструментів, штучних козаків у жупанах і чоботях, паршивих антисемітів»⁶⁷. Ці негативні стереотипи культивувалися десятиліттями й перетворились на архетип «Іншого», що врешті-решт уможливило збройний конфлікт між винайденими «сходом» і «заходом».

Протягом 1980–1990-х років економіка України дедалі сильніше криміналізувалася. У своєму дослідженні криміногенної ситуації в Україні та її зміни з 1977 р. (до того часу рівень злочинності в усьому СРСР був неприродно низьким) Пітер Соломон і Тодд Фоглсонґ стверджують⁶⁸, що «між 1988 і 1997 роками Україна пережила драматичне зростання загальної кількості зареєстрованих злочинів

⁶⁴ Микола Рябчук, 'Дві України', Критика (2001): 4.

⁶⁵ Ivan Katchanovski, *Cleft Countries: Regional Political Divisions and Cultures in Post-Soviet Ukraine and Moldova* (Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2006): 36.

⁶⁶ Ibid., 36–37.

⁶⁷ Ignatieff (1993: 79), цит. у: Katchanovski, *Cleft Countries*, 37.

⁶⁸ Peter H. Solomon, jnr and Todd S. Foglesong, 'The Two Faces of Crime in Post-Soviet Ukraine', *East European Constitutional Review* (2000), 72–76.

більш ніж у 2,5 рази»⁶⁹. Цікаво, що зміни в цій динаміці відбулися не стільки в насильницьких злочинах (показники яких зазнали лише невеликого зростання), як у майнових (крадіжки, пограбування, шахрайство та вимагання), а також в економічних злочинах (хабарництво, збут контрафактної продукції та торгівля наркотиками)⁷⁰. Ця тенденція виявилася найбільш вираженою серед соціально виключених, як уже згадувалося вище, та молоді, яка найбільше постраждала від дефіциту, безробіття та загальної економічної розрухи. Кудряченко зі співавторами документують, що між 1985 та 1988 роками (у період антиалкогольної кампанії) рівень споживання алкоголю серед підлітків зріс на третину, вживання наркотиків і токсикоманія — вп'ятеро, а молодь несла відповідальність за 52,6% всіх зареєстрованих злочинів у країні⁷¹.

У 1990-х роках, за словами Сергія Приймачука⁷², на Донбасі розпочався процес централізації банд. У записах обласної міліції зафіксовано 55 самих лише замовних убивств у Донецьку за один 1991 рік. Ситуація стала ще гіршою в наступному 1992 році, коли там відбувалося в середньому п'ять-шість замовних убивств щотижня. Для порівняння: у західних областях України було чотири-п'ять таких убивств на рік. До мафіозних груп вступили чимало дрібних злодюжок, м'ясників і професійних азартних гравців. Найжорстокішою бандою на Донеччині була етнічно татарська організація на чолі з Аліком Греком (справжнє ім'я Ахатъ Брагін) та його правою рукою Рінатом Ахметовим. Учасники банди не цуралися вбивств, які дали бан-

⁶⁹ Дані, що аналізуються в доповіді, взято з: А. Г. Кулик, В. И. Бобырь, 'Общая тенденция преступности в Украине в 1971-1993 гг. и прогноз на ближайшие годы', Бюлетень законодавства і юридичної практики України, 2 (1994), 5-37, 134-186; а також із неопублікованого продовження, яке цитується у: Solomon and Foglesong, 'The Two Faces of Crime in Post-Soviet Ukraine', 72.

⁷⁰ Через обмеження в обсязі книги я торкнуся лише криміналізації секторів, що стосуються формування основних груп олігархічного капіталу. Докладніше про різні показники злочинності, коефіцієнти та динаміку див.: Solomon and Foglesong, 'The Two Faces of Crime in Post-Soviet Ukraine'.

⁷¹ Андрій Кудряченко, Політична історія України ХХ століття (Київ: МАУП, 2006): 395.

⁷² Там само.

ді «конкурентну перевагу» в процесі накопичення через злочинність, що врешті-решт допомогло Ахметову та Колесникову стати найбагатшими людьми на пострадянському просторі. До кінця 1990-х років ці «клани» або висхідні фракції капіталу сконцентрували свої активи у фінансово-промислових групах (ФПГ), хоча, як я покажу в наступних розділах, деякі продовжували покладатися на злочин як на «переконливу» техніку в процесі концентрації капіталу. У таблиці 3.1 я подаю найгучніші випадки вбивств, пов'язаних із накопиченням капіталу в Донецькій області в 1990-х роках. Починаючи з 1995 р., прослідковується чітка тенденція до централізації, що відображається в резонансних убивствах і заволодінні таким чином активами загиблого. Ця тенденція контрастує з десятками вбивств безіменних кооператорів і бандитів на початку 1990-х.

Численні журналістські розслідування та конспірологічні теорії вказують на певних сучасних олігархів як на організаторів убивств 1990-х. Розслідування цих убивств виходить за межі цієї книги. Я наводжу тут дані про корпоративну власність убитих підприємців і передачу їхніх прав власності. Можна впевнено зробити висновок, що після вбивства Ахатя Брагіна в 1996 році найбільші активи капіталу Донецької області були консолідовані в бізнес-структури, якими раніше керував померлий, а тепер належать його «молодшому партнеру» Рінату Ахметову й рідше Борису Колесникову. Приблизно в той же час вони почали співпрацю з Віктором Януковичем, який 1997 року стане губернатором Донецької області, а незабаром — і президентом країни.

За радянських часів засуджених з усього СРСР відправляли в райони інтенсивної індустріалізації, де створювали в'язниці з метою використання праці засуджених у виробничому процесі. Україна не була винятком — ані Донбас, ані всі інші промислові регіони. Зі 183 таких установ Державної пенітенціарної служби в 25 областях України 19 були розташовані у Донецькій та 14 — у Дніпропетровській областях, причому рівень ув'язнення на Донеччині в середньому в 3–5 разів більший, ніж у інших регіонах України (наприклад, із 1016 звинувачень і 818 судимостей 244 та 195 відповідно влітку 2010 року припадали на Донецьку область)⁷³. Це створило комбінацію специфічних обставин, які пояснюють, чому, зважаючи на багатство ресурсів,

⁷³ Державна пенітенціарна служба (2010).

злочинність змогла стати такою важливою складовою процесу первинного накопичення капіталу на Донбасі та власне в Донецьку. Однак це саме по собі жодним чином не означає, що населення регіону за своєю суттю буцімто «схильне до злочинів» або «нецивілізоване».

Високий рівень злочинності свідчить про глибокі соціально-економічні проблеми, які державна та місцева влада методично ігнорували й не вирішували, а не про донбасофобне стереотипне уявлення про «вроджену кримінальну природу жителів регіону». Демонізація, криміналізація та віктимізація людей в економічно вразливому стані не є новою для неоліберального дискурсу. Нове в контексті штучного виробництва розділу країни за лінією «схід»-«захід» було одночасне таврування робочих людей з цього регіону як «бидла» — алкоголіків, наркоманів, бандитів, дармоїдів, а також зображення страйкуючих гірників — а в подальшому всіх робітників сходу — як жадібних, переплачених і постійно невдоволених. Незрозуміло, як можна належати одночасно до подібних протилежних за значенням категорій — бути і безробітними, і п'яницями, і водночас переплаченими, тобто зайнятими; знову-таки, неоліберальний наратив криміналізації та обвинувачення жертви не знає логіки в своєму роздільному мисленні.

ЗАРОДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНИХ ВЛАДНИХ БЛОКІВ

Донецький та Дніпропетровський блоки набули чіткої форми, спираючись на зв'язки з промисловістю; перший все ще був слабшим за другий, зате дуже амбітним. «Донбаський уряд», сформований у Києві як компроміс із дніпропетровським блоком, було призначено, а не обрано, і він мав небагато шансів пережити дочасні вибори. Ці процеси створили умови, в яких відбувалось утворення фракції управлінського й капіталістичного класів як результуючої між правлячою фракцією дніпропетровської неонеоменклатури й висхідними силами її конкурентів із Донецька. Таким чином, донецька індустрія вирішила підтримати кандидатуру Кучми на пост президента, а також гарантувати своє парламентське представництво як самостійної сили. З цією метою 4 грудня 1993 р. було утворено Міжрегіональний блок реформ (офіційно зареєстрований як партія наприкінці 1995 р.). Того ж року Кучму обрано президентом Ради промисловців і підприємців України, що було чітким

показником того, що капітал країни ставить на його політичне лідерство. В інтерв'ю зі своїм біографом сам Кучма підтверджував, що його президентство було кроком, якого вимагали великі власники промисловості та директори:

Це були директори найбільших підприємств Дніпропетровська, Харкова, Донецька, мої «однополчани» з «Південмашу». Очолював цю команду генеральний директор «МоторСіч» В'ячеслав Богуслаєв. Розмова відразу ж перейшла в ділове русло. «Що ж, Данилович, результат хороший, але можна і краще. В розумінні — більше. Ми впевнені, що тобі слід виставляти свою кандидатуру на президентські вибори». — «Куди?!» — «На президентські вибори. Адже ти ж бачиш, що відбувається. У Кравчука конкурентів реальних немає. Говоримо тобі прямо: крім тебе, більше нікому. Потрібен президент, який здатен врятувати промисловість. Врятуємо промисловість — врятуємо Україну»... Розмова з моїми колегами й однодумцями... завершилася прийняттям рішення — навіть не мого, а колективного. Рішення йти на вибори в якості представника і захисника інтересів великого індустріального виробництва — а значить, і інтересів держави»⁷⁴.

Така потужна підтримка з боку національної індустрії — а отже, і густонаселених індустріально розвинутих регіонів на сході та півдні України — допомогла Кучмі виграти президентські вибори 1994 року. Одразу після вступу на посаду він узявся сколочувати правлячий блок, призначивши до своєї адміністрації та Кабінету Міністрів ще «надійніших» людей з Дніпропетровська⁷⁵. Згідно з висновками Конончука та Піховшека, на кінець 1996 року загальна чисельність «дніпропетровських» представників

у владних структурах Києва та інших «групах впливу» (виконавча, законодавча, судова гілки влади, політичні партії, армія, банки, церква, засоби масової інформації, молодіжні, жіночі, правозахисні та ветеранські організації, профспілки,

⁷⁴ Константин Бондаренко, Леонид Кучма (Харьков: Фолио, 2009): 58–59.

⁷⁵ Горбулін, Пустовойтенко, Яцуба, Деркач, Кузнецов, Бородич, Шмаров — лише кілька прізвищ високопосадовців. Повний перелік див. у: С. Конончук, В. Піховшек, Дніпропетровська сім'я-2, 15–16.

державні та приватні підприємства, науково-дослідні інститути та фонди) налічувала 206 осіб⁷⁶.

Автори стверджують, що доступ до влади тих, хто не належав до «дніпропетровської сім'ї», зумовлювався радше потребою Кучми «розбавити дніпропетровську монополію»⁷⁷. Поруч із включенням донецьких сил у правлячий блок країни неоднорідною була й сама «дніпропетровська сім'я»: як підтверджують документи Конончука та Піховшека, до середини 1990-х років існували дві «дніпропетровські команди», і лише одну з них підтримувало кучмівське керівництво⁷⁸. На мою думку, таке правильно визначене розходження всередині дніпропетровської фракції правлячого блоку стане зрозумілішим, якщо помістити відносини Кучми та Лазаренка в контекст тодішніх виробничих відносин і процесів накопичення капіталу. На середину 1990-х Кучма представляв дніпропетровську фракцію управлінського класу, що включав донецьку неономенклатуру та «червоних директорів». З іншого боку, Лазаренко та його бізнес-партнерка Тимошенко опинились у становищі конкурентів за ринок газопостачання в Донецьку з силами, наближеними до Кучми, а саме «Ітерою» (пов'язаною з «Газпромом») та ІСД — новоствореною фірмою частково декриміналізованої фракції донецького капіталу.

До 1995 року боротьба за владу стала ще гострішою у світлі розробки нової конституції. Основним завданням

⁷⁶ С. Конончук, В. Піховшек. Дніпропетровська сім'я-2, 6.

⁷⁷ Одне з підтверджень цьому можна знайти в інтерв'ю від 19 жовтня 1995 р., в якому Кучма заявив, що призначення на посади в Києві ще більшої кількості людей з Дніпропетровська йому не пробачать (цит. у: С. Конончук, В. Піховшек, Дніпропетровська сім'я-2, 18). Тодішніми призначеннями Кучми були: Осика, Удовенко, Єхануров, Полтавець, Дурдинець, Пинзеник, Кінах, Курас, Саблук, Радченко, Данькевич та Сватков. До другої хвилі (1996 р.) призначень із «команди» належали: Овчаренко (міністр соціального захисту населення), Бочкарьов (міністр енергетики й електрифікації), Хорішко (міністр сільського господарства і продовольства), Киструська (голова Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів) та Мінченко (державний міністр із питань промислової політики та паливно-енергетичного комплексу) (С. Конончук, В. Піховшек, Дніпропетровська сім'я-2, 16–17).

⁷⁸ С. Конончук, В. Піховшек, Дніпропетровська сім'я-2.

Кучми та фракцій класу капіталістів, які його підтримували, було закріпити в новому основному законі країни як найширші повноваження президента. Перспективи опозиційних сил, головним чином націоналістичного Народного руху України (НРУ) та його лідера В'ячеслава Чорновола, були невтішними. До парламентських виборів залишилось менше двох років, а підтримка цієї партії була явно недостатньою для забезпечення більшості в парламенті, тому НРУ шукав союзників. Рішення було прийнято на користь правлячих сил на чолі з Кучмою. Єдиною альтернативною союзницею, яка могла би забезпечити значні політичні важелі впливу, була Комуністична партія України, яка в 1990-х роках користувалася більшою підтримкою населення, ніж будь-яка інша політична сила (24,65% голосів на парламентських виборах 1998 р.)⁷⁹. Для НРУ це був ідеологічно немислимий союз.

Решта помітних політичних партій часто-густо були переважно інструментами отримання доступу до накопичення державних активів шляхом розкрадання бюджету й зловживання адміністративними привілеями. Партія «Громада» (заснована в 1993 році; 4,64% голосів у 1998 р.)⁸⁰ в основному слугувала реалізації власних бізнес-інтересів її керівництва в особі Лазаренка (та Тимошенка). Народно-демократична партія (НДП; 5,01% голосів)⁸¹ була заснована в Києві 24 лютого 1996 року в результаті злиття семи інших партій та громадських організацій⁸². Очолювана Анатолієм Матвієнком, а з 1999 р. Валерієм Пустовойтенком, вона проголосила пріоритетом суспільного розвитку «утвердження моральних цінностей»⁸³. Однак до 1997 р. її «ходіння у владу» обернулося тим, що перетворило її на кар'єристську «партію влади», до якої масово приєднувалися чиновники

⁷⁹ 'Результати парламентських виборів, 1998', Центральна виборча комісія України (1998), URL: www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webprocov?kodvib=1&rejim=o.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само.

⁸² Партії демократичного відродження України, Трудового конгресу України, Союзу підтримки Республіки Крим, Союзу українського студентства, організації «Нова Хвиля», політичних клубів «Нової України» та Асоціації молодих українських політиків і політологів.

⁸³ НДП, URL: https://web.archive.org/web/20030216034823/http://ndp.org.ua/ndp_inf.html.

різних рівнів для сприяння власній вертикальній мобільності кар'єрними сходами⁸⁴. Одним із результатів такої суттєвої зміни став тогорічний розкол партії на два крила: «демократичне» (Анатолій Матвієнко, Тарас Стецьків, Ігор Коліушко, Володимир Філенко, Олександр Ємець, Михайло Сирота) та «неономенклатурне» (Валерій Пустовойтенко, Анатолій Кінах, Євген Кушнар'єв, Роман Безсмертний), і призначення Пустовойтенка головою уряду посилило суперечності між цими двома групами впливу⁸⁵.

Решта сил, які пройшли до парламенту в 1998 р.: виборчий блок Соціалістичної та Селянської партій України (8,55%), Прогресивна соціалістична партія України (4,04%), Партія зелених України (5,43%), Соціал-демократична партія України (об'єднана) (4,01%). Перші дві (з одного боку — блок СПУ, яка після відновлення КПУ претендувала на роль демократичної лівих, з аграрною СелПУ, з іншого — ПСПУ, консервативний відкол від СПУ) вважалися неономенклатурами, орієнтованими на збереження статус-кво, Партія зелених — найбільш ідеологічно згуртованою (втім, хоча вона складалася переважно з екологічних активістів, її виборчий список заповнили бізнесмени, зокрема пов'язані із забруднюючими виробництвами), а остання асоціювалася з київською фракцією капіталістичного класу.

Київська фракція заслуговує окремої згадки, оскільки, хоч і була невеликою, та політично дуже впливовою, особливо в перше десятиліття незалежності України⁸⁶. Заснована в 1990 році як СДПУ та оновлена в 1996 році як СДПУ (об'єднана), партія під позірною «соціал-демократичною» вівіскою була структурою київської фракції управлінського та нового капіталістичного «класу для себе». До її складу входили перший президент України Кравчук, київська неономенклатура та «червоні директори», найвизначніші серед яких стали відомі як «Київська сімка». Останні перебували у відносинах управлінсько-капіталістичного компромісу з «Дніпропетровською сім'єю»⁸⁷. Семеро бізнесменів

⁸⁴ Бондаренко, Леонид Кучма, 102.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Slavomir Matuszak, 'The Oligarchic Democracy: The Influence of Business Groups on Ukrainian Politics', OSW: Centre for Eastern Studies, 42 (2012): 14, et passim.

⁸⁷ Д. Попов, И. Мильштейн, Оранжевая принцесса: загадка Юлии Тимошенко (Издательство Ольги Морозовой, 2006); Віктор Медведчук в інтерв'ю «Інвестгазеті» (2003) тощо.

познайомилися, працюючи у футбольному клубі «Динамо» в 1980-х, і на початок 1990-х років стали найбільшою бізнес-групою в Києві⁸⁸. Це були: Віктор Медведчук, брати Ігор та Григорій Суркіси, Валентин Згурський, Богдан Губський⁸⁹, Юрій Карпенко та Юрій Лях⁹⁰. Вищезгаданий компроміс із владно-капіталістичною фракцією триватиме до узурпації влади донецьким блоком, яка буде розглядатись у розділі 4.

Одночасно укладалися компроміси з управлінською та капіталістичною фракціями з Донецька. Таким чином, було досягнуто компромісу між Кучмою («Дніпропетровськом») і Володимиром Щербанем («Донецьком») — і останній був призначений губернатором Донецької області указом 597/95 (липень 1995 р.). Однак так тривало, лише допоки сфери інтересів цих двох регіональних фракцій не перекривалися. Щойно В. Щербань «зайнявся енергетичним сектором і запропонував у липні 1996 р. перепідпорядкувати управління вугільною промисловістю обласній адміністрації, його усунули з посади»⁹¹. В. Щербаня замінив Віктор Янукович — спершу де-факто, перебуваючи на посаді заступника губернатора Донецької області з вересня 1996 до травня 1997 рр., а з 14 травня 1997 р. й де-юре. Стрімке сходження Януковича у владних структурах на регіональному, а пізніше й на загальнонаціональному рівні розпочалося з середовища описаної вище кримінально-політичної змички. За словами інших колишніх ув'язнених та офіцерів міліції, опитаних Ар'євим, за час відбування двох строків ув'язнення (у 1967 та 1970 рр.) молодий Віктор Янукович співпрацював із тюремними охоронцями, налагодивши контакти з чинами силових служб на решту життя⁹². Починаючи з 1972 року, його послужний список злетів від електрика (з 1973 р. — механіка) до кількох керівних посад на

⁸⁸ 'Киевская семерка', Инвестгазета [Investgazeta], 10 марта 2003, URL: www.investgazeta.net/politika-i-ekonomika/kievskaja-semerka-144187/.

⁸⁹ Початково науковець-кібернетик, у 1993 р. став радником президента з питань фінансової стабілізації, а з 1998 р. — нардепом.

⁹⁰ Голова правління ЗАТ «Український кредитний банк» і радник прем'єр-міністра наприкінці 1990-х, він працював у «Інокобанку» та банку «Деловая Россия» в 1991 р. й керував відділом валютних резервів у банку «Україна» у 1992 р. Покінчив життя самогубством у 2004 році; інцидент трактується як підозрілий.

⁹¹ Kovaleva, 'Regional Politics in Ukraine's Transition', 69.

⁹² Ар'єв, Донецкая мафия.

підприємствах, що займалися перевезенням вугілля, і до 1996 року він став генеральним директором ПАТ «Укрвуглепромтранс», відповідального за всю мережу промислового транспорту вугільної промисловості⁹³. Така кар'єрна траєкторія означала, що Янукович мав прямий доступ до вугільної ланки у згаданих раніше товарних ланцюгах. Це пояснює його тривалі стосунки з Ахметовим, Колесніковим та низкою інших підприємців, які постали як фракції капіталістичного «класу в собі» шляхом накопичення капіталу через ці товарні ланцюги. Саме завдяки таким особистим і діловим зв'язкам розпочалась інституціоналізація донецького «капіталу для себе» як фракції правлячого класу, ланками якої стали призначення Януковича губернатором і його наступне підвищення до вершин владної вертикалі в Києві.

Тим часом ситуація в Україні погіршувалася з кожним днем і могла описуватися як гіперстагфляція з падінням обсягів виробництва на 50% та інфляцією на рівні 10 000% за один лише 1993 рік, тоді як скорочення заробітної плати становило понад 60% у реальних числах⁹⁴. На 1996 рік стан справ був найгіршим за всю попередню історію незалежної України, коли ВВП склав 44,5 млрд доларів США (151 млрд доларів у перерахунку за паритетом купівельної спроможності), а виробнича складова ВВП становила лише 47,8% від його обсягу в 1990 році⁹⁵. За таких умов правлячий блок неонеоменклатури та «червоних директорів» більше не міг затримувати реформи. Це головним чином пояснювалося тим, що, зважаючи на наростаюче невдоволення населення та падіння прибутковості, нереформовані державні підприємства більше не вдавалося використовувати як дійних корів. Поки точилися дискусії навколо закладання конституційних основ пострадянської України, конфлікт між конкуруючими управлінськими й капіталістичними класовими фракціями, що прагнули розширити свої сфери політичної та економічної діяльності, посилювався. Відсутність

⁹³ КМУ, Янукович Віктор Федорович [Біографічна довідка] (2011).

⁹⁴ Daniel Vaughan-Whitehead, in Milica Uvalic and Daniel Vaughan-Whitehead (eds), *Privatization Surprises in Transition Economies Employee-Ownership in Central and Eastern Europe* (Cheltenham: Edward Elgar, 1997), 230. Детальніше див. весь розділ: 230–265.

⁹⁵ Валовий внутрішній продукт виробничим методом та валова додана вартість за видами економічної діяльності, Укрстат (2011), URL: www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/vvp/vvp_ric/vtr_u.htm.

консенсусу ще більше ускладнювалася двома додатковими проблемами: (1) банальною відсутністю всеосяжної законодавчої бази⁹⁶, яка б відображала політико-економічні перетворення в Україні з 1990–1991 рр.; (2) ускладненнями на шляху реформ і перешкоджанням їм на всіх рівнях. Тимчасовий фракційний компроміс був закріплений у Конституційному договорі між Верховною Радою та президентом «про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України»⁹⁷. Угода ще більше посилила контроль правлячого блоку над прийняттям рішень у країні, надавши президенту Кучмі безпрецедентну владу. Він міг призначати прем'єр-міністра та членів Кабміну самостійно без будь-яких консультацій (стаття 22/1), прем'єр-міністр і Кабінет Міністрів могли діяти в межах, визначених президентом (стаття 30), і фактично президент приймав рішення щодо вказівок, яких повинно було дотримуватися кожне міністерство (стаття 31). Фонд державного майна також підлягав його контролю (стаття 24/1[7]), що було вирішальним для накопичення державних підприємств у руках оточення Кучми⁹⁸.

Прийняття Конституції України 1996 р. стало переломним моментом в історії інституціоналізації фракцій

⁹⁶ З моменту незалежності й до Конституційної угоди 1995 р. найвищим законом України була (з численними пізнішими поправками) Конституція Української РСР, яка була прийнята ще в 1978 р.

⁹⁷ Повний текст Договору див.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1к/95-вр>. Код документа в каталозі бібліотеки Верховної Ради: N1к/95-ВР, 08.06.1995.

⁹⁸ Незважаючи на те, що, наприклад, у 1995 р. було приватизовано лише 25% з відведених великих промислових підприємств, ця цифра може вважатися приголомшливою, оскільки капіталістичний клас, що поставав в Україні, тоді не цікавився підприємствами, які потребували великих інвестицій, натомість зосереджувались на видобувній промисловості, яка обіцяла швидкі прибутки за менших витрат. Що стосується іноземних інвесторів, то їх більше цікавила легка промисловість. Окрім того, відсутність стабільних законодавчих основ для ведення бізнесу в поєднанні з неефективністю правоохоронних органів і всюдишньою корупцією відлякували багатьох потенційних інвесторів. Детальніше див.: Андрій Пехник, *Іноземні інвестиції в економіку України: навчальний посібник* (Київ: Знання, 2007): 42–50.

висхідного капіталістичного класу за допомогою зв'язків із Кучмою. Ключовим питанням був передбачений основним законом розподіл повноважень між судовою (цілий ряд судів із Конституційним та Верховним Судом на вершині ієрархії), законодавчою (парламент, представницькі органи місцевих рівнів — обласні та районні ради) та виконавчою (президент, прем'єр-міністр і Кабінет Міністрів) владою. Президент, прем'єр-міністр і Кабінет Міністрів тепер користувалися значно ширшими адміністративними повноваженнями, тоді як помітною була втрата повноважень обласними та районними радами. Це свідчило про централізацію політичної влади в Україні правлячим блоком у Києві. Завдяки вищезазначеним міцним зв'язкам між олігархічними фракціями капіталістичного класу, що формувалися переважно на сході країни, тепер могли розгортатися реформи для сприяння подальшому накопиченню капіталу за рахунок концентрації активів у фінансово-промислових групах (ФПГ).

Класоутворення та соціальна фрагментація

ДЕРЖАВА, КЛАС І ЗЛОЧИННІСТЬ У КІНЦІ 1990-Х РР.

1990-ті роки ознаменувались мінливим періодом суспільних перетворень в Україні, коли злиття нечестивого союзу держави та капіталу, що формувався, утворило режим неоліберальної клептократії. До кінця 1990-х років підвалини стратегії правлячого блоку (в його тодішньому складі та структурі) із привласнення та концентрації капіталу лишались нестабільними. На час кампанії напередодні президентських виборів 1999 р. українське суспільство було атомізоване внаслідок економічних труднощів і нестабільності, а також браку довіри до політичних сил, що постійно змінювали свої спрямування та форму. Політику країни монополізували Кучма та його оточення з числа вихідців із Дніпропетровська, але все частіше й із Донецька, про що вже йшлося у розділі 3. Ці два блоки сил майже повністю узурпували контроль над економікою України та замкнули її на собі¹. На відміну від російських олігархів, місцевий капітал в Україні віддавав перевагу залученню нових інвестицій, щоб отримати з них свою частку, але за лічені роки прямі інвестори були витіснені через повсюдні «махінації, вимагання хабарів, податки, що могли перевищувати 100 відсотків прибутку, і законодавство, яке постійно змінювалось, а застосувалося довільно»². Поширилась практика доведення компаній до банкрутства та маніпулювання бартерними платежами для максимізації прибутку, особливо

¹ E. Pond, *The Rebirth of Europe* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 2002), 145-147.

² Ibid.

серед газових компаній³, що вже згадувалось у розділі 3 й детальніше буде розкрито в цьому. Наприкінці 90-х «хронічна шизофренія» між західним напрямом у зовнішній політиці та «внутрішньою ентропією» поставила під загрозу політичне та економічне зближення України з ЄС⁴.

З огляду на безперервний економічний спад, що обвалив ВВП з 81,456 млрд доларів США станом на 1990 р. до позначки в 31,58 млрд доларів США (за поточним курсом) у 1999 р.⁵, перспективи другого президентського строку видавалися Кучмі та пов'язаному з його адміністрацією капіталу дедалі примарнішими. Щоб забезпечити свою перемогу, Кучмі та його прихильникам довелося вдатися до того, що за однойменною книгою Ноама Хомського й Едварда Германа відоме як «виробництво згоди». З цією метою було найнято радників та піарників з Москви, які допомагали Єльцину переобратися на виборах 1996 р., щоби застосувати в Україні перевірені в Росії стратегії⁶. Останні насамперед означали брудні кампанії з дискредитації опонентів і тиск на незалежну пресу, аби та представляла Кучму в сприятливому світлі. Д'Аньєрі задокументував, що «було порівняно легко або взагалі закрити газету, або погрозами [з боку державного виконавчого апарату] переконати редакторів змінити висвітлення ними подій»⁷. Вищезгадані «стратегії» щодо засобів масової інформації зберігалися протягом усієї другої каденції Кучми, накладаючись на пряме володіння олігархічним капіталом провідних ЗМІ, а також на методи фізичного та символічного примусу.

Адміністрація старого апаратника Кучми теж залишалася вірною своїм методам кримінально-політичного нексусу. Напередодні президентських виборів у 1999 році було вбито двох потенційних кандидатів. Перший, Вадим Гетьман, користувався підтримкою населення завдяки грошовій реформі 1994–1996 рр., яку він координував разом із

³ Андрій Пехник, Іноземні інвестиції в економіку України: навчальний посібник (Київ: Знання, 2007), 42–44.

⁴ Pond, *The Rebirth of Europe*, 147.

⁵ Укрстат. Валовий внутрішній продукт виробничим методом та валова додана вартість за видами економічної діяльності (2011), URL: www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/vvp/vvp_ric/vtr_u.htm.

⁶ Paul J. D'Anieri, *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design* (London: M.E. Sharpe, 2007), 86–87.

⁷ *Ibid.*, 86.

тодішнім головою Національного банку України Віктором Ющенком. Реформа стабілізувала українську валюту шляхом одночасної девальвації та запровадження нової грошової одиниці, гривні. З 1993 року Гетьман був головою Української міжбанківської валютної біржі та мав високі шанси перемогти на виборах, якби його у квітні 1998 р. не застрелив учасник донецького злочинного угруповання⁸. Другий, В'ячеслав Чорновіл, очолював опозиційну націоналістичну партію «Народний рух України» та за нез'ясованих обставин загинув у автокатастрофі 25 березня 1999 р. Згідно з чутками, за аварією нібито стояв міністр внутрішніх справ Юрій Кравченко, близький союзник Кучми, який також фінансував розкол «Руху» того ж року⁹. Коли головного суперника, Чорновола, було усунуто, конкурентами Кучми лишались Петро Симоненко (лідер Комуністичної партії України) та Олександр Мороз (лідер Соціалістичної партії України). З цих двох Мороз вважався небезпечнішим опонентом президента, тому перед владою стояло завдання не пропустити його до другого туру виборів. Туди зрештою пройшов Симоненко, котрий також мав сильну народну підтримку, особливо завдяки значній частці старшого населення в Україні, яке в світлі погіршення соціально-економічних умов ностальгувало за радянськими часами¹⁰. Однак він усе ж поступився на виборах Кучмі, який отримав 36,5% і 53,6% голосів у першому та другому турах відповідно¹¹. Перемога Кучми означала й перемогу олігархічних фракцій капіталістичного класу, які його підтримували. Серед них були: Бакай і Медведчук із київських кланів, Пінчук із дніпропетровського, Ахметов, Тарута та Мкртчян із донецьких.

⁸ Владимир Арьев, *Донецкая мафия: Переагрузка. Документальный фильм* / Журналістське розслідування (2007), URL: <http://video.i.ua/user/2689167/30891/164471/>; Александр Бойко, *Криминальная оккупация: История Партии регионов, Документальный фильм* / Журналістське розслідування (2007), URL: <http://video.i.ua/user/613823/8535/252016/>.

⁹ Andrew Wilson, *Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World*, 1st edn (New Haven, CT: Yale University Press, 2005), 154–157.

¹⁰ Taras Kuzio, 'Civil Society, Youth and Societal Mobilization in Democratic Revolutions', *Communist and Post-Communist Studies* 39(3) (2006): 365–386.

¹¹ Robert Kravchuk, *Ukrainian Political Economy: The First Ten Years*, 1st edn (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 81.

Останні на той момент усе ще підтримували Кучму як свого ставленика, проте до наступних президентських виборів у них був кандидат із власного середовища — Віктор Янукович.

Подібне поєднання клептократії, криміналу та маніпуляцій громадською думкою стало фірмовою ознакою другого терміну Кучми. Та це також був і період поступової зміни розстановки сил у кримінально-політичному нексусі — силовики й колишні апаратники обслуговували запити нового кримінально-капіталістичного класу, що формувався в Україні. У парламенті та інших місцях політики, прихильні до олігархів — часто й самі олігархи, — приймали за рецептами закордонних консультантів неоліберальні закони, які надавали їм щедрі податкові пільги, субсидували їхні ФПП за рахунок платників податків і дозволяли отримувати надприбутки через офшорні схеми.

ПАНІВНІ ФРАКЦІЇ ТА ФОРМУВАННЯ ФПП

Олігархічний капітал України, сформований шляхом «накопичення через відчуження» та сконцентрований на індустріальному сході України, головним чином обертався — і досі обертається — навколо підприємств, пов'язаних із трьома основними товарними ланцюгами, зображеними на рисунку 4.1: (1) коксівне вугілля — кокс — листовий метал/трубопрокат; (2) енергетичне вугілля — електроенергія — метал; (3) газ — метал — газові труби; причому останній є найвигіднішим¹². Товарний ланцюг на основі газу (3) вбудовано до двох інших практично на кожному етапі виробничого процесу, що пояснює як важелі впливу постачальників газу, закладені в специфіку виробничих відносин в Україні, так і потенціал накопичення капіталу на газоторгівлі в країні.

Перші дніпропетровські олігархи, Павло Лазаренко та Юлія Тимошенко, сколотили свої статки на постачанні газу та мастил на етапах цих усе більш комодизованих ланцюжків. Для донецького капіталу, який дедалі більше концентрувався у ФПП залежних від імпорту газу промислових підприємств, вирішальним був контроль над постачанням

¹² A. Lyakh, 'The Evolution of the Industrial Structure in Donetsk Region', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007), 78–96.

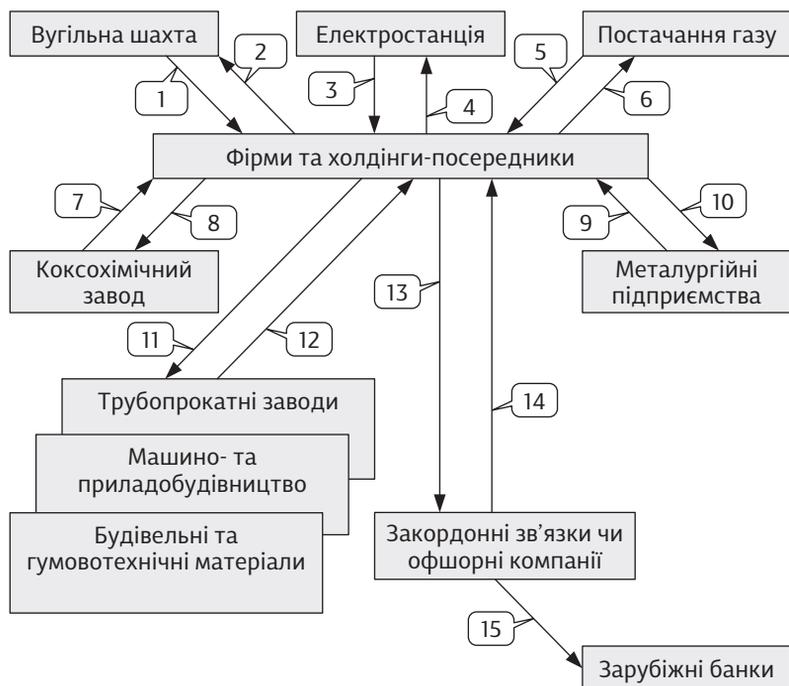

Рис. 4.1. Товарні ланцюги «коксівне вугілля — кокс — метал» та «енергетичне вугілля — електростанція — метал».

Джерело: Адаптовано з Lyakh (2007: 87).

Потоки: 1 — кокс і енергетичне вугілля; 2 — сталь, обладнання та деталі, конвеєрні стрічки, будівельні матеріали, електроенергія, взаємна заборгованість, гроші на зарплати; 3 — електроенергія; 4 — енергетичне вугілля, газ, взаємне погашення заборгованості, гроші на зарплати; 5 — газ; 6 — гроші; 7 — кокс; 8 — електроенергія, газ, взаємна заборгованість, кліринг, гроші; 11 — сталь, електроенергія, газ, взаємна заборгованість, кліринг, гроші; 12 — газопроводи, обладнання та деталі, конвеєрні стрічки, будівельні матеріали; 13 — сталь, труби, обладнання та деталі; 14 — гроші, імпортоване обладнання та матеріали; 15 — готівковий прибуток від арбітражних операцій.

газу та цінами на нього. Останній був пов'язаний із найприбутковішим товарним ланцюгом (3) «газ-метал-газові труби», де «за газ платили газовими трубами, але умови бартерних операцій переоцінювали їхню вартість відносно газу, дозволяючи компаніям, які ними торгували, накопичувати значні прибутки за рахунок арбітражного ціноутворення на газ»¹³. Ланка «газової труби» в цьому товарному

¹³ Ibid., 88.

ланцюгу обслуговувалась компанією «Інтерпайп», що належить Віктору Пінчуку, який був бізнес-партнером Тимошенко в 1994–1995 роках. Разом із Лазаренком вони були співвласниками корпорації «Содружество», яка займалася поставками газу з Туркменістану в Україну¹⁴. Спільний бізнес патрунував Лазаренко, який на той момент був губернатором Дніпропетровської області¹⁵. Донецький промисловий капітал потребував контролю над вищевказаним товарним ланцюгом із двох причин. По-перше, розширення цього ланцюга «[зменшило] ліквідність у двох інших товарних ланцюгах»¹⁶. По-друге, як згадувалося раніше, Лазаренко, ЄЕСУ, Тимошенко та російський посередник «Ітера», що входив до складу «Газпрому», контролювали газовий ланцюг у середині 1990-х. Вихід Тимошенко на паливний ринок можна простежити до 1991 року, коли разом із чоловіком Олександром Тимошенком (та з посередництвом Олександра Гравця) вона заснувала «Корпорацію Український Бензин» (КУБ)¹⁷, яка на початку 1990-х рр. спеціалізувалася на закупівлі паливно-мастильних матеріалів із Росії та Туркменістану з наступним перепродажем їх українським споживачам, особливо в сільськогосподарському секторі¹⁸. 1995 року Лазаренко став партнером нового підприємства, заснованого разом із трьома вищевказаними партнерами шляхом перереєстрації¹⁹ КУБ на «Єдині енергетичні системи України» (ЄЕСУ).

¹⁴ Сергій Лещенко, 'Юлія Тимошенко зарила «сокиру війни» з Віктором Пінчуком', Українська правда, (2009), URL: www.pravda.com.ua/articles/4b1aa85922e52/.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Усі троє були з числа комсомольських функціонерів, які скористалися з послаблення законодавства наприкінці 1980-х і в 1988 р. розпочали власний бізнес, відкривши перший з майбутньої мережі приватних відеосалонів (тобто невеликих кінотеатрів, які зазвичай влаштовували покази іноземних фільмів із VHS-касет у місцевих клубах молоді та подібних приміщеннях, якими курував комсомол). Інформація з особистого сайту Ю. Тимошенко, URL: www.tymoshenko.ua/uk/page/about.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Замість реєстрації нової фірми було обрано перереєстрацію попередньої — з метою збереження податкових пільг, якими користувалася КУБ завдяки частково іноземній власності: співзасновником КУБ було зареєстроване на Кіпрі ТОВ «Somalli Ltd.»

До 1996 р. в ЄЕСУ вже була монополія на енергетичному ринку, а донецький капіталістичний блок із його енергетично залежним бізнесом домагався контролю над енергоресурсами. За словами Ляха, донецький бізнес руками місцевого обласного чиновника створив «Індустріальний союз Донбасу» (ІСД) з метою конкуренції з підконтрольною «дніпропетровським» ЄЕСУ²⁰. На посаду голови ІСД було призначено Євгена Щербаня — донецького бізнесмена, підйом якого розпочався у кримінальних структурах Ахатя Брагіна та Ріната Ахметова²¹. Щербань і Брагін були вбиті протягом 1990-х, а їхній бізнес перейшов до Ахметова, який нині залишається одним із найбагатших людей на пострадянському просторі. «Донецька обласна адміністрація гарантувала, що найбільші залізородні підприємства в області закуповуватимуть газ у ІСД», і невдовзі після відставки Лазаренка в 1997 р. вони контролювали близько 80% ринку газу Донецької області, фактично витіснивши ЄЕСУ з ринку, хай і не повністю. Корпоративні філії останньої в сферах транзиту газу, коли Тимошенко та Лазаренко пішли, залишилися за місцевими висхідними олігархами — Віктором Пінчуком і Дмитром Фірташем²². Російського посередника в газопостачанні — «Ітеру», пов'язану з «Газпромом» і московською «солнцевською бандою», — в 2002 р. змінив «EuralTransGaz», а потім у 2005 р. — «РосУкрЕнерго»²³. І «EuralTransGaz», і «РосУкрЕнерго» пов'язані в Україні з Фірташем і, дещо більш завуальовано, з Пінчуком²⁴.

На кінець 1990-х років сформувалися основні олігархічні фракції капітального класу сучасної України. Це були: Ахметов (СКМ), Гайдук/Тарута/Мкртчян (ІСД), Пінчук («Інтерпайп»), Коломойський та Боголюбов (група «Приват»)

(Корреспондент, Топ-100 найвпливовіших людей України: 2010), <http://files.korvinar.net/projects/top100/2010>.

²⁰ Lyakh, 'The Evolution of the Industrial Structure in Donetsk Region'.

²¹ Elena Kovaleva, 'Regional Politics in Ukraine's Transition: The Donetsk Elite', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007).

²² M. Rachkevych, 'U. S. Official: Austrian Bank's Ties to RosUkrEnergo Suspicious', *Kyiv Post*, 3 December 2010.

²³ Misha Glenny, *McMafia: Crime Without Frontiers* (London: Bodley Head, 2008), 94.

²⁴ *Ibid.*

і Фірташ («РосУкрЕнерго» та пізніше «Group DF»). Вийшовши з середовища неонеменклатури, «червоних директорів», комсомолу та злочинних банд, використовуючи правові та позаправові можливості накопичення, створені ринковими реформами, всі вони прагнули отримати для своїх ФПГ контроль над механізмами накопичення. Останнє досягалося розширенням можливостей транснаціоналізації, які вже були закладені в законодавстві 1987–1988 років про спільні підприємства за участю іноземного капіталу. Воно передбачало створення спеціальних економічних зон і територій пріоритетного розвитку.

До кінця 1990-х років олігархічний капітал України вже був сконцентрований у вертикально інтегрованих ФПГ, які прагнули інституціоналізації як «клас для себе». У другій половині 1990-х олігархи України концентрували свій капітал у ФПГ, використовуючи їх як шаблі для консолідації своєї влади як правлячого блоку в Києві.

Водночас перераховані ФПГ включали нереформовані підприємства, що покладалися як на дешеві енергоносії, так і на державні субсидії. Спираючись на минулу промислову славу Донбасу як індустріального регіону, донецький капітал домагався вагоміших політичних важелів, а також такої адміністративної децентралізації, яка б спростила приховування прибутків та ухилення від сплати податків²⁵. Однак внесок донецьких ФПГ в економіку України був суттєво меншим, ніж це зображувалось поборниками регіональної індустрії. Лях вказує на структурну проблему в номінальних показниках промислового зростання Донбасу, а саме, що «економічна потуга регіону будується на порожньому фундаменті важкої промисловості» з сумнівними перспективами²⁶. Він далі пояснює, що важка промисловість

постраждала менше за виробників кінцевої продукції від розриву технологічних зв'язків між підприємствами та втрати енергоресурсів, дешевої сировини та ринків збуту після розпаду СРСР... Водночас... вона виявилася досить конкурентоспроможною на зовнішніх ринках, в основному через низькі ціни (як результат субсидій), низьку вартість робочої сили (витрати на оплату праці) та низькі екологічні витрати²⁷.

²⁵ Див.: Пехник, Іноземні інвестиції в економіку України, 50–54.

²⁶ Lyakh, 'The Evolution of the Industrial Structure in Donetsk Region', 78.

²⁷ Ibid., 79.

Лях роз'яснює, що порожній фундамент, здавалося б, швидкого зростання економічних показників у 1999 та 2000 рр. порівняно з 1998 р. можна віднести на рахунок п'яти чинників, які також пояснюють падіння індексів у наступні роки²⁸. По-перше, «високі темпи економічного зростання є статистичним ефектом, оскільки вони порівнюються з дуже низьким вихідним рівнем». Фактично в 1998 та частині 1999 рр. «цілі галузі регіональної промисловості (наприклад, легка промисловість, виробництво будівельних матеріалів, скляна промисловість та машинобудування) майже зникли або різко скоротилися в обсягах». Таким чином, показники обсягу виробництва на кількох іще функціонуючих підприємствах покращували регіональну статистику, хоча і з різким збільшенням частки важкої промисловості. До 2001 р.

частка чорної металургії у валовому виробництві України сягала близько 27 відсотків, тоді як у Донецькій області вона перевищувала половину регіональної продукції; таким чином навіть невеликий приріст [у галузі] автоматично відображався в регіональній статистиці як зростання всієї економіки²⁹.

Металургія — це галузь із високим рівнем концентрації, де обсяг виробництва в цілому по області забезпечується близько 20 великими підприємствами, а на два величезні металургійні заводи в Маріуполі «припадає майже половина загального прибутку в регіоні та 36 % податків, зібраних із регіональних фірм». По-друге, донецьким виробникам допомогло покращення кон'юнктури на зовнішніх ринках основних товарів (експорт яких становив близько 70 % від загального по області) наприкінці 1999 та у 2000 рр. завдяки

²⁸ Ibid., 79–82. Детальний аналіз промислової структури Донбасу, перебудови та регіональних економічних розбіжностей в Україні див.: Vlad Mykhnenko, 'Ukraine's Diverging Space-Economy: The Orange Revolution, Post-Soviet Development Models and Regional Trajectories', *European Urban and Regional Studies* 17(2) (2010): 141–165; Adam Swain and Vlad Mykhnenko, 'The Ukrainian Donbas in «Transition»', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007), 7–46.

²⁹ В. Пинзеник, 'Оцінка тенденцій економічної динаміки у 2002 році', *Економічні есе: Інститут реформ* 1(12) (2002): 5–13.

зростаючому попиту в Росії, Білорусі та Західній Європі. Потрете, після кризи російського рубля 1998 р. та подальшої девальвації гривні конкурентоспроможність українських товарів зростає як вдома, так і за кордоном, «що призвело до зростання обсягів виробництва основних експортерів і заміщення імпорту» (хай навіть часткового). По-четверте, глибоким був вплив монетарних факторів на зростання промисловості 1999–2000 років. Так, «погашення бюджетної заборгованості» та «продаж гривні за тверду валюту... для обслуговування зовнішнього боргу призвели до підвищення рівня інфляції з 19,2% у 1999 р. до 25,8% у 2000 р.»³⁰. Однак такі тенденції не впливали на споживчий попит, щоб таким чином збільшувати роздрібний товарообіг. У 2001 р. рівень інфляції знизився до 6,1%, внаслідок цього відбулося зменшення грошової маси, а підвищення курсу гривні «означало, що до кінця [року] вплив збільшеної грошової маси на економічне зростання зменшився майже наполовину»³¹. І по-п'яте, несплата рахунків за «електроенергію та газ підприємствами важкої промисловості збільшувала їхню ліквідність і стимулювала зростання промисловості»³². Фактично, це означало, що «одна галузь української промисловості — виробники електроенергії та імпортери газу з Росії та Туркменістану — виступала кредитором для всіх інших сфер господарства»³³. Можлива також й інша інтерпретація наслідків таких схем. Оскільки все виробництво та розподіл енергії в Україні принаймні частково належать і управляються державою та фінансуються за рахунок державного бюджету, велика промисловість у приватній власності субсидувалась і продовжує субсидуватися державою. Така практика субсидування приватного підприємства за рахунок платників податків є типовою в неоліберальній економіці, як і в Україні. Ще одним пізнішим прикладом був закон № 3319-VI у травні-липні 2011 року, який списував олігархічним ФПП борги за комунальні послуги та

³⁰ Верховна Рада, Закон № 3319-VI «Про деякі питання заборгованості за спожитий природний газ та електричну енергію» (2011), URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3319-17>.

³¹ Див. також: Пинзеник, 'Оцінка тенденцій економічної динаміки у 2002 році'.

³² 'US Embassy Cables: Gas Supplies Linked to Russian Mafia', The Guardian, 1 December 2010, at: <https://www.theguardian.com/world/us-embassy-cables-documents/182121>.

³³ Ibid.

штрафи за них у сукупному розмірі 14 мільярдів гривень перед державними комунальними підприємствами³⁴. Подібне взаємопроникнення олігархічного капіталу та держави стало глибоко інституціоналізованим під час другого строку президентства Кучми.

ПАЛИВНИЙ РИНОК, ПОЛІТИКА ТА КРИМІНАЛ

Одним із перших рішень Кучми після переобрання на пост президента було запропонувати на посаду прем'єр-міністра кандидатуру Ющенка, яка була затверджена 20 грудня 1999 р. 296 голосами в парламенті за необхідних 246³⁵. Призначення Ющенка, який разом з убитим Гетьманом вважався популярним реформатором фіскальної системи, можна трактувати як спробу врятувати низькі рейтинги Кучми та його адміністрації від подальшого падіння. Тимошенко призначили на посаду віцепрем'єр-міністра з питань паливно-енергетичного комплексу. Корупційний олігархічний зв'язок проявився й тут — вона раніше була бізнес-партнеркою експрем'єр-міністра Лазаренка в ЄЕСУ (конкурент донецького ІСД та російської «Ітери» на енергетичному ринку України). Наприкінці 1998 р. причетність Лазаренка до гучного скандалу з відмиванням грошей та антимонопольне законодавство дали підстави вилучити з газових та енергетичних ринків ЄЕСУ, яка поступилася місцем іншим монополістам, Фірташу та Бакаю, з «Нафтогазом України», заснованим 18 квітня 1998 року³⁶. Лазаренко ж утік із країни, побоюючись міжнародного переслідування за обвинуваченням у корупції. Обійнявши посаду віцепрем'єр-міністра, Тимошенко продовжила централізацію активів енергетичного сектору України — схему, яку вона розпочинала ще на корпоративному рівні з Лазаренком як співвласником ЄЕСУ. Це передбачало вилучення посередників і трейдерів, щоб торгівля з «Газпромом» велась безпосередньо через

³⁴ Верховна Рада України, 'Закон України № 3319-VI. Про деякі питання заборгованості за спожитий природний газ та електричну енергію', Верховна Рада (2011), URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3319-17>.

³⁵ Kravchuk, *Ukrainian Political Economy*, 82.

³⁶ Slavomir Matuszak, 'The Oligarchic Democracy: The Influence of Business Groups on Ukrainian Politics', OSW: Centre for Eastern Studies 42 (2012).

«Нафтогаз України»³⁷. Серед тих, чиї інтереси це зачіпало, були Григорій Суркіс із «Київської сімки» та Костянтин Григоришин, «бізнесмен» із Росії. Крім того, Тимошенко здійснила стягнення з олігархічних компаній непогашеної заборгованості за електроенергію, що постачалася Росією. Позірно антиолігархічна поведінка Тимошенко пояснюється двома чинниками. По-перше, вона вціліла після падіння Лазаренка і тепер своєю міністерською рукою могла дисциплінувати конкурентів. По-друге, реструктуризація енергетичного сектору, яку вона розпочала, була продовженням стратегії накопичення ЄЕСУ — лише цього разу через державу. Шляхом централізації енергетичного сектору та запровадження міжнародного посередника-трейдера було досягнуто прямої угоди з Росією, за якою накопичення капіталу може продовжуватися через державу, але з мінімальним контролем і транснаціональним способом — так була започаткована технічно законна міжнародна схема розкрадання державних активів.

Присутність підозрілих посередників із перепродажу не лише нікуди не зникла, а й стала ще гіршою, коли Володимир Путін у 2000 р. став президентом Російської Федерації та розпочав консолідацію влади й ресурсів у руках своєї адміністрації. Він був укорінений у російській кримінально-політичній змичці з її власною специфікою, яку очолювали колишні чини КДБ, — сам Путін був колишнім агентом³⁸, — але зберігався й сильний кримінальний елемент. Останнє проявилось у справі Семена Могилевича — міжнародного злочинця, який фігурував у списку найбільш розшукуваних ФБР. Затриманий у Москві в 2008 р., через два роки він був звільнений «за відсутністю складу злочину»³⁹.

«Газпром» став улюбленим дітищем Путіна, який почав із заміни Рема Вяхірева на Олексія Міллера, земляка Путіна з Санкт-Петербурга та його давнього знайомця з часів КДБ⁴⁰. Такі зміни в «Газпромі» призвели до посилення конкуренції на енергетичному ринку України. У період із серпня 2000 р. по січень 2001 р. було порушено низку кримінальних справ проти бізнесу чоловіка Тимошенко, а потім і її власного ЄЕСУ, що послужило підставою для втрати

³⁷ Ibid.

³⁸ D.P. Solomon, 'A Tsar is Born: The Consolidation of Power in Putin's Russia', The Centre for Security Policy, August 2006.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Glenny, *McMafia*, 96–97.

посади і, отже, контролю над енергетичним ринком через «Нафтогаз». Активи ЄЕСУ були реприватизовані в 2001 році ІСД, а потім у 2002–2003 роках передані СКМ Ахметова. Тимошенко фактично була відсторонена від енергетичного ринку та своєї позиції у владі. У Росії наступним кроком Путіна було замінити фірму «Ітера» (відмовившись від поновлення контракту, термін якого спливав у 2003 році) на «EuralTransGaz» (ETG); таким чином, замість того, щоб викоринювати посередників, він вставив у схему нового, лише цього разу той належав «Газпрому»⁴¹. Виключна роль, яка відводилась ETG у транспортуванні газу як для «Газпрому» Росії, так і для «Нафтогазу України», — у кожній з країн мова йшла про найбільших виробників, імпортерів/експортерів та дистриб'юторів газу, які перебували в державній власності, — була щонайменше підозрілою. Наприклад, у 2004 році службова записка ОЕСР вказувала на «можливість зв'язків між декількома [вищезгаданими] компаніями та партнерами Семена Могилевича», що підтверджували й кілька журналістських розслідувань, але російські можновладці рішуче це спростовували⁴². Ба більше, такий ексклюзивний контроль над ринком газопостачання з боку ETG, а отже, Фірташа, пояснює конкуренцію з ними Тимошенко, про що детальніше йтиметься в цьому розділі. Накопичення активів ЄЕСУ донецькими олігархами згодом буде контекстуалізувати її так звану «війну з олігархами» після Помаранчевої революції.

ETG — один із головних прикладів тіньових схем, якими пострадянські (й не тільки) ринки переповнені з 1990-х років. Компанію було засновано у грудні 2002 року в Угорщині в невеликому магазині крихітного села Чабді чотирма людьми: Луїзою Лукач (безробітною актрисою з Трансильванії), двома неназваними «піонерами підприємства» — комп'ютерником і його подругою (найнятими Лукач) і Зеєвом Гордоном — тель-авівським адвокатом вищезгаданого Семена Могилевича, якого ФБР розшукувало за рекет, шахрайство та відмивання грошей⁴³. Гордон

⁴¹ Adam Swain, 'Disputed Links to an Alleged Crime Boss', *Financial Times*, 14 July 2006.

⁴² Glenny, *McMafia*, 97.

⁴³ Glenny, *McMafia*, 94. Могилевич, як «впливова людина та близький соратник» московської «солнцевської» мафії, діяв у Москві та більшості країн СНД, включно з Україною, а також в Ізраїлі, США й Англії. Його злочини, серед усього іншого, включали

в особистому інтерв'ю Міші Гленні стверджував, що його «просто попросили виступити акціонером для українського бізнесмена [Дмитра] Фірташа»⁴⁴. Зв'язок між Могилевичем і Фірташем пізніше було підтверджено в одному з документів, оприлюднених Wikileaks⁴⁵. У ньому колишній посол США в Україні Вільям Тейлор згадує, що сам Фірташ визнавав свої зв'язки з Могилевичем⁴⁶. Тим часом, ETG за свій перший рік дивовижним чином піднялась від бізнесу з активами обсягом 12 000 доларів до обороту в 2 млрд доларів із прибутком до оподаткування в 180 млн доларів⁴⁷. Що ще цікавіше, Андраш Кноп (тодішній CEO ETG, колишній заступник міністра освіти Угорщини, а потім старший представник тютюнової компанії «Reemtsma» в Москві) визнав: «Формально акціонерами залишаються троє громадян Румунії та один ізраїльтянин, але справжніми батьками [компанії] є «Газпром» і «Нафтогаз України»⁴⁸. Так було зроблено, продовжує він, для того, аби вони отримали право на набуття офшорного статусу для посередницької компанії, оскільки газові конгломерати не встигли отримати необхідні папери для реєстрації бізнесу в Угорщині до 31 грудня 2002 р. — крайнього строку, щоб зареєструватися як офшор і отримати право на корпоративний податок у 3% замість 18%⁴⁹. До 2001 року, коли «Газпром» очолював Рем Вяхірев, компанією-посередником, із якою уклали контракт на транспортування газу з Туркменістану в Україну через Росію, була Міжнародна енергетична корпорація «Ітера»⁵⁰. Цю компанію нібито контролює «солнцевська братва», яка є одним із найвпливовіших московських ОЗУ, що діють на міжнародному рівні, і до якої належить Могилевич⁵¹. Вільям Браудер із фонду «Hermitage Investment» (один

торгівлю зброєю та контрабандними сигаретами, афери на кшталт «мазутного скандалу», що сколихнув Європу в 1990-х роках, відмивання грошей та шахрайство в торгівлі газом і нафтою через ETG. Див.: Glenny, McMafia, 88–89.

44 Ibid.; Борис Немцов и Владимир Милов, Путин и Газпром (Москва, 2008).

45 Matuszak, 'The Oligarchic Democracy'.

46 Ibid.

47 Glenny, McMafia, 94.

48 Ibid., 94–95.

49 Ibid., 95.

50 Борис Немцов и Владимир Милов, Путин и Газпром.

51 Glenny, McMafia, 112.

з американських інвесторів «Газпрому»), провівши розслідування зв'язків між «Ітерою» та «Газпромом», виявив, що великі суми грошей перераховувалися з останнього в першу без очевидних причин⁵². Він визначив, що за саме лише транспортування газу з Туркменістану в Україну на адресу «Ітери» щорічно здійснювалися виплати на загальну суму 120 мільйонів доларів США. Крім того, як зазначав у своїй доповіді «Як треба управляти “Газпромом” в інтересах Росії та акціонерів» Вадим Кляйн із того ж «Hermitage Investment», у 2004 році «Газпром» «подарував» ETG 767 мільйонів доларів США за операції з перепродажу туркменського газу Україні⁵³. Навколо відмивання грошей «Газпром» почав розгортатися скандал, який, утім, було заглушено шляхом відмови від схеми ETG і заміни її черговим посередником, «РосУкрЕнерго», — що, як пізніше підтвердилось, належав «Газпрому» і Фірташу/Фурсіну⁵⁴. У 2006 р. «PricewaterhouseCoopers», аудитор «РосУкрЕнерго», у своєму звіті ідентифікував Фірташа «як власника 90% акцій та [Івана Фурсіна — ще одного українського підприємця] як власника решти 10% акцій “Centragas Holding” — зареєстрованої в Австрії компанії, що володіє 50-відсотковим пакетом акцій»⁵⁵. Заснована у 2005 році компанія «РосУкрЕнерго» є посередником, який уже в перший рік своєї діяльності отримав 478 мільйонів доларів США від «Газпрому»⁵⁶ та «[який до 2006 року здійснив поставки] газу на суму близько 10 мільярдів доларів (8 мільярдів євро, 5,6 мільярда фунтів) на рік за поточними цінами, 2/3 якого йшли до України, а решта — до Європейського Союзу»⁵⁷. Однак ринок газу був не єдиною сферою економіки, що підпадала під напівзаконні схеми накопичення. Під час другого президентського строку Кучми відбулася загальна інституціоналізація

⁵² Ibid., 96.

⁵³ Борис Немцов и Владимир Милов, Путин и Газпром, 16.

⁵⁴ Віктор Чивокуня, 'РосУкрЕнерго — матрешки Фірташа-Фурсіна', 27 квітня 2006, URL: www.pravda.com.ua/articles/2006/04/27/3100046/; Tom Warner, 'RosUkrEnerg Hits at Critics by Naming Owners', The Financial Times, 27 April 2006, URL: www.ft.com/cms/s/0/bc326650-d58a-11da-93bc-0000779e2340.html#axzz1YIE6Hpkx.

⁵⁵ Warner, 'RosUkrEnerg Hits at Critics by Naming Owners'.

⁵⁶ Борис Немцов и Владимир Милов, Путин и Газпром, 17.

⁵⁷ Warner, 'RosUkrEnerg Hits at Critics by Naming Owners'.

державно-кримінальних зв'язків в Україні, що проросла з кримінально-політичного нексусу СРСР.

ПОЛІТИЗАЦІЯ ОЛІГАРХІЇ

До 2002 р. олігархічні фракції посилилися, а їхні політичні сили набирали ваги. Однак підтримка партій сама по собі була недостатньо сильною, щоб гарантувати достатній вплив у новому парламенті, що було необхідним кроком у формуванні «класу для себе». Тому ставки як щодо партійних списків, так і щодо окремих кандидатів у депутати в мажоритарних округах були високими. Ба більше, президентська кампанія 1999 р. показала важливість ретельного стратегічного планування перед виборами (а не поширене доти тимчасове втягнення депутатів у коаліції та опозиції). Крім того, через «касетний скандал» Кучми парламентські вибори 2002 р. були першими в історії незалежної України, за якими, серед усіх інших, ретельно спостерігали ЄС, США та фінансові партнери країни — МВФ і Світовий банк⁵⁸. Пильна увага міжнародних спостерігачів значною мірою обмежувала можливості підтасовки результатів виборів, яка була звичною практикою на попередніх перегонах⁵⁹.

Норвезький центр із прав людини таким чином визначав основні конкуруючі блоки, на які були розділені політичні сили (загалом на вибори було зареєстровано 21 партію та 12 електоральних блоків): «Наша Україна», Комуністична партія України та «За єдину Україну». Ці «полюси тяжіння», або «виборчі табори», почали формуватися навколо тих, хто вже перебував при владі, тобто членів Кабінету Міністрів, Адміністрації президента тощо⁶⁰.

⁵⁸ Коло міжнародних організацій включало ОЧЕС, СЕ, СЕІ, СНД, ЕАРС, ЄБРР, ЄЕК, ГУУАМ, МАГАТЕ, МБРР, ІКАО, МКК, МРЕП (підписант), МКРМ, МФК, МФРКС, МГО, МОП, МВФ, ІМО, Інтерпол, МОК, МОМ, ІСО, МСЕ, МООНБГ, МООНК, МООНСЛ, МООНЕЕ, МООНП, МООНТ, Рух неприєднання (спостерігач), КЦ, ГЯП, ОАД (спостерігач), ОЗХЗ, ОБСЄ, ППТС, ПЗП, ООН, ЮНКТАД, ЮНЕСКО, ЮНІДО, ЮНІФІЛ, ЮНМІК, ЮНМОВІК, ВПС, ВФП, ВООЗ, ВОІВ, ВМО, ВТО, СОТ (спостерігач); див.: CIA, 'The World Factbook' (2003), at: www.cia.gov/library/publications/resources/theworld-factbook/index.html/.

⁵⁹ Wilson, Virtual Politics.

⁶⁰ 'Ukraine, Parliamentary Elections', OECD: Final Report, 31 March 2002. The Norwegian Centre for Human Rights / NORDEM (2009),

У таблиці 4.1 я представляю три найбільші блоки та партії, що їх складала.

Таблиця 4.1. Три основні блоки сил на парламентських виборах 2002 р.

<i>«За єдину Україну!» (початково 4-5 партій)</i>	<i>Комуністична партія України</i>	<i>«Наша Україна» (10 партій)</i>
Лідер: Володимир Литвин	Лідер: Петро Симоненко	Лідер: Віктор Ющенко
Народно-демократична партія (Пустовойтенко)		Народний рух України (Удовенко)
Партія регіонів (Семиноженко)		Український народний рух (Костенко)
«Трудова Україна» (Тігіпко)		«Реформи і порядок» (Пинзеник)
Аграрна партія (Гладій)		«Солідарність» (Порошенко)
Партія промисловців і підприємців (Кінах)		
<i>Платформа:</i>	<i>Платформа:</i>	<i>Платформа:</i>
Ринкова економіка	Формально ліва, але соціально консервативна	Ринкова економіка
Сильна центральна влада		Економічна прозорість
«До Європи з Росією» («урядова/нова олігархічна» сила)	Проти приватизації землі	Збалансований бюджет
	Інколи підігрує владі За Росію й СНД	Прозахідна
	Проти членства в НАТО	За НАТО і ЄС

Джерело: складено на основі звіту Nordem (2009 р.) і даних Центральної виборчої комісії України (2002 р.).

Такі узгоджені маневри мали стратегічне значення, оскільки були покликані забезпечити якнайшвидший перехід до нового парламенту, а згодом і до нового президента у 2004 р. Вплив Кучми всередині правлячого блоку, як і його народна підтримка, згасали, що було очевидно й для його апарату. Водночас зростали важелі впливу капіталістичного класу Донбасу, а антикучмівський блок набирав обертів. Однією з помітних ознак цього стало злагожене усунення Віктора Медведчука з посади віце-спікера парламенту

‘Ukraine: Parlimetary Elections’ (2006), at: www.jus.uio.no/smr/english/about/programmes/nordem/publications/2006/1106.pdf.

спільними зусиллями опозиційних правих та лівих партій і фракцій. Лідер однієї з партій правлячого блоку СДПУ(о) Медведчук був багаторічним союзником президента. До того ж національно-демократичні та ліві сили вперше діяли разом. Їхній союз сформується та зміцниться найближчими роками напередодні президентських виборів 2004 р. на тлі кампаній масових антипрезидентських протестів («Україна без Кучми», «Повстань, Україно!»), в яких важливу роль також відігравала і ліва (Соціалістична партія України), і права (УНА-УНСО) опозиція. На той момент, однак, на парламентські вибори йшли окремо навіть такі партії, як «Наша Україна» Ющенко та БЮТ Тимошенко.

У результаті виборів багато хто з так званої неонеоменклатури й дніпропетровського клану втратили свої місця в парламенті та інші позиції у правлячому блоці, як видно на рис. 4.2. Натомість правлячий блок тепер включав нові фракції капіталістичного класу. За новим виборчим законодавством, прийнятим безпосередньо перед виборами, 450 місць Верховної Ради тепер мали розподілятися за змішаною системою.

Відповідно до нового закону про вибори, половина (225) мандатів Верховної Ради були розподілені пропорційно між тими партіями, які отримали 4% або більше голосів виборців по країні; інші 225 депутатів обирались всенародним голосуванням у мажоритарних одномандатних округах⁶¹.

Усі депутати обирались на чотирирічний термін. Результати виборів наведено на рис. 4.2.

Підтримка комуністів (20%) і соціалістів (7%) була все ще високою, однак уже слабшала. Натомість на той момент чітко визначились і набирали сили фракції капіталістичного класу. Їх було три: (1) «Наша Україна», підтримана Порошенком («Укрпромінвест»), Тарутою/Мкртчаном (ІСД); (2) БЮТ/«Батьківщина» Тимошенко — «непорушний блок колишніх олігархів і колишніх дисидентів»⁶² та (3) «За єдину Україну!»/консерватори режиму Кучми, Пінчук («Інтерпайп») і Ахметов (СКМ). Варто зазначити, що Коломойський і Боголюбов (група «Приват») залишалися поза прямою підтримкою політичних партій до виборів 2004 р. Ковальова

⁶¹ CIA, 'The World Factbook'.

⁶² Bondarenko, see: Константин Бондаренко, Леонид Кучма (Харьков: Фолио, 2009), 145.

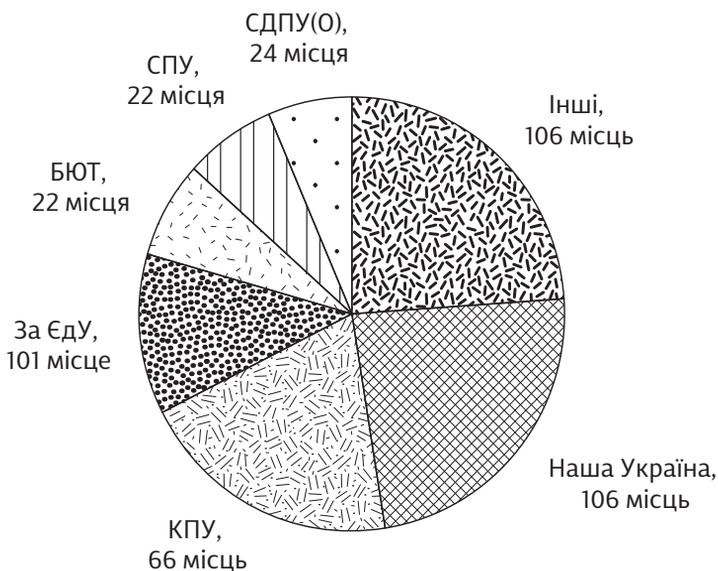

Рис. 4.2. Результати парламентських виборів 2002 р.: округлений відсоток голосів, відданих за партії/блоки, та загальна кількість їхніх депутатів. Джерело: складено на базі даних ЦВК України, 2002 р.

показує, що донецький блок «суттєво вплинув на політику Києва та кинув виклик подальшому напрямку ринкових реформ»⁶³, що виявилось в особистій політичній присутності вищезазначених фігур у правлячому блоці країни. Мій аналіз рейтингів «Топ-100 найвпливовіших людей України» журналу «Кореспондент» також показує кардинальні зрушення у правлячому блоці країни між 1990–1996 та 2003 роками, до яких я незабаром звернуся (детальніше див. рис. 4.3). Однак на деяких варто зупинитися вже на цьому етапі. Кар'єра губернатора Донецької області Віктора Януковича, який став прем'єр-міністром України в листопаді 2002 р., була «першим прикладом обласного губернатора, який перейшов на вищу посаду в органах виконавчої влади, не обіймаючи попередньо проміжну посаду в центральній державній адміністрації»⁶⁴. За ним не забарився й ряд наступних призначень вихідців із Донбасу. Колишній

⁶³ Kovaleva, 'Regional Politics in Ukraine's Transition', 64–65.

⁶⁴ Д. Менделеев, Україна: «Іменем "РосУкрЕнерго"...», 4 февраля 2011, URL: https://zn.ua/POLITICS/ukraina_imenem_rosukrenergo.html.

голова Державної податкової адміністрації Микола Азаров став першим віцепрем'єр-міністром і міністром фінансів; колишній директор ІСД Віталій Гайдук став віцепрем'єр-міністром із паливно-енергетичного комплексу. Далі Сергій Тулуб сумістив посади міністра енергетики й президента держпідприємства Національна атомна енергогенеруюча компанія «Енергоатом»⁶⁵. Інші представники донбаських еліт включали колишнього міністра фінансів Ігоря Юшка та Сергія Львовичкіна, «головного радника в головного радника президента Кучми»⁶⁶. На додачу до всього, на початку 2000-х донецький блок користувався важелями впливу в парламенті через новостворену фракцію Партії регіонів і фракцію «Сильна Україна». Крім того, Андрій Ключев (ПР), який раніше був заступником голови Донецької облдержадміністрації зі спеціальних економічних зон, став головою Комітету Верховної Ради з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки⁶⁷ й таким чином забезпечував захист інтересів донецького блоку в енергетичному секторі.

В останні дні свого президентства Кучма та сили, які він представляв (Пінчук і донецький капітал), мали гарантувати собі доступ до прийняття рішень у країні в разі поразки на прийдешніх виборах. Таким чином, вони повинні були упевнитися, що повноваження майбутнього президента будуть обмежені (це завжди можна було переглянути за умови перемоги їхнього кандидата Януковича) і що парламент, де в їхній коаліції наразі лишався 101 депутат, отримає більше повноважень. Намір матеріалізувався в поданому Кучмою законопроекті про внесення змін до Конституції України. 8 жовтня 2004 р. президент Кучма підписав Указ № 2222-IV, де були передбачені відповідні зміни до Конституції України. Нова редакція Конституції мала набути чинності 1 вересня 2005 р. (за умови, що вона буде прийнята парламентом до цієї дати; в іншому випадку — з 1 січня 2006 р.). Вона закріплювала перехід до парламентсько-президентської республіки, при цьому повноваження президента щодо парламенту загалом були посилені, що передусім переслідувало мету уникнення в майбутньому ситуації політичного глухого кута в разі відсутності парламентської більшості. Таким чином, згідно з поправками

⁶⁵ Kovaleva, 'Regional Politics in Ukraine's Transition', 64–65.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

Таблиця 4.2. Найбільші державні підприємства, приватизовані в 2003–2004 рр.

Назва підприємства	Частка акцій, %	Ціна, млрд грн	Покупець або кінцевий власник, станом на 2005 рік
<i>2003</i>			
ВАТ «Краснодонвугілля»	60	770,3	Група «SCM», Ахметов
ВАТ «Комсомолець Донбасу»	33,27	25,6	Група «SCM»
ВАТ «Алчевський металургійний комбінат»	23,86	5,5	Корпорація «ІСД», Тарута та Мкртчян
ВАТ «Дніпропетровський металургійний завод ім. Петровського»	42,26	65,8	Корпорація «ІСД», пізніше група «Приват» — Боголюбов і Коломойський
ВАТ «Комінмет»	59,49	10,81	Група «Приват»
ВАТ «Нікопольський завод феросплавів»	50%+1 акція	660,5	Група «Інтерпайп», Пінчук
ВАТ «Запорізький виробничий алюмінієвий комбінат»	25	38,92	Група «Інтерпайп» і ВАТ «Саул-Холдинг» (Росія)
<i>2004</i>			
ВАТ «Криворіжсталь»	93,02	4260	Група «SCM» і група «Інтерпайп»
ВАТ «Павлоградвугілля»	92,11	1400	Група «SCM»
ДАК «Укррудпром», група компаній	50%+1 акція	106	Група «SCM»
ВАТ «Центральний ГЗК», гірничодобувне підприємство		207,6	Група «SCM»
ВАТ «Північний ГЗК», гірничодобувне підприємство	н/д	н/д	Група «Смарт-Груп», Новинський
ВАТ «Інгулецький ГЗК», гірничодобувне підприємство	37,57	162,9	Група «Приват»
ВАТ «Суха Балка», гірничодобувне підприємство	25,78	60	Група «Приват»
ВАТ «Південний ГЗК», гірничодобувне підприємство	н/д	н/д	Група «Приват»
ВАТ «Криворізький ГЗК»	н/д	н/д	Група «SCM»
ВАТ «Докучаєвський ФДК»	н/д	н/д	Група «SCM»
ВАТ «Кривбасвибухпром»	н/д	н/д	Група «SCM»
ВАТ «Новотроїцьке РУ»	89,48	346,7	Clearing House, RSG Erste (Німеччина), Могилевич

ЗАТ «Кримський титан», ВАТ «Рівнеазот»	53.86	48	ТОВ «Райффайзен Інвестмент» (Австрія), Могилевич
ЗАТ «Об'єднання Азот» (Северодонецьк)	н/д	н/д	WorldWide Chemical LLC, Алекс Ровт (США); належить AlMansoori Specialized Engineering (Абу-Дабі, ОАЕ)
ДАХК «Чорноморський суднобудівний завод»	90.25	119.35	Ігор Янукович і Олег Чуркін (Росія)
ВАТ «Дніпровський металургійний комбінат імені Ф.Е. Дзержинського»			Корпорація «ІСД»
Надвірнянський нафтопереробний завод			Група «Приват»

(стаття 90), президент може розпустити парламент у трьох випадках, «якщо:

- 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції;
- 2) протягом 60 днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад нового Кабміну;
- 3) протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися»⁶⁸.

У той же час збереглась неможливість розпуску парламенту, обраного на позачергових виборах після дострокового припинення повноважень Ради попереднього скликання, протягом року з дати його обрання. Поправка до статті 93 позбавила права законодавчої ініціативи Національний банк України, а положення статті 98 надали Рахунковій палаті повноваження здійснювати контроль не лише за використанням, але й за надходженням коштів до державного

⁶⁸ Верховна Рада, ЗАКОН УКРАЇНИ № 2222-IV Про внесення змін до Конституції України, URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2222-iv-3906>.

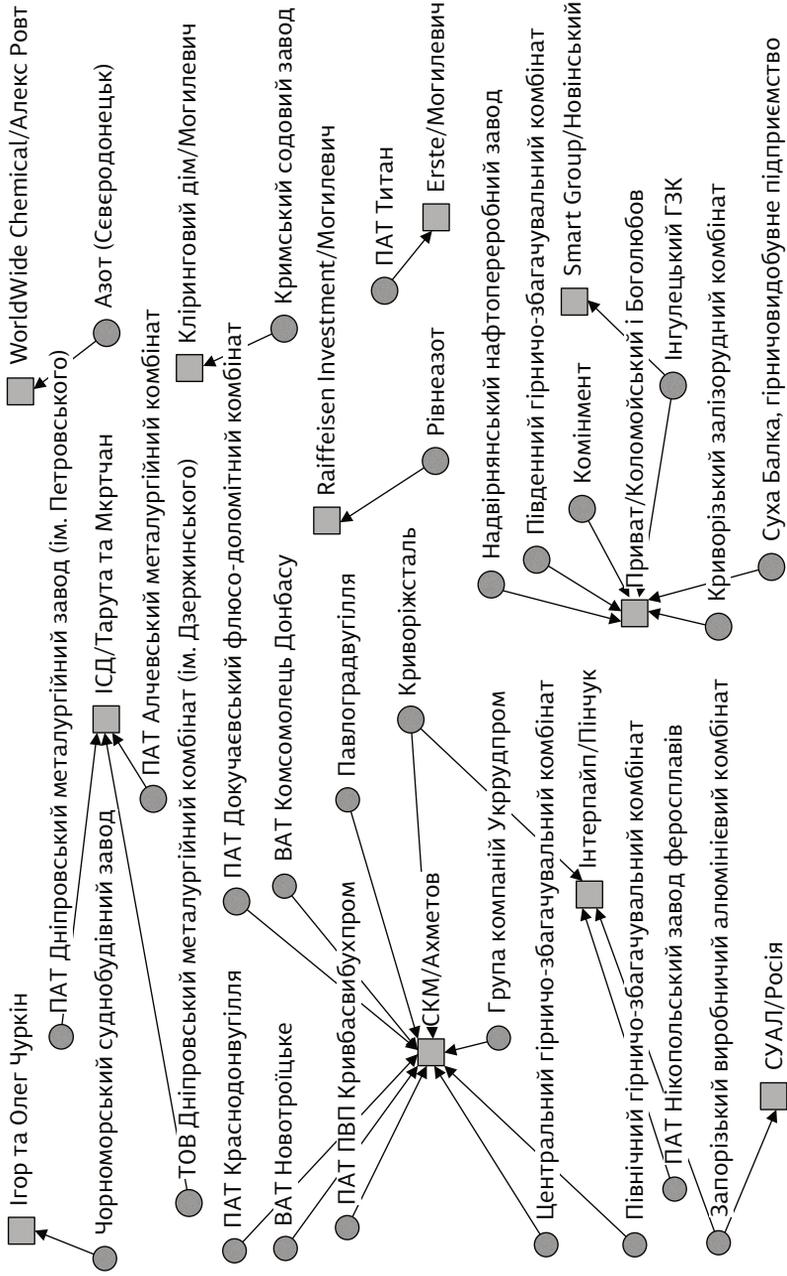

Рис. 4.3. Візуалізація мережі держпідприємств, приватизованих у 2003–2004 рр., та компаній/олігархів, які стали їхніми власниками.

бюджету. Далі, у разі дострокового припинення повноважень президента, його обов'язки повинен був виконувати голова Верховної Ради (раніше це був прем'єр-міністр), крім обов'язків, передбачених пунктами 2, 6–8, 10–13, 22, 24, 25, 27 та 28 статті 106 Конституції.

Таким чином, унаслідок цієї реформи президент мав підлягати парламентському контролю й не мав такої влади, якою користувався Кучма. Така реформа дозволила оточенню Кучми з числа дніпропетровського блоку зберігати контроль за прийняттям рішень у країні через представництво в парламенті за умови, що кандидат, якого вони підтримують, не стане наступним президентом у 2004 році.

КАПІТАЛ У ДІІ: КОНЦЕНТРАЦІЯ ЧЕРЕЗ ВІДЧУЖЕННЯ

Фракції капіталістичного класу, пов'язані з правлячим блоком, забезпечили концентрацію державних підприємств у своїх ФПГ шляхом відчуження⁶⁹, тобто хвилі приватизацій, процесом яких керував представник донецького капіталу Михайло Чечетов. До кінця другого строку Кучми більшість великих промислових підприємств (нещодавно ще державних) були зосереджені в руках чотирьох промислових кластерів/фінансово-промислових груп: SCM (Ахметов, Донецьк), «Інтерпайп» (Дніпропетровськ, Пінчук/Кучма), ІСД (Тарута/Мкртчян, Донецьк) та група «Приват» (Коломойський/Боголюбов, Дніпропетровськ). Коли його перебування на посаді добігало кінця, прокотилася хвиля скандальних приватизаційних справ або ж просто зухвалої експропріації («прихвизації») державної власності олігархами. У 2003 р. Кучма підвищив Чечетова від першого заступника голови Фонду державного майна до голови фонду, що було затверджено парламентом (із другої спроби, адже під час першої депутати проголосували проти) 3 квітня. Тепер, контролюючи державну власність, Чечетов розпочав її широкомасштабну приватизацію (пізніше він загине, імовірно внаслідок доведення до самогубства через розслідування цих приватизаційних процедур). Така практика передвиборної приватизації буде повторена в 2012 році, а згодом із 2014 року й надалі процес довершуватиме проголошена тотальна приватизація. На підставі даних Фонду державного майна, а також доповіді Пасхавера, Верховодової та Агеевої з Центру економічного розвитку

⁶⁹ Harvey, *The New Imperialism*.

«Приватизація та реприватизація в Україні після Помаранчевої революції» та різних газетних публікацій я склала таблицю підприємств, приватизованих між 2003 та 2004 роками, більшість із яких пізніше закликали реприватизувати та/або ренаціоналізувати (див. таблицю 4.2). Рис. 4.3 — мережева візуалізація тих самих даних.

Як показано в таблиці 4.2 та на рисунку 4.2, всі приватизовані в 2003 та 2004 роках державні підприємства були придбані або олігархічними ФПГ (SCM, «Інтерпайп», ІСД, «Приват», «Smart Group»), або іноземним бізнесом із кримінальними зв'язками (решта держпідприємств). Останні включали розшукуваного ФБР Могилевича, пов'язаного з Фірташем (і Пінчуком), та Алекса Ровта, пов'язаного з Януковичем через його американського піар-агента Алекса Кисельова, який пізніше витратив у США близько мільйона доларів на порятунок іміджу Януковича під час президентської кампанії 2004 р. Цікаво, що державні підприємства, придбані групою «Приват» Боголюбова й Коломойського, які підтримували Тимошенко та Ющенка у виборчій кампанії 2004 р., не були внесені до реприватизаційних списків. Дані про те, чи були ці держпідприємства недооцінені в процесі приватизації в 2003–2004 рр., недоступні. Окрім прискореної приватизації державного сектору, олігархічним ФПГ, пов'язаним із донецькою фракцією капіталу через Януковича, Ахметова та Фірташа, відійшов контроль над постачанням газу⁷⁰. Це відбулося, коли тодішній прем'єр-міністр Янукович підписав постанову Кабміну № 1603 від 29 листопада 2004 р. За останні дні на посаді голови уряду він закріпив ексклюзивне право «РосУкрЕнерго» торгувати всім імпортованим газом на ринку України⁷¹.

Другий президентський строк Кучми характеризувався «крахом союзу націонал-демократів із центристами, “Кучмагейтом” навколо “касетного скандалу”, підйомом некомуністичної опозиції на виборах 2002 року та перемогою Віктора Ющенка на виборах 2004 року після протестів, які призвели до Помаранчевої революції»⁷². Тим часом в Україні виборча кампанія йшла на повен хід. Кузьо стверджує,

⁷⁰ Glenny, McMafia, 92–94.

⁷¹ Д. Менделеев, Україна: «Іменем «РосУкрЕнерго»...», 4 февраля 2011, URL: https://zn.ua/POLITICS/ukraina_imenem_rosukrenergo.html.

⁷² Taras Kuzio, 'The Opposition's Road to Success', *Journal of Democracy* 16(2) (2005): 117–130.

що в 2004 р. «відбувся процес нової переконфігурації української політики, в якій націонал-демократи об'єдналися із поміркованими лівими проти виконавчо-центристського олігархічного альянсу, кульмінацією чого стала Помаранчева революція»⁷³,— заміна попереднього панівного блоку з Дніпропетровська (і нещодавнього з Донбасу) новими людьми, що буде розкрито в наступних розділах.

Контроль кримінально-політичного нексусу над економікою України лише посилювався; баланс сил змістився в бік кримінально-олігархічного класу, що обслуговувався силовиками. Держава набувала дедалі більш транснаціональних форм — тобто таких, які дозволяють процесам накопичення капіталу обходити обмеження національних нормативно-правових актів різного виду — оподаткування, тарифи та мита — за допомогою схем на кшталт ЄЕСУ або ЕТГ. Через пряму й опосередковану участь у політичному процесі капіталістичні фракції, що поставали в Україні, забезпечили собі постійне просування свого економічного порядку денного, використовуючи безліч наявних і все новіших механізмів накопичення у світовій капіталістичній ринковій системі — як правових, так і позаправових. За умови постійного внутрішньо- та міжфракційного суперництва в процесі первісного нагромадження аморфний правлячий блок України фактично сам неухильно підривав потенціал стабілізації нового суспільного порядку шляхом постійного відчуження й упослідження трудових класів, не віддаючи практично нічого взамін.

ПОЗБАВЛЕНІ ВСЬОГО: ТРУДОВА СТОРОНА ПРИВАТИЗАЦІЇ

Формування прошарку олігархів неминуче відбувалось за рахунок економіки країни та її трудящих, спричиняючи ексцеси нерівномірних соціально-економічних потрясінь. Загальне падіння ВВП, гіперінфляція та зростаюче безробіття з мізерною соціальною допомогою дорого коштували суспільству. ВВП між 1989 і 1998 роками знизився на 57%⁷⁴. Інфляція з 200% у 1991 році перетворилася після зняття контролю за цінами на вимогу МВФ на гіперінфляцію, сягнувши 2730% у 1992 році та 10155% у 1993 році; «американські гірки» показників обернулися «сповільненням» до

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Укрстат. Валовий внутрішній продукт виробничим методом та валова додана вартість за видами економічної діяльності.

401% у 1994 році та 182% у 1995 році⁷⁵. Стабілізація розпочалася лише 1996 р., коли були запроваджені фіскальна та грошова реформи, знизивши інфляцію до 40% у 1996 р. (10% та 19% у 1997 та 1998 роках відповідно)⁷⁶. Після десятиліть повної зайнятості за радянської влади безробіття сягнуло 350 тисяч зареєстрованих у 1997 році. 1,2 мільйона людей офіційно й до 7 мільйонів неофіційно залишилися без роботи. Ще до того, як показники зросли, багато хто з офіційно працевлаштованих зазнавали економічних труднощів через високу інфляцію та повсюдні заборгованості за заробітною платою. Найбільше постраждала молодь: тільки за офіційними даними, серед осіб, які не досягли 28-річного віку, 30,5% були безробітними, реальна ж картина була значно гіршою⁷⁷. Багато з цих знедолених молодих людей знайдуть альтернативні форми «зайнятості» в кримінальній діяльності, лише щоб бути використаними як пішаки в кримінально-політичних розбірках. Як заявив тодішній міністр внутрішніх справ України генерал Кравченко:

...безробітні є значним резервом для розширення та відтворення потенціалу злочинності... а згорнуті програми соціального захисту для незаможних верств населення змусили багатьох людей постати перед дилемою вибору між законними та кримінальними способами існування⁷⁸.

Генерал сам стане жертвою тих розбірок за накопичення капіталу, коли через кілька років після написання цих слів гра вестиметься на найвищому щаблі — з причетністю президента Кучми до замовного вбивства журналіста Георгія Гонгадзе.

У промислових регіонах, де зосереджена більшість важкої промисловості країни, як-от Донбас, зосереджувалась

⁷⁵ A. Åslund, 'Problems with Economic Transformation in Ukraine', Testimony at the Fifth Dubrovnik Conference on Transition Economies (1999), at: <http://carnegieendowment.org/1999/06/23/problemswith-economic-transformation-in-ukraine-pub-60>.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ O. Korniyevskiy, 'Unemployment in Ukraine: Estimates and Forecasts', Ukrainian Center for Economic and Political Studies (2000), at: www.uceps.com.ua/eng/all/journal/2000_2/html/27.shtml.

⁷⁸ Ю. Кравченко. Довіра народу — найвище визнання роботи міліції, Іменем закону, грудень 1997, 5.

і робоча сила. Це сприяло зміцненню почуття єдності працівників і спільної робітничої ідентичності, що так важливо для соціальної мобілізації. Донбас стане епіцентром сепаратистського руху не випадково, а внаслідок низки взаємопов'язаних складних змін у соціально-економічному складі регіону в контексті зростаючої нерівності й непропорційності розподілу багатств, а також супутніх зрушень у суспільній свідомості, з яких скористалися «господарі Донбасу». Однак те, що в 1989 році почалося як соціальний рух понад 500 тисяч шахтарів (переважно вугільних шахт) і виступило одним із каталізаторів руху за незалежність, про що йшлося в двох попередніх розділах, також систематично дезінтегрувалося й було знешкоджено за допомогою ринкових реформ і пов'язаного з процесами маркетизації наступу на права працівників організовуватись, вести колективні трудові спори та соціально відтворюватись. Ці дезінтеграція та упослідження здійснили сильний і тривалий вплив на роль, яку грають знедолені маси для режиму неоліберальної клептократії як страйкарі, протестувальники, бандити, корумповані чи кооптовані адміністратори тощо. Проте історично робітничий рух на Донбасі був дуже сильним.

Спираючись на теоретичну базу Донателли делла Порта та Маріо Діані⁷⁹, Влад Михненко розкриває «послідовності суперечностей», у яких історично постав рух, через «чотири характерні аспекти»: (1) «неформальні мережі взаємодії», (2) «спільні переконання та солідарність», (3) «колективні дії, орієнтовані на конфлікти», (4) «використання протесту»⁸⁰. Перш за все, пояснює він, «неформальні зв'язки, які спостерігаються серед шахтарів Донбасу», надзвичайно подібні до аналогічних у інших громадах шахтарів у всьому світі, де тісні мережі та покладання на соціалізацію зумовлені безпосередньо спільною роботою в «надзвичайно небезпечних умовах»⁸¹. До 1980-х років на 254 шахтах і гірничодобувних підприємствах було зайнято близько 35% усієї

⁷⁹ Donatella della Porta and Mario Diani, *Social Movements: An Introduction* (Oxford: Blackwell Publishers, 1999).

⁸⁰ Vlad Mykhnenko, 'State, Society and Protest Under Post-Communism: Ukrainian Miners and their Defeat', in C. Mudde and P. Kopecký (eds), *Uncivil Society?: Contentious Politics in Eastern Europe* (London: Routledge, 2003), 94–97.

⁸¹ *Ibid.*, 95.

робочої сили Донбасу⁸², таким чином забезпечуючи міцні підвалини для спільної ідентичності та розбудови мереж. Більше того, класова структура загальної робочої сили теж відіграла вирішальну роль; так, за останнім переписом радянських часів (1989 року), «70% жителів Донбасу були класифіковані як робітничий клас (робітники), чверть... як “білі комірці” (службовці); і лише 5 відсотків — як селяни (колгоспники)»⁸³. Люди масово переїжджали на Донбас під час промислової революції в СРСР, що породила високий попит на робочу силу, та під час сталінського «Великого терору», коли регіон став притулком для втікачів⁸⁴. Це сприяло багатоетнічності населення регіону з високою часткою етнічних росіян, домінуванню в повсякденному вжитку російської мови як радянської *lingua franca* (нею користувалося понад чотири п'ятих місцевих домогосподарств) і російській культурній гегемонії через тривалий період структурної безправності української культурної традиції на території України⁸⁵.

По-друге, робітники поділяли переконання, що перегукувались із марксистською теорією вартості, за якою реальна вартість продукції визначається витраченою в процесі виробництва працею⁸⁶; вони дотримувалися матеріалістичного розуміння своєї роботи⁸⁷. З огляду на дедалі гірші умови життя та праці, ризикування життям у застарілих шахтах заради стабільних обсягів виробництва, не дивно, що економічна несправедливість і експлуатація чітко закарбувались у свідомості працівників. 80% гірників, які працювали на вугільних шахтах у 1988 р., були старші

⁸² Ф. Д. Заставний, *Географія України* (Львів: Світ, 1990), 262.

⁸³ Госкомстат СССР (1993: 16), цит. у: Mykhnenko, 'State, Society and Protest Under Post-Communism', 95.

⁸⁴ Н. Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbas* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

⁸⁵ G. Smith and A. Wilson, 'Rethinking Russia's Post-Soviet Diaspora: The Potential for Political Mobilisation in Eastern Ukraine and North-East Estonia', *Europe-Asia Studies* 49(5) (1997), 847.

⁸⁶ Mykhnenko, 'State, Society and Protest Under Post-Communism', 95–96.

⁸⁷ S. Crowley, 'Coal Miners and the Transformation of the USSR', *Post-Soviet Affairs* 13(2) (1997): 167–195; L.H. Siegelbaum, 'Freedom of Prices and the Price of Freedom: The Miners' Dilemma in the Soviet Union and Its Successor States', *Journal of Communist Studies* 13(4) (1997): 1–27.

за 40 років⁸⁸; тоді як «на кожен мільйон тонн вугілля, видобутого в регіоні, було зафіксовано чотири загибелі та шість серйозних травм»⁸⁹. Така кричуща несправедливість співіснувала з героїчним образом шахтарів у радянській агітації та масовій культурі, а також із тим, що Циммер називає «пасткою минулої слави» індустріального регіону⁹⁰. Усе разом це напевне додавало олії до вогню робітничого невдоволення.

Численні суперечності виникали внаслідок системної несправедливості, закладеної в радянській системі, яка на папері шанувала й уславляла шахтарів, але не змогла забезпечити належної компенсації за їхню важку працю та смерть, — продовжує Михненко. Незважаючи на те, що в повоєнному СРСР професія гірника була найбільш оплачуваною, з можливістю вийти на найвищу пенсію вже у віці 50 років, небагато хто міг користуватися цими виплатами через високу смертність і середню тривалість життя близько 38 років⁹¹. До довгого списку нарікань додавався і брак належного житла та дефіцит звичайних споживчих товарів, спричинений Перебудовою.

Система, очевидно, не працювала на благо робітників Донбасу, тож вони звернулися до протесту як до свого демократичного засобу; це четвертий характерний аспект руху. Разом із дефіцитом поставок товарів горбачовська Перебудова принесла гласність і демократизацію. Розчаровані шахтарі використовували різні засоби, щоб висловити своє невдоволення: колективні дії, італійський страйк і «відмови від праці», голодування, написання звернень, телеграм, листів і клопотань із вимогою незалежності підприємств

⁸⁸ Т.Б. Решетилова, Б.Л. Райхель, С.В. Поляков, Угольная промышленность в развитии производительных сил Украины (Москва: Издательство Московского государственного горного университета, 1997), 103.

⁸⁹ Sarzhan (1998: 163) in Mykhnenko, 'State, Society and Protest Under Post-Communism', 96.

⁹⁰ K. Zimmer, 'Trapped in Past Glory: Self-Identification and Self-Symbolisation in the Donbass', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (Abingdon: Routledge, 2007).

⁹¹ L.H. Siegelbaum and D.J. Walkowitz (eds), *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989-1992* (Albany, NY: State University of New York Press, 1995), 121-122.

і підвищення заробітної плати⁹². Спочатку мішенню критики з боку робітників як джерело їхніх проблем були адміністрації їхніх підприємств і спосіб управління — централізований та ієрархічний, в якому накази спускаються згори. Та до кінця 1980-х як ворог стала сприйматись і сама «система» «державного соціалізму», про що свідчать згадані в розділі 2 вимоги щодо автономії підприємств. Що їм тоді ще не було відомо — то це те, що автономність підприємств шляхом їхньої приватизації, яку запровадять майбутні реформи, встановить чергову форму централізації через концентрацію контролю та виробленого капіталу в руках олігархів, які виявляться набагато менш соціально відповідальними, ніж радянська система. Замість перерозподілу повноважень і доходів робітники зіткнулись із хронічною заборгованістю заробітної плати, навіть разючішою нестачею товарів, зростанням безробіття та кризою представництва.

⁹² А.М. Русначенко, Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989–1993 роках (Київ: Видавничий дім КМ Академія, 1995), 68.

Неоліберальна клептократія, ПІІ й транснаціональний капітал

БАГАТОВЕКТОРНА ПОЛІТИКА,
АБО НЕСКІНЧЕННА ГРА В ПРЕФЕРАНС

Зовнішня політика Кучми будувалася на багатовекторному принципі, що означало спроби налагодити добрі стосунки як із західними, так і зі східними партнерами. Такий вибір було продиктовано необхідністю: Україна сильно залежала від грошей МФО, імпорту зі Сходу й Заходу, а також багато заборгувала за імпорт російського газу. Погіршення відносин із будь-яким із цих партнерів могло обернутися катастрофою не лише для привласнених олігархами енергомістких промислових підприємств, залежних від російського газу, але й у цілому для економіки, яка перебувала на грані неплатоспроможності. Успіх олігархічного «проєкту» зрощення держави й капіталу безпосередньо залежав від доступу до іноземних позик, створення законних шляхів для транснаціоналізації нагромадженого капіталу (наприклад, через виведення доходів в офшори) й доступу до дешевих імпортованих енергоресурсів, потрібних старіючій енергомісткій промисловості. Однак багатовекторна зовнішня політика не була безпроблемною. З одного боку, робилися зусилля для підтримки однаково добрих і вільних від дискримінації відносин з іноземними партнерами, що, мабуть, і сьогодні є для України найкращою стратегією. Проте, з іншого боку, диявол крився в деталях підходу й послідовності його застосування. Багатовекторні зобов'язання Кучми, що на папері виглядали як солідний політичний курс, на практиці часто виявлялися суперечливими й несумісними. Він грав у ризикований дипломатичний

преферанс¹. Цей підхід передбачав суперечливі загравання з кількома партнерами водночас, а також включав у себе — серед іншого — порожні обіцянки провести політичні реформи в обмін на позики від МВФ, частково серйозні торгові переговори з країнами СНД, ЄС, СОТ та ін.; так підтримували міф про перехід.

Одна з характерних особливостей другого терміну Кучми — інституціоналізація механізмів напівлегального нагромадження капіталу й нагромадження злочинними засобами. Вказане вище свідчило про посилення економічних практик, які почали розвиватися задовго до розпаду СРСР у рамках кримінально-політичних зв'язків, обговорюваних у попередніх розділах. На основі свого аналізу злочинної діяльності та глобальних мафіозних мереж Міша Гленні робить висновок, що протягом десяти років перебування Кучми на посаді президента України цей політик «керував процесом тотальної криміналізації українського уряду та державної служби» й сам часто прикривав випадки масштабного шахрайства й відмивання грошей². Торгівля зброєю, наприклад, ще до Кучми була популярним засобом заробляння грошей. Так, Кравчук у 1991 р. створив при Міністерстві оборони комерційне відділення, «головною метою якого було перетворити величезний арсенал радянської зброї, успадкованої Україною, на готівку»³. Подальші скандали, пов'язані з торгівлею зброєю, включали транспортування компанією «Global Technology Inc.» судна з вантажем озброєння для боснійських сербів усупереч ембарго ООН⁴ та продаж Іраку всупереч санкціям ООН у 2002 р.⁵ «високотехнологічних зенітних радарних систем на суму

¹ Кучма відомий тим, що чудово грає в карти, його улюблена гра — «преферанс», східноєвропейський аналог покеру.

² Misha Glenny, *McMafia: Crime Without Frontiers* (London: Bodley Head, 2008), 108.

³ *Ibid.*, 108–109.

⁴ M. Bromley, *United Nations Arms Embargoes: Their Impact on Arms Flows and Target. Behaviour Case Study: Former Yugoslavia, 1991–96* (Stockholm: Stockholm International Peace Research Institute, 2007), 12.

⁵ iWatch News, 'Special Report: Kuchma Approved Sale of Weapons System to Iraq', *The Centre for Public Integrity: iWatch News*, 15 April 2002, at: www.iwatchnews.org/2002/04/15/3197/special-report-kuchma-approved-sale-weapons-system-iraq.

100 мільйонів доларів США»⁶. Гленні вважає, що «український досвід був безпрецедентним» і що навіть у ельцинській Росії існувала певна дистанція між політикою та економікою⁷. В Україні, продовжує він, до кінця 1990-х рр. «олігархи та уряд стали єдиним цілим, їх склеїв суперклей у вигляді СБУ, розвідувальної служби періоду після здобуття незалежності»⁸. Висновки Гленні також підтверджуються сумнозвісними плівками Мельниченка, оприлюдненими в 2000 р. Автентичність записів було перевірено й підтверджено «експертом із аудіозаписів Брюсом Кенігом із вірджинської компанії “БЕК ТЕК”»⁹.

⁶ Jonathan Marcus, 'What Ukraine's Kolchuga Radar Does', BBC World News, 14 October 2002, at: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/2326451.stm>.

⁷ Glenny, *McMafia*, 100.

⁸ *Ibid.*

⁹ P. van Niekerk and A. Verlöy, 'Kuchma Approved Sale of Weapons System to Iraq', Washington, DC: Public Integrity Project, 15 April 2002, at: <https://publicintegrity.org/national-security/special-report-kuchma-approved-sale-of-weapons-system-to-iraq/>. Крім того, у результаті розслідування, проведеного ФБР, уряд США визнав інші фрагменти плівок автентичними, продаж високотехнологічної станції радіотехнічної розвідки «Кольчуга» Іраку в 2000 р. було підтверджено. (Taras Kuzio, '«Pro-Ukrainian» or «Pro-Kuchma»? : Ukraine's Foreign Policy in Crisis', RFE/RL Newslines 6[79], 26 April 2002). За повідомленням парламентаря Олександра Жира, 3 березня 2002 р. Кучму поінформували, що парламентська комісія, яка керувала розслідуванням, мала незаперечні докази його причетності до продажу «Кольчуги» (van Niekerk and Verlöy, *Kuchma Approved Sale of Weapons System to Iraq*). Уже через три дні в автокатастрофі загинув начальник державної компанії з експорту та імпорту продукції і послуг військового та спеціального призначення «Укрспецекспорт» Малев. За словами Жира, аварія була умисною й потребує розслідування у світлі скандалу з «Кольчугою» (van Niekerk and Verlöy, *Kuchma Approved Sale of Weapons System to Iraq*). Більше того, він стверджував, що автокатастрофа підозріло нагадувала ту, в якій кількома роками раніше загинув Чорновіл. 9 квітня 2002 р. видання «New York Times» написало, що з 1997 р. в Україні в автокатастрофах загинуло та постраждало відповідно шестеро та двоє людей, усі з яких «загрожували існуючій владній структурі» (van Niekerk and Verlöy, *Kuchma Approved Sale of Weapons System to Iraq*).

В умовах криміналізації держави, коли статус-кво правлячого блоку базувався в основному на примусі та «вдаванні демократії»¹⁰, будь-який витік інформації про адміністрацію Кучми прагнули зупинити за будь-яку ціну. Апогеєм беззаконня стало вбивство Георгія Гонгадзе у 2000 р. Гонгадзе займався журналістськими розслідуваннями й заснував інтернет-видання «Українська правда», що публікувало матеріали, спрямовані проти режиму Кучми¹¹. Обезголовлене й сильно побите тіло журналіста знайшли через кілька місяців після його викрадення. Встановлено, що він загинув унаслідок задушення, після чого тіло облили бензином і частково спалили. Череп відшукали лише через дев'ять років¹². Згідно з останніми результатами розслідування, Медведчук, колишній голова адміністрації президента, Марчук, колишній голова РНБО, та Деркач, колишній голова Служби безпеки України, були причетними до цієї справи¹³. На основі плівок Мельниченка встановлено, що генерал української армії Пукач (як він визнавав на допиті) організував викрадення Гонгадзе та особисто задушив його за наказом генерала Кравченка¹⁴. Кравченко не зміг підтвердити вищесказане, оскільки його вбили 4 березня 2005 р., в ніч перед тим, як він мав давати свідчення. Кравченку двічі вистрілили в голову; поліції вдалося класифі-

¹⁰ Wilson, *Virtual Politics*.

¹¹ Газета була одним з небагатьох незалежних критичних до Кучми українських видань. Інше таке видання — «Kyiv Post», англomовна газета, яка виходить у Києві. Вона також публікувала багато критичних статей про Кучму, однак щодо її власника, американського експатріанта Джеда Сандена, діяли інакше. У 2000 р., після низки «виснажливих перевірок» видання податковою міліцією, Сандена без пояснень оголосили персоною нон грата; йому довелося б виїхати з України, якби не, за його словами, «певна кількість дипломатичних суперечок» (*Kyiv Post*, 19 жовтня 2005 р.). Очевидно, Кучму та його оточення таки можливо було зупинити — принаймні на це були здатні американські чиновники. Випадок Гонгадзе відрізнявся; він був українцем грузинського походження й не міг забезпечити собі такого дипломатичного захисту, як Санден.

¹² BBC World News, 'Ukraine Finds «Reporter's Skull»', 28 July 2009, at: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/8173441.stm>.

¹³ Roman Olearchuk, 'Ex-Leader Focus of Ukraine Scandal', *The Financial Times*, 1 April 2011.

¹⁴ BBC World News, 'Ukraine Finds «Reporter's Skull»'.

кувати справу як самогубство¹⁵. На момент написання цієї книги справа Гонгадзе все ще відкрита. Його вбивство та плівки Мельниченка стали поштовхом до громадських заворушень у 2000 р. під проводом антикучмівських фракцій правлячого блоку; в англomовній пресі ці події відомі як «Кучмагейт»¹⁶. Політичний контррух «Україна без Кучми» складався з 24 опозиційних партій і громадських рухів, частина з яких вели боротьбу проти панування номенклатури ще з 1980-х рр. Рух очолювали Луценко (Соціалістична партія), Чемерис (суспільна організація «Інститут “Республіка”») та Шкіль (лідер УНА-УНСО)¹⁷. Протести було придушено, а лідерів і координаторів — притягнуто до кримінальної відповідальності; декого з них також на короткий час затримала СБУ¹⁸.

Внутрішня криза легітимності та повсюдне беззаконня були згубними для зовнішніх відносин — політичних і торговельних. Західні інвестори із США, ЄС та, зокрема, Німеччини (найсильніші прихильники зближення України з ЄС) відчули «розчарування країною», проте не відмовилися від співпраці з нею¹⁹. Натомість капітали і США, і ЄС по-

¹⁵ 'Страшные подробности смерти Кравченко', ForUm, 23 квітня 2007, URL: <http://for-ua.com/ukraine/2007/04/23/112635.html>.

¹⁶ Taras Kuzio, 'Oligarchs, Tapes and Oranges: «Kuchmagate» to the Orange Revolution', *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 23(1) (2007): 30–56.

¹⁷ 15 грудня прихильники влаштували протестний табір на Майдані Незалежності, а пізніше «на чолі п'ятитисячної групи протестувальників пройшли від Майдану до Верховної Ради, а далі до Адміністрації Президента 19 грудня» (Kuzio, 'Oligarchs, Tapes and Oranges'). Під приводом робіт із реконструкції вулиць протестувальників змусили згорнути табір 27 грудня, однак вони знову звели його 14 січня 2001 р., після чого його знову було прибрано 1 березня, цього разу силою. Протести підтримав новостворений громадський комітет «За правду!», сформований 19 грудня 2000 р. і очолений колишніми політичними активістами початку 1990-х рр. У Львові ним керував Маркіян Іванишин, у Києві — Олесь Доній та В'ячеслав Кириленко, у Харкові — Євген Золотарьов, у Рівному — Микола Ляхевич. Див.: Константин Бондаренко, Леонид Кучма (Харьков: Фолио, 2009), 128.

¹⁸ Див.: '9 березня 2001 року: спогади активіста', *Історична правда*, 3 березня 2011, URL: www.istpravda.com.ua/blogs/2011/03/9/30359/.

¹⁹ Pond, *The Rebirth of Europe*, 151.

чали робити систематичні стратегічні спроби проникнути на український ринок. Справді, поява величезного ринку з приблизно 150 млн споживачів і вихід на колосальну кількість висококваліфікованих і дешевих працівників створили прекрасну можливість для нарощування капіталу. За словами колишнього генерального секретаря Європейського круглого столу промисловців Кита Річардсона аналітичному центру «Corporate Europe Observatory» (в особистому інтерв'ю), розпад СРСР означав, що вони наче «відкрили нову Південно-Східну Азію на порозі [ЄС]»²⁰. У 1999 р. підприємства з ЄС створили в Україні Європейську Бізнес Асоціацію (ЄБА), яка мала на меті лобювати їхні інтереси там, де зусиль Європейської комісії виявлялося недостатньо. Відтоді ЄБА функціонує як платформа кооптації вітчизняних корпоративних менеджерів. США також активно екстраполюють свої геополітичні та економічні інтереси, тобто займаються поширенням Вашингтонського консенсусу шляхом взаємодії з українськими органами влади через МФО (Світовий банк і МВФ) та безпосередньо через державні установи; створення лобістських груп і груп інтересів (ними стали Американська торговельна палата, Центр відносин США — Україна та Американско-українська ділова рада). Однак їхні зусилля мали неоднозначні результати, оскільки інституціоналізовані та ефективні в ЄС і США засоби впливу не давали такого ж ефекту в Україні; тут діяли інші механізми. У той же час український капітал у зв'язці з державою домогся накопичення активів у більшості прибуткових секторів.

ЧОТИРИ ЕТАПИ ПІІ

У 1990-х присутність іноземного капіталу в Україні була досить обмеженою. Спочатку не існувало законодавчої бази для інвестицій, тому ризик виходу на ринок був занадто високим. ПІІ — прямі іноземні інвестиції — відбувалися в чотири основні етапи²¹. Перший тривав із 1991 р. до прийняття Указу «Про режим іноземного інвестування». Пехник назвав його «логічним продовженням “буму кооперативів” останніх років радянської перебудови»: законодавство

²⁰ B. Balanya et al., *Europe Inc.: Regional and Global Restructuring and the Rise of Corporate Power* (London: Pluto Press, 2003), 29.

²¹ Андрій Пехник, *Іноземні інвестиції в економіку України: навчальний посібник* (Київ: Знання, 2007), 42–44.

значною мірою залишилося без змін, а більшість транзакцій ґрунтувалися на особистих або сімейних зв'язках з інвесторами. Другий етап розпочався з прийняття постанови Кабінету Міністрів «Про режим іноземного інвестування» від 23 травня 1993 р. (№ 28, ст. 302) і тривав до 1997 р.²² Потік іноземного капіталу швидко зростав, у багатьох великих ТНК з'явилися відділення, представництва та спільні підприємства (наприклад, серед таких ТНК — «Coca-Cola Amatil», «Procter & Gamble», «Philip Morris», «RJ Reynold's Tobacco», «Sony», «Philips», «Bosch», «Daewoo (Electronics)», «Samsung» та «LG»). Незважаючи на те, що обсяг інвестицій був відносно незначним (приблизно 1,438 млрд дол. США станом на 1 січня 1997 р.), то був вирішальний етап експансії транснаціонального капіталу (що також є носієм транснаціоналізації) на український ринок, оскільки більшість іноземних компаній закріпилися в Україні саме тоді. Великий приплив інвесторів припав на вказані роки з багатьох причин. По-перше, Закон України «Про іноземні інвестиції» (від 13 березня 1992 р.) передбачав надання іноземним інвесторам державної гарантії щодо повернення інвестицій та захист (на десять років) від змін законодавства про інвестиції й оподаткування. По-друге, Указ «Про режим іноземного інвестування» (від 20 травня 1993 р.) звільнив масу ТНК від сплати податку на прибуток протягом п'яти років від початку інвестування/контракту, що відповідали вимогам. По-третє, ставки податку на переведення грошей материнським компаніям не перевищували 15%, а відповідно до стандартів ЄЕС максимальну ставку було знижено до 10%²³. Широко поширене в Україні беззаконня в поєднанні з відсутністю державного контролю над діяльністю ТНК в цілому, навіть у ключових сферах, становило ризик, але також було потенційно вигідним, а тому привабливим. Майже ніщо не заважало іноземним компаніям експлуатувати ринок; про це свідчать значні масштаби фінансових спекуляцій, характерних для того періоду. За оцінками, для нормального функціонування економіки України в 1996 р. потрібні були 40–50 млрд дол. Оскільки уряд не мав таких грошей, то мусив за всяку ціну залучити іноземні позики (про які йдеться в інших розділах книжки) та ПІІ. Але попит значно перевищував пропозицію. За період з 1991 р. по 2001 р. обсяг ПІІ в Україні склав близько 3,9 млрд дол.,

²² Там само, 43.

²³ Там само, 43–44.

що відповідало 79 дол. на душу населення; цей показник є найнижчим (після Білорусі) для пострадянських країн²⁴.

Третій етап діяльності іноземних інвесторів розпочався в 1996 р., коли було скасовано Указ «Про режим іноземного інвестування» і ТНК втратили багато привілеїв²⁵. У результаті активність інвесторів до 1999 р. була набагато нижчою: наприклад, компанія «R. J. Reynold's Tobacco» закрила один зі своїх заводів; те саме зробила компанія «Coca-Cola Amatil» (обидва закриття відбулись у Львівській обл.). Непослідовність уряду в питанні скасування пільг також негативно позначилася на довірі інвесторів. Незабаром після скасування указу значні пільги отримали компанії «Nestlé» (яка придбала контрольний пакет акцій «Світоч») та «Daewoo Motors». Завод «Daewoo Motors» під прикриттям «розвитку автомобільної промисловості України» отримав майже повну монополію на українському ринку, не в останню чергу завдяки значним податковим пільгам. Де внутрішній капітал бачив ціль, він знаходив і шляхи до неї. «Червоні директори», що стали олігархами, потребували закордонних інвестицій, які влили б у збіднілі підприємства такий необхідний їм капітал. «Автозас», частина «УкрАвто» під головуванням Таріеля Васадзе, саме так і зробив, створивши спільне підприємство з південнокорейською компанією «Daewoo Motors». Після того, як у 2001 р. «Daewoo Motors» збанкрутувала, корпорація «УкрАвто», якій було довірено 82% державних акцій «Автозас-Даewoo», у 2002 р. викупила підприємство й об'єднала його із ЗАЗ («УкрАвто»).

Четвертий етап частково збігається з трьома попередніми в хронологічному плані. Його було позначено прийняттям закону «Про внесення змін до Закону України “Про Державний бюджет України на 2005 рік”» у березні 2005 р. Останній скасував Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» (СЕЗ) від 13 жовтня 1992 р. та низку інших законів і підзаконних актів (детальніше див. у таблиці 5.1), які до цього регулювали створення й функціонування 12 СЕЗ та 72 ТПР (територій пріоритетного розвитку). Отримані бізнесом у цих частинах країни економічні свободи, знову ж таки, переважно працювали на користь вітчизняного капіталу, про що я розповім далі в розділі.

²⁴ Див.: Борис Лановик, З. Матисякевич, Роман Матейко, Економічна історія України і світу (Київ: Вікар, 2006), 462.

²⁵ Пехник, Іноземні інвестиції в економіку України, 44.

ІНОЗЕМНИЙ КАПІТАЛ В УКРАЇНІ: ЛОБІЮВАННЯ В ТЕМРЯВІ

З 2007–2008 рр. світом поширився спочатку неолібералізм, а потім авторитарний неолібералізм — завдяки злагодженим зусиллям міжнародних фінансових інституцій, глобальних неоліберальних клептократій і платформ, підпорядкованих політиці капіталу (Світовий економічний форум, Трестороння комісія, Міжнародна торгова палата, Більдерберзька група й Світова ділова рада з питань сталого розвитку), а також мережі міжнародних, регіональних і місцевих лобі й груп інтересів. Глобальна гегемонія капіталу має спиратися на одночасне домінування в економічних, політичних і соціальних структурах²⁶. Відповідно, вона не може обмежуватися проникненням на ринок транснаціональних корпорацій. Зі свого боку, транснаціоналізація держави теж не може зводитися лише до її формального членства в міжнародних організаціях. Законодавство такої держави має змінитися відповідно до вимог, встановлених вищезгаданими організаціями (наприклад, СОТ, МВФ), а правоохоронні органи мусять гарантувати безперервне функціонування бізнесу та захист інвестицій. Держава повинна функціонувати й трансформуватися згідно з концепцією контролю, передбаченою транснаціональним капіталом (що також є носієм транснаціоналізації), тобто неолібералізмом, починаючи з 1970-х років, і авторитарним неолібералізмом, починаючи з 2007–2008 рр. Щоб це стало можливим, має відбутися *transformosmo* владних, капіталістичних і управлінських класів, а це, своєю чергою, призведе до пасивної революції в інших частинах суспільства на тлі формування згоди на гегемонічну концепцію контролю²⁷. Невдалі чи не доведені до кінця пасивні революції призводять до народних заворушень, як це було в Україні. Спільна класова стратегія, вона ж «*артикулювання капіталістичних інтересів [.] потребує простору за межами переговорних кімнат [або] місць, де провідні бізнесмени можуть зібратися для обговорення питань, які цікавлять їх усіх, знаходження*

²⁶ Robert W. Cox and Timothy J. Sinclair, *Approaches to World Order* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 37.

²⁷ Henk Overbeek and Kees van der Pijl, 'Restructuring Capital and Restructuring Hegemony: Neo-liberalism and the Unmaking of the Post-War Order', in Henk Overbeek (ed.), *Restructuring Hegemony in the Global Political Economy: The Rise of Transnational Neo-Liberalism in the 1980s* (London: Routledge, 1993), 1–28.

спільної мови й вироблення стратегії своїх дій»²⁸. Кооптація і подальший процес *transformismo* відбувається через соціалізацію — прийняття певних кодексів діяльності, поведінки, одягу тощо — на державному, корпоративному та індивідуальному рівні. В Україні існує чимало іноземних груп, які сприяють демократизації, руху до ЄС та ін.; що ж до корпоративних платформ неоліберальної соціалізації, то в Україні їх є чотири; три походять із США, одна родом із ЄС. Це (1) Американско-українська ділова рада (АУДР); (2) Американська торговельна палата (АТП); (3) Центр відносин США — Україна (ЦВСУ); (4) Європейська Бізнес Асоціація (ЄБА). Вони почали утверджуватися в Україні вже в 1992 р., намагаючись вийти на прямий контакт із владою країни та забезпечити необхідні шляхи накопичення капіталу. Проте лобісти — так само, як МФУ та іноземні уряди, — виявили, що звичні для них інструменти потребують адаптації для роботи в українських умовах. До кінця 1990-х рр., коли період первісного нагромадження в Україні почав перетікати в концентрацію капіталу в ФПГ, держава також стала співпрацювати з такими групами в питаннях підготовки персоналу, обміну досвідом тощо, і навіть створила власну платформу для співпраці — Ялтинську європейську стратегію (YES), започатковану Пінчуком у 2004 р. Однак український капітал буде й надалі характеризуватися неповторними рисами й продовжуватиме домінувати в ключових секторах економіки.

ЧОТИРИ ЛОБИ

Групи впливу на політику та лобістські групи за організаційним типом можна розділити на дві категорії: ті, членами яких є індивіди/менеджмент компаній (наприклад, Європейський круглий стіл промисловців, Тристороння комісія, Більдерберзька група), і ті, членами яких є компанії (наприклад, UNICE/BusinessEurope, Європейська Бізнес Асоціація, Центр відносин США — Україна, Американська торговельна палата, Американско-українська ділова рада). Це не означає, що всередині лобі з корпоративним членством не існує взаємодії на індивідуальному міжособистісному рівні; навпаки, окремі представники компаній і цілі галузі активно беруть участь як в офіційних зустрічах, так і у форумах

²⁸ William K. Carroll, *The Making of a Transnational Capitalist Class: Corporate Power in the 21st Century* (London: Zed Books, 2010). 37.

і неофіційних/культурних подіях, організованих групами з корпоративним типом членства. Проте це означає, що в таких групах присутні різні рівні взаємодії. Групи та форуми з індивідуальним членством (наприклад, Всесвітній економічний форум) є глибше інтегрованими платформами, призначеними для прямого обстоювання інтересів і обговорення стратегічних планів транснаціонального (й транснаціоналізаційного) капіталістичного класу й політиків. Групи з корпоративним членством слугують платформами кооптації та на управлінському рівні реалізують і соціалізують концепції контролю у формі бізнес-стратегій. Усі ці групи, і локальні, і глобальні, є платформами, де генеруються «комплексні концепції контролю [як] вираження буржуазної гегемонії, що відображають історично специфічну ієрархію класів і класових фракцій»²⁹. Обидва типи груп — з індивідуальним і корпоративним членством — регулярно взаємодіють на національному та міжнародному рівнях із політичними структурами та з правовими органами; більше того, останні часто їх і встановлюють, як-от у випадку з ЄБА та Європейською комісією. Бізнес-інтереси продовжують обговорюватися й лобюватися в рамках та за посередництва складно влаштованих, але дуже ефективних мереж, що складаються з груп і асоціацій підприємців-конкурентів зі спільними стратегічними інтересами (зниження податків, лібералізація ринку й трудового кодексу тощо). Тактика лобювання включає заохочення прийняття або блокування певних законів і нормативних актів, які можуть вплинути на певні види економічної діяльності. Важливою особливістю таких мереж є взаємодія з політиками, корпораціями та бізнесменами в цільових країнах (тобто кооптація) шляхом залучення їх до числа членів або запрошення на зустрічі в ролі почесних гостей/доповідачів.

Наймасштабнішим емпіричним дослідженням груп, що працюють над виробленням політики, взаємозв'язків між корпораціями та перехресного директорату на сьогодні є робота Вільяма Керролла «Створення транснаціонального капіталістичного класу: корпоративна влада в ХХ ст.» (2010). Керролл аналізує п'ять груп впливу на глобальну політику: Всесвітній економічний форум (ВЕФ), Міжнародну торгову палату (МТП), Більдерберзьку групу, Тристоронню комісію та Світову ділову раду з питань сталого розвитку

²⁹ Overbeek and van der Pijl, 'Restructuring Capital and Restructuring Hegemony', 3.

(СДРПСР)— і показує їхню організацію на міжнародному рівні через особисті зв'язки та зв'язки між компаніями-членами цих мереж³⁰. У керівництві п'яти груп значно переважають представники північноатлантичної корпоративної еліти, а периферійні та напів периферійні регіони частіше представлено на рівні окремих компаній, тим часом як серед індивідуальних представників транснаціонального капіталістичного класу, присутніх на регулярній основі в групах інтересів, вихідців із таких країн надзвичайно мало³¹. Зазначені п'ять груп — це «командні висоти» глобальної ієрархічно структурованої мережі лобі та груп інтересів, мета функціонування якої — інституціоналізація правління транснаціонального капіталу (і такого, що веде до транснаціоналізації). Наприклад, МТП має дочірні організації по всьому світу. В Американській торговельній палаті є власна глобальна мережа; це найрозвиненіша філія МТП. Три американські групи, присутні в Україні (АТП, АУДР, ЦВСУ), фактично просувають ті ж ідеї, але постали завдяки іншим суспільним силам. На рисунку 5.1 я наводжу візуалізацію перехресного членства у п'яти глобальних платформах політичного впливу й чотирьох групах інтересів в Україні. Цифри показують, скільки компаній були перехресними членами таких організацій станом на 2011 р., коли режим Януковича повністю узурпував економічну й політичну владу в країні.

Як демонструє рис. 5.1, у рамках п'яти глобальних політичних платформ і чотирьох груп інтересів і лобі, присутніх в Україні, існують сильні зв'язки на рівні компаній. Дані свідчать про численні випадки перехресного членства американських і європейських компаній у відповідних групах захисту інтересів, що підтверджує координованість лобістських зусиль з боку американського та європейського капіталів. Варто зазначити, що повне корпоративне членство (а отже, право голосу в прийнятті рішень) поширюється виключно на компанії з США та ЄС; усі інші виступають лише асоційованими членами.

Вплив транснаціонального (і транснаціоналізаційного) капіталу помітний у процесі формування політики в усьому світі. Він здійснюється і через компанії, і через ієрархічно організовану структуру груп, що працюють над виробленням політики, та лобістських груп, де присутність цього

³⁰ Carroll, *The Making of a Transnational Capitalist Class*, 38–56.

³¹ *Ibid.*, 36–56.

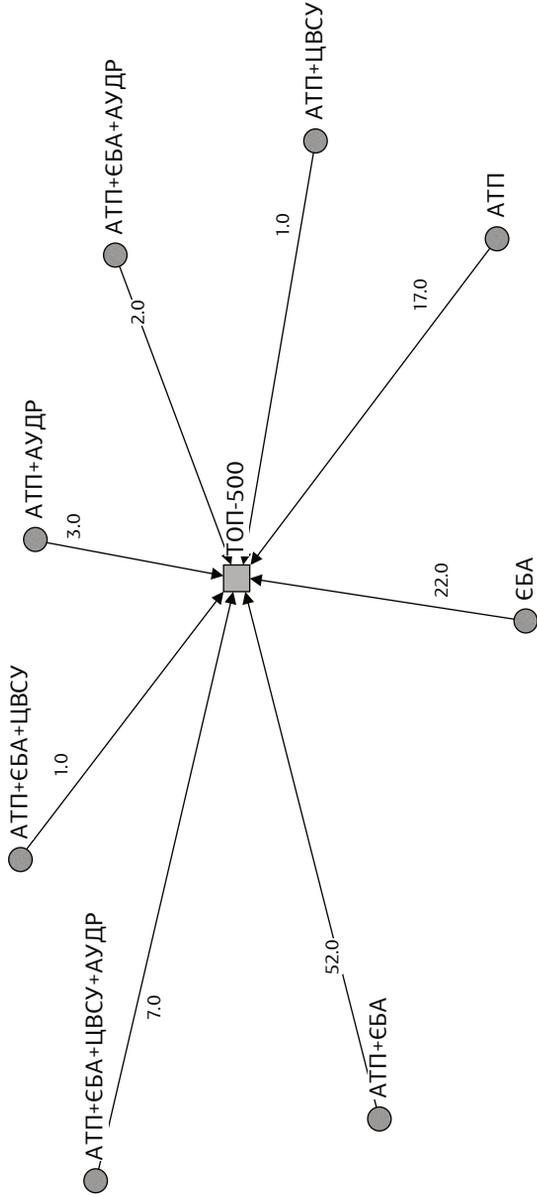

Рис. 5.2. Репрезентація 500 найбільших корпорацій у групах впливу на політику в Україні (інформацію востаннє оновлено в грудні 2010 р.).

Джерело: укладено авторкою; вебсайти 500 найбільших транснаціональних корпорацій та групи впливу на політику за даними «FT» (2010).

Кола — наявні в Україні лобістські групи; цифри вказують на кількість перехресних корпоративних членів.

капіталу інституціоналізовано на дуже багатьох рівнях, як прямо, так і опосередковано. Транснаціональний і транснаціоналізаційний капітал переважно походить із Північно-атлантичного регіону³², причому в цій мережі, починаючи з 2000 р., виразно посилюється домінування Німеччини³³. Мій аналіз 500 найбільших транснаціональних корпорацій як на рівні компаній (усіх 500), так і директоратів (100 основних) говорить про відсутність директорів, що одночасно стояли б і на чолі компаній із числа цієї сотні, і на чолі українських корпорацій. Проте на рівні компаній 500 найбільших транснаціональних корпорацій значною мірою присутні в іноземних групах впливу на політику в Україні, а деякі компанії одночасно входять до кількох лобі. Рисунок 5.2 демонструє отримані результати.

З рисунку 5.2 бачимо значну присутність 500 найбільших транснаціональних корпорацій в іноземних групах захисту інтересів і лобістських групах в Україні. У цілому, 105 із 500 найбільших транснаціональних корпорацій були в 2010 р. представлені в іноземних групах захисту інтересів і лобістських групах. Крім того, значно більша кількість компаній одночасно входить до 500 найбільших корпорацій, АТП і ЄБА, що не дивно, зважаючи на конвергенцію стратегії або концепції контролю, капіталу ЄС та капіталу США, попри те, що компанії конкурують одна з одною. П'ята частина найбільших у світі транснаціональних корпорацій присутня на українському ринку та в лобістських групах на території країни.

Капіталістичний ринок повинен постійно зростати, а «[п]отреба в чимраз ширшому збуті для своїх продуктів жене буржуазію по всій земній кулі. Скрізь мусить вона загніздитися, скрізь оселитися, скрізь встановити зв'язки»³⁴. Таким чином, транснаціональний (і орієнтований на транснаціоналізацію) капіталіст спершу намагається досягнути розширення за рахунок інституціоналізації неоліберальної ринкової економіки як форми суспільного відтворення,

³² Ibid., 50.

³³ Kees van der Pijl, Otto Holman and Or Raviv, 'The Resurgence of German Capital in Europe: EU Integration and the Restructuring of Atlantic Networks of Interlocking Directorates after 1991', *Review of International Political Economy* 18(3) (2011): 384-408.

³⁴ Karl Marx, *The Communist Manifesto: Principles of Communism* (New York: Monthly Review Press, 1964 [1848]), at: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848/manifesto/cho1.htm>

а потім шляхом входження до цих ринкових економік і їхнього завоювання завдяки своїй перевазі «першопрохідця». Допомога міжнародних фінансових інституцій та глобальної ієрархічно структурованої мережі груп захисту інтересів і лобістських груп є в цьому хрестовому поході критично важливими. У ЄС двома основними групами впливу на політику, що представляють інтереси бізнес-кіл ЄС у Брюсселі, виступають Європейський круглий стіл промисловців³⁵ і Спілка конфедерацій промисловців і підприємців Європи (UNICE; з 2007 року — «BusinessEurope»). Про їхні амбіції щодо розширення ринку можна зробити висновок з того, яку активну підтримку ці дві організації висловлюють «швидкій інтеграції нових ринкових економік» на схід від кордону ЄС до структури організації, тобто розширенню ЄС³⁶. Окрім масштабного залучення Європейського круглого столу промисловців до структури органів ЄС у Брюсселі, особливо Європейської комісії з питань інтеграції країн Східного партнерства, більшість компаній, що належать 49 членам організації, одночасно входять до іноземних груп захисту інтересів і лобістських груп, які представляють їхні інтереси в Україні. Рисунок 5.3 ілюструє результати проведеного мною аналізу щодо участі компаній, які належать членам Європейського круглого столу промисловців, у групах захисту інтересів, що представляють інтереси ЄС та США в Україні.

Багато компаній одночасно є членами двох або більше іноземних груп захисту інтересів і лобістських груп. Такі лобі, створені для репрезентації бізнесу США та ЄС в Україні, зрештою стали приймати також і українські компанії, хоча й не на засадах повноправного членства. На рис. 5.4 проаналізовано зв'язки між групами на основі перехресного корпоративного членства. Цифри вказують на кількість компаній, що одночасно є членами різних груп.

Як показано на рис. 5.4, між усіма чотирма групами існують сильні взаємозв'язки перехресного членства, причому найсильнішими вони є між АТП і ЄБА: 228 випадків перехресного корпоративного членства (201 ЄБА/АТП + 22 АТП/ЄБА/АУДР + 5 АТП/ЄБА/ЦВСУ). Із трьох американських

³⁵ Детальний аналіз ролі Європейського круглого столу промисловців у формуванні політики ЄС див. у: Bastiaan van Apeldoorn, *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration* (London: Routledge, 2003), *inter alia*.

³⁶ Balanya et al., *Europe Inc.*, 28–29; 65.

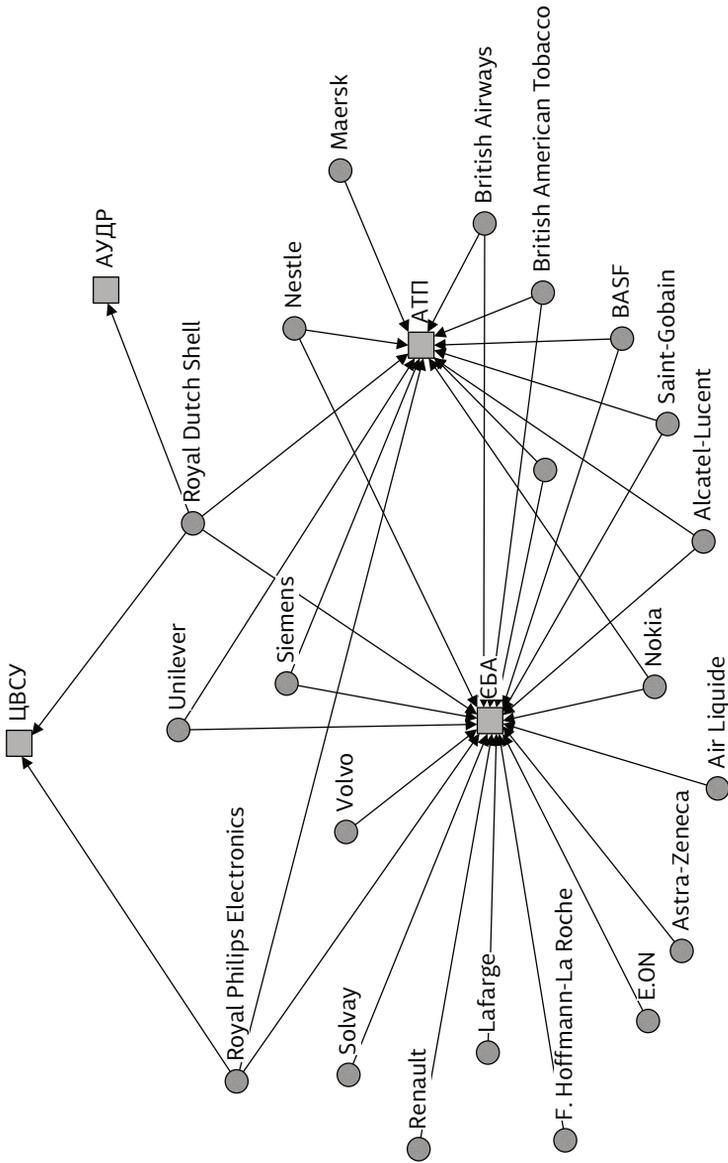

Рис. 5.3. Репрезентація компаній, що належать учасникам Європейського круглого столу промисловців, у лобістських групах ЄС та США в Україні.

Джерело: укладено авторкою на основі даних, доступних на веб-сайтах згаданих груп; останнє оновлення інформації — січень 2011 р.

Квадрати — лобістські групи й групи захисту інтересів; кола — ідентифіковані компанії; лінії показують перехресне членство компаній у лобістських групах та групах захисту інтересів.

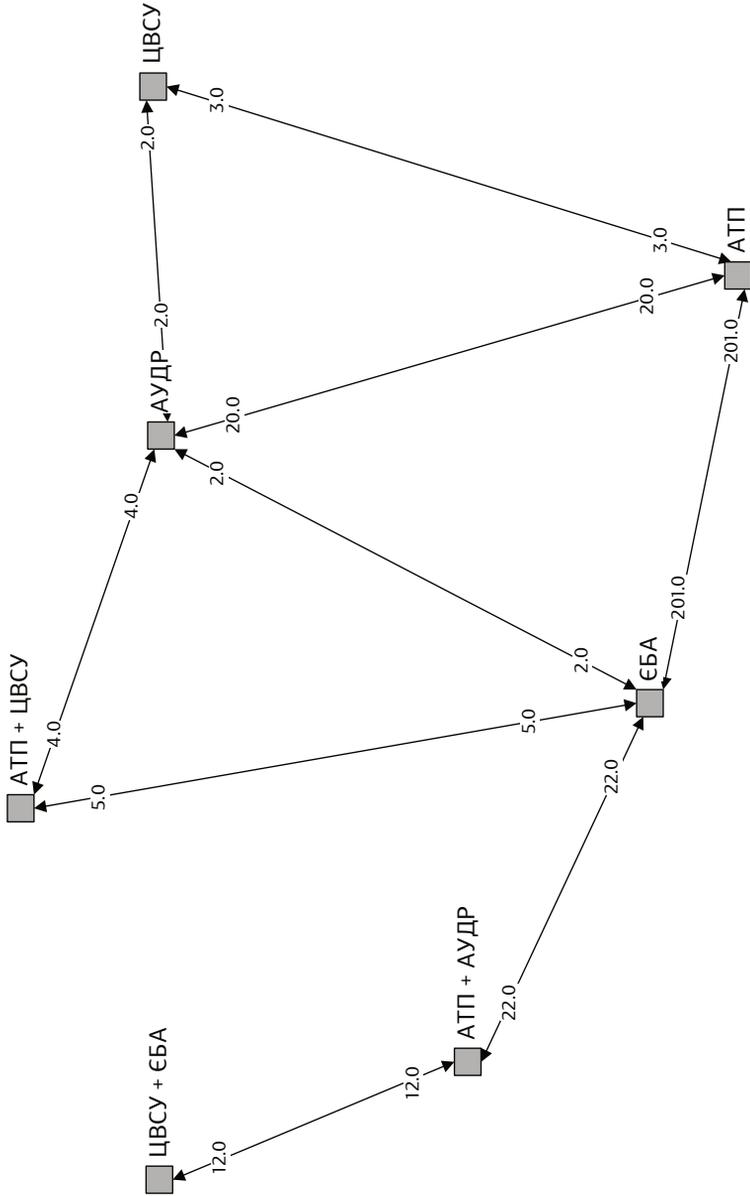

Рис. 5.4. Перехресне членство в чотирьох іноземних групах впливу на політику в Україні.

Джерело: укладено авторкою на основі даних, доступних на веб-сайтах згаданих лобі; останнє оновлення інформації — грудень 2011 р.

Квадрати — лобістські групи й групи захисту інтересів; лінії — перехресне членство в групах; розміщені вздовж рядків цифри вказують на кількість компаній із перехресним членством.

груп найбільше випадків перехресного членства з ЄБА в АТП. 17 членів ЄБА входять одночасно до ЦВСУ (5 ЄБА/ЦВСУ + 12 ЄБА/ЦВСУ/АТП/АУДР), 14 — до АУДР (2 ЄБА/АУДР + 12 ЄБА/ЦВСУ/АТП/АУДР). Три американські групи тісно пов'язані одна з одною. Так, у АТП і ЦВСУ 12 випадків перехресного членства (3 АТП/ЦВСУ + 4 АТП/ЦВСУ/АУДР + 5 АТП/ЦВСУ/ЄБА), у АТП та АУДР 58 (20 АТП/АУДР + 4 АТП/АУДР/ЦВСУ + 12 АТП/АУДР/ЦВСУ/ЄБА + 22 АТП/АУДР/ЄБА), а в АУДР та ЦВСУ — 18 (2 ЦВСУ/АУДР + 4 (АТП + ЦВСУ)/АУДР + 12 (ЦВСУ + ЄБА)/(АТП/АУДР)). Це можна пояснити подібностями та відмінностями цілей і організації груп. Водночас кількість перехресних членів у таких групах обмежено кількістю організацій, які до них входять. У 2010 році ЄБА мала 852 члени, АТП — 560, АУДР — 203, а ЦВСУ — 182. АУДР і ЦВСУ мали значно меншу кількість членів, ніж ЄБА й АТП. Тому, хоча перехресне членство між ЄБА та АТП є масштабнішим, перетини між цими організаціями та ЦВСУ й АУДР мають не менше значення.

ЄВРОПЕЙСЬКА БІЗНЕС АСОЦІАЦІЯ (ЄБА)

ЄБА було засновано в 1999 р. як платформу для «обговорення та вирішення проблем, з якими стикається приватний сектор в Україні». Ініціативу започаткували представники ділових кіл, які «побачили переваги та вигоди в тому, щоб спільнота європейських бізнесменів діяла разом, що було підтримано Європейською комісією». ЄБА діє як незалежний орган, до якого входить 852 компанії з ЄС, України та інших країн (станом на 28 вересня 2011 р.). Організація несе відповідальність перед своїми членами, а її основна місія — представляти інтереси європейських і вітчизняних інвесторів в Україні. Завдання Асоціації визначається як «забезпечення та стимулювання повного встановлення європейської ділової практики та цінностей в Україні»³⁷. «Місія» ЄБА, неприбуткового об'єднання юридичних осіб, як стверджується, є потрійною: (1) «[Популяризація] етичної та законної бізнес-практики й стандартів в Україні»; (2) «[Сприяння] комунікації між бізнес-спільнотою та політичними колами»; (3) «[Обстоювання] інтересів членів [ЄБА] в політичних колах для покращення бізнес-середовища

³⁷ EBA General.

шляхом використання професійної компетенції ЄБА»³⁸. Усі її члени повинні дотримуватися кодексу поведінки, тобто:

1. Сприяти чесній і прозорій конкуренції.
2. Поважати право інтелектуальної власності та інші права власності.
3. Сприяти поширенню антикорупційних практик і дотримуватися їх.
4. Завжди заохочувати дотримання чинного законодавства.
5. Поважати права працівників, включаючи право на охорону здоров'я та безпечну працю, рівні можливості на робочому місці, а також навчання.
6. Прагнути до розвитку конструктивних відносин з місцевими та національними органами влади з метою створення продуктивного бізнес-середовища, де в усіх є рівні можливості.
7. Поважати місцеві громади й визнавати важливість захисту екології.
8. Заохочувати тих, із ким [ЄБА — та її членами] ведеться бізнес, дотримуватися цих принципів³⁹.

Асоціація пропонує своїм членам широкий спектр послуг у п'яти основних сферах: (1) «колективна підтримка інтересів членів»; (2) озвучення інтересів бізнесу в процесі вироблення політики ЄС; (3) надання «регулярної інформаційної підтримки»; (4) надання можливостей для встановлення зв'язків і знайомств, організація неформальних заходів для членів; і (5) низка інших послуг, як-от система знижок для членів організації на послуги інших корпоративних членів тощо (ЕВА, загальна інформація). *Де-юре* ЄБА є органом, що представляє інтереси як інвесторів з ЄС, так і внутрішніх українських інвесторів, однак *тільки компанії з ЄС* можуть претендувати на повне членство, а участь у прийнятті рішень цього лобі беруть лише повноправні члени. Така процедура фактично означає, що роботу ЄБА диктують рішення компаній з ЄС та їхніх керівників. Кооптація керівництва компаній, що є асоційованими членами організації, їхніх менеджерів і співробітників — управлінського класу України — в такій концепції контролю здійснюється через численні форуми, зустрічі та програми, які призводять до

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

емуляції корпоративної та індивідуальної професійної поведінки, тобто, як я покажу далі, *transformismo*.

ЄБА проводить щорічні загальні збори, які мають вирішальне значення для діяльності організації. Під час таких зборів президент і виконавчий директор повідомляють членів організації про її річну діяльність та знайомлять із планами на наступний рік. ЄБА також запрошує представників уряду виступити перед членами Асоціації з метою надати їм «інформацію з перших рук про перспективи розвитку інвестиційного клімату в Україні та обговорити найбільші перешкоди для інвестування в Україну»⁴⁰. Наприклад, у 2008 р. такими почесними гостями були Його Високоповажність голова делегації Європейської комісії в Україні Жозе Мануель Пінту Тейшейра, віцепрем'єр-міністр України з питань європейської інтеграції Григорій Немиря⁴¹. Окрім щорічних зборів, у міру необхідності впродовж року проводяться загальні збори, які слугують основною платформою для взаємодії членів ЄБА з європейськими та українськими органами влади (зазвичай це представники Кабінету Міністрів або депутати Верховної Ради України). Під час таких зустрічей ведеться тісний діалог з європейськими високопосадовцями щодо відносин між Україною та ЄС, перспектив розвитку інвестиційного клімату, зближення України з ЄС тощо.

Діяльність ЄБА контролюють 29 членів команди Асоціації, що включає відділ лобіювання (найчисленніший — десять співробітників), відділ, що займається питаннями членства / організації подій, відділ зв'язків із громадськістю, адміністративний відділ, відділ регіонального розвитку; команду очолює виконавчий директор⁴². Команду Асоціації контролюють 16 членів правління, які керують ЄБА, а на вершині цієї піраміди перебуває президент. Правління збирається щомісяця — для «затвердження нових членів ЄБА та вирішення інших питань, пов'язаних із діяльністю ЄБА»⁴³. Членів правління обирають щорічно на два роки під час щорічних загальних зборів. Кожен повний член має право номінувати на таких виборах одного кандидата; у правлінні не може бути «більше трьох представників однієї галузі та більше трьох представників однієї

⁴⁰ EBA AGM 2009.

⁴¹ Ibid.

⁴² EBA Staff 2010.

⁴³ Ibid.

національності»⁴⁴. Вибори до правління, а також на посаду президента ЄБА проводяться відповідно до Статуту Європейської Бізнес Асоціації та її внутрішніх правил і норм⁴⁵. Оскільки тільки *повноправні члени* можуть висувати кандидатів, брати участь у виборах і, таким чином, безпосередньо брати участь у процесі прийняття рішень ЄБА, стратегічна спрямованість організації, по суті, підпорядкована європейському бізнесу та його інтересам. Уся робота організації — якщо не рахувати загальних річних зборів — проводиться: (1) регіональними відділеннями, (2) комітетами та (3) робочими групами. Регіональні відділення ЄБА існують у Донецьку, Дніпропетровську, Харкові, Одесі, Житомирі та Львові. Не дивно, що регіональні відділення містяться якраз у тих областях, які залучають найбільший в Україні потік ПІІ (як показано в таблицях 5.2, 5.3 і 5.4) і які до 2005 р. користувалися податковими пільгами або мали нижчі податки (СЕЗ і ТПР), а також де зосереджено більшість українських ФПГ. Невипадково, отже, інтереси як іноземного капіталу, представленого ЄБА та компаніями, що входять до її складу, так і найбільших українських компаній — асоційованих членів ЄБА (а це ФПГ та ін.) — зорієнтовані на тіснішу співпрацю в рамках платформи ЄБА саме в цих регіонах. Крім того, у жовтні 2010 р. Європейська Бізнес Асоціація відкрила філію в Брюсселі, зазначивши при цьому, що її цілями є «подальша реалізація місії Асоціації — уможливити повне встановлення європейських бізнес-практик і цінностей в Україні»⁴⁶.

ЄБА приділяє особливу увагу встановленню зв'язків і знайомств; існує кілька підпорядкованих цій меті програм, організованих Асоціацією та на її запит. Одна з них — проєкт «Продукція та послуги членів ЄБА», який охоплює 14 різних секторів, від адміністрування та підтримки бізнесу до транспорту й туризму. По суті, неминучим чином процес гармонізації інтересів і стратегій переходить від повних членів до асоційованих, зважаючи на лідерство першої з цих груп в організації, тобто відбувається уподібнення підприємницької сфери й методів ведення бізнесу до практик, характерних для Європи/ЄС. ЄБА та її програма асоційованого членства — це платформа для трансформації українського бізнесу згідно зі стандартами ЄС, а останні варіюються від

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ EBA Board 2009.

⁴⁶ EBA Brussels 2010.

вимог до програмного забезпечення, що використовується в офісах компаній, та узгодження статутів компаній із правовими стандартами ЄС до вечірок «EuroDrinks», запроваджених для «розвитку ідеї “клубного духу” і щоб дозволити підприємцям, які працюють в Україні, регулярно збиратися й обмінюватися інформацією та досвідом» (вечірки зазвичай проводяться в останній вівторок кожного місяця або в київських ресторанах, або в посольствах європейських країн)⁴⁷. ЄБА проводить для своїх членів багато дрібних неформальних заходів, зокрема кінопокази у власному залі в київському офісі, а також кілька освітніх програм — наприклад, курси англійської мови для працівників компаній-членів і шкільний проект ЄБА, який пропонує різноманітні курси з успішного ділового спілкування тощо.

Робота ЄБА доповнює функціонування її материнської організації, делегації Європейської комісії в Україні, у плані співпраці з Адміністрацією Президента, Кабінетом Міністрів і Парламентом України від імені бізнесу ЄС. Окрім цього, завдяки такому зв'язку ЄБА діє спільно з відділами торгівлі та економіки посольств країн Європейського Союзу в Києві. Однією з платформ для співпраці й переговорів між членами ЄБА та українською владою є проект «Євродебати», спрямований на «зміцнення конструктивного діалогу бізнес-спільноти з представниками законодавчої та виконавчої влади»⁴⁸. Дебати зазвичай організовуються в міру виникнення необхідності; у них беруть участь представники зацікавлених компаній та представник(-и) відповідного міністерства або департаменту/адміністрації України. Наприклад, 28 серпня 2009 р. було проведено «Євродебати» щодо переваг і недоліків змін до митного законодавства. Обговорювалися такі питання: (1) необхідність спрощення процедури митного контролю; (2) вплив змін у митному законодавстві на інвестиційний клімат; (3) потенційні зміни у фіскальних функціях митниці, які викличе оновлене митне законодавство. У зустрічі взяли участь близько 50 членів ЄБА й близько 25 представників ЗМІ. По суті, дебати велися одинадцятьма представниками митної служби й Міністерства фінансів, представниками дипломатичного корпусу й експертами з питань міжнародного митного права з боку влади та двома представниками бізнесу з боку ЄБА — Джоном Фарфілдом (головою Європейської

⁴⁷ EBA Eurodrinks 2011.

⁴⁸ EBA Eurodebates 2011.

асоціації експрес-перевезень) і Робертом Пікоком (технічним консультантом Міжнародної програми сприяння навчанню методів кримінальних розслідувань)⁴⁹.

ЄБА та її члени використовують для лобювання шість основних інструментів. Перший — Рада інвесторів при Кабінеті Міністрів України, створена в січні 2007 р. ЄБА запросили стати учасником Ради. Від українського капіталу в ній присутній обраний у березні 2008 р. співголова Сергій Тігіпко (з Донецького блоку), що на той час представляв «Swedbank Ukraine». Рада інвесторів складається з 13 робочих груп: із питань розвитку сільського господарства; банківської справи та фінансів; судочинства; корпоративного управління; палива та енергетики; інфраструктури; прав інтелектуальної власності; інформаційних технологій; охорони здоров'я; землі та нерухомості; податкової та митної політики; технічного регулювання; макроекономічного розвитку⁵⁰. Співголовою робочої групи з питань судочинства, яка діє під егідою Міністерства юстиції, є ЄБА; так само і в «робочій групі з питань податкової та митної політики при Міністерстві фінансів [співголоває ЄБА — прим. авторки] від імені спільноти інвесторів»⁵¹. Другий інструмент — Консультативна рада з питань іноземних інвестицій; її очолює й безпосередньо контролює президент України. ЄБА та окремі компанії-члени цієї організації отримали запрошення приєднатися до Консультативної ради з питань іноземних інвестицій у 2005 р.; ЄБА вітала цей крок, оскільки така роль вважається «високоєфективним засобом сприяння розробці та реалізації державної політики щодо іноземних інвестицій в національну економіку України, прискорення інтеграції України до глобальних економічних процесів»⁵². Крім того, восени 2005 р. в рамках Консультативної ради з питань іноземних інвестицій було створено ряд робочих груп, які займаються конкретними проблемними питаннями економіки, як-от «ринкові реформи; фіскальна та податкова політика; банківські та небанківські фінансові установи та ринок капіталу; комплексний розвиток економіки; інформаційні технології; сільське господарство та харчова промисловість; іміджева політика

⁴⁹ Ibid.

⁵⁰ EBA Investors Council 2008.

⁵¹ Ibid.

⁵² EBA FIAC 2010.

України»⁵³. ЄБА також отримала запрошення очолити робочу групу з питань ринкових реформ при Консультативній раді з питань іноземних інвестицій спільно з міністром економіки України, «Microsoft Ukraine» та «Western NIS Enterprise Fund» (обидві компанії є членами ЄБА). В рамках робочої групи було створено окремі підгрупи «для вирішення питань, пов'язаних із майном, землекористуванням, усуненням адміністративних бар'єрів, правовими питаннями, спеціальними режимами стимулювання інвестицій»⁵⁴. Асоціація також активно бере участь у роботі групи з питань комплексного економічного розвитку при Консультативній раді з питань іноземних інвестицій.

Третім інструментом лобювання є урядові комітети (УК), сформовані Кабінетом Міністрів України 18 липня 2007 р. на виконання постанови Кабінету Міністрів України № 950 від 18 липня 2007 р. щодо забезпечення виконання повноважень КМУ. Цілі Комітетів — «забезпечення ефективної реалізації повноважень Кабінету Міністрів, [координація] дій органів виконавчої влади, вироблення узгодженої позиції щодо проектів нормативно-правових актів, концепцій реалізації державної політики, інших документів, що подаються на розгляд Кабінету Міністрів»⁵⁵. Наразі діють чотири робочі урядові групи: (1) урядовий комітет із питань економічної політики під головуванням першого віцепрем'єр-міністра; (2) урядовий комітет із питань правової політики, оборони та правоохоронної діяльності під головуванням першого віцепрем'єр-міністра; (3) урядовий комітет із питань гуманітарної та соціальної політики під головуванням віцепрем'єр-міністра; (4) урядовий комітет із питань європейської інтеграції та міжнародного співробітництва під головуванням віцепрем'єр-міністра.

Номер чотири — громадські ради, створені при міністерствах і державних комітетах; ради слугують платформами для встановлення зв'язків і діалогу між вищезгаданими

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Кабінет Міністрів України (2007; оновлено 2014), Проект постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін у додатки 4 та 5 до постанови Кабінету Міністрів України від 25 грудня 2013 р. № 950», URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?title=ProektPostanoviKabinetuMinistrivUkrainiproVnesenniaZminUDodatki4-Ta5-DoPostanoviKabinetuMinistrivUkrainiVid25-Grudnia2013-R950->.

органами та діловими колами, а також широкою громадськістю. З 2005 р. ЄБА посилила співпрацю з громадськими радами — зокрема, через участь у засіданнях рад⁵⁶. ЄБА відіграє важливу роль у функціонуванні рад. Так, представника ЄБА запросили на посаду заступника голови Громадської колегії Державної митної служби України; ЄБА очолює Секторальну раду з питань бюджету, що входить до складу Громадської колегії Міністерства фінансів України, і, нарешті, Асоціація є «членом постійної комісії з розгляду законопроектів про оподаткування в рамках Громадської колегії Державної податкової адміністрації України»⁵⁷. П'ятий інструмент — участь у робочих групах, що не входять до складу міністерських робочих груп. Приміром, ЄБА активно обстоювала інтереси своїх членів у Спільній робочій групі при Державній податковій адміністрації (ДПА), Національному банку України (НБУ), Державному казначействі й Міністерстві фінансів України з питань змін до законодавства про податок на додану вартість; брала участь у робочій групі з питань сприяння інвестиціям і захисту інвестицій при Підкомітеті № 1 з питань торгівлі та інвестицій, що входить до Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС при Міністерстві економіки України; активно працювала в експертній групі з питань розробки положень про експорт та імпорт капіталу при Національному банку України; входила до складу керівного комітету проекту «TACIS Bistro Project/2004/084-670 Протидія виробництву та вживанню підробних засобів захисту рослин» тощо⁵⁸. Нарешті, ЄБА є членом правління Українського союзу малих, середніх і приватизованих підприємств, а також Наглядової ради Українського центру сприяння інвестиціям (УЦІ). УЦІ засновано українським урядом у серпні 2005 р. «для сприяння прямим іноземним інвестиціям в Україну шляхом надання широкого спектру послуг існуючим і потенційним іноземним інвесторам: визначення інвестиційних можливостей; надання інформації про місцезнаходження, постачальників, постачальників послуг, місцеві та регіональні ресурси; доступ до баз даних інвестиційних пропозицій тощо»⁵⁹. УЦІ зареєстрований як «автономне неприбуткове агентство при Міністерстві економіки, яким керує директор і зовнішній

⁵⁶ EBA General.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ EBA Services.

⁵⁹ EBA Lobbying.

керівний комітет, що складається з представників державного та приватного секторів»⁶⁰.

Окрім непрямих каналів лобіювання інтересів і загальних лобістських стратегій ЄБА (тобто встановлення зв'язків і знайомств, спілкування на численних заходах ЄБА й поза ними), всі компанії-члени Асоціації можуть звернутися до організації з проханням про лобіювання від свого імені. Для цього вони заповнюють інтернет-анкети, де вказують, з якою проблемою зіткнулися через певний законодавчий акт, що обмежує їхню діяльність або іншим чином їй перешкоджає; називають закон або законодавчий акт, який регулює певний вид діяльності, а також перераховують інші компанії, що є членами ЄБА та постраждали від усього вищезазначеного. Компанії також можуть вказати конкретні органи влади, яким, на їхню думку, треба адресувати питання (наприклад, президент, Кабінет Міністрів тощо); звернутися до компетентного комітету або робочої групи ЄБА, які займаються певними питаннями, а також до одного з регіональних відділень ЄБА та запропонувати, якщо вважають це доцільним, найбільш доречний інструмент лобіювання⁶¹. Своєю чергою, Асоціація через свої комітети та інструменти лобіювання гарантує повну підтримку та допомогу в усуненні або зменшенні вищезгаданих «перешкод». За період із 19 січня 2006 р. до 13 квітня 2011 р. було зареєстровано 34 випадки успішного лобіювання, здійсненого ЄБА; прогресу було також досягнуто ще в 15 питаннях⁶². Цікаво, що, як показує моє дослідження, всі вищезазначені випадки відбулися між 12 червня 2009 р. та 13 квітня 2011 р.⁶³, тобто почалися під час другого прем'єрства Тимошенко за президентства Ющенка. Варто зазначити, що з 2009 р. кількість успішних випадків лобіювання зростала; на період із квітня 2011 р. до березня 2013 р. припадає ще 37. Усі спроби лобіювання, про які йдеться, спрямовувалися на зниження державного контролю за економічною діяльністю та ринковими реформами. Це стосувалося спрощення процедур імпорту та експорту (спрощені реєстрація, оформлення розмитнення тощо), гармонізація нормативно-правових актів із законодавством ЄС у секторах ІТ та електроніки, скасування заборони на рекламу медикаментів, створення Державного земельного

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ EBA Lobbying Club Form.

⁶² EBA Lobbying Successes.

⁶³ Ibid.

кадастру з метою підготовки до приватизації землі, спрощення процедури виходу на ринок для фармацевтичних і страхових компаній з ЄС та багато іншого. До середини 2009 р. взаємодія Асоціації з українським урядом була радше непрямую, хоча й досить активною. Представників ЄБА запрошували взяти участь у конференціях, презентаціях і круглих столах, присвячених прогресу й майбутнім стратегіям у різних секторах економіки. Проте лише в 2009 р. рекомендації лобі почали *безпосередньо* трансформуватися в законодавчі акти, які передбачають гармонізацію законодавства країни із законодавством ЄС у всіх сферах роботи комітетів ЄБА. Ба більше, як показує моє дослідження, починаючи з 2009 р. й донині відбувається прискорення темпів співпраці між ЄБА та українськими законодавцями, що демонструє зростання успіхів у лобіюванні. Однак ці успіхи досі обмежувалися тими секторами економіки, де вже існують імпорتنі/експортні зв'язки, які потребують повторного регулювання або транснаціоналізації: страхові послуги; споживчі товари, зокрема електроніка; фармацевтичні препарати. У секторах енергетики та важкої промисловості, з іншого боку, домінують протекціонізм і преференційний стосовно олігархічних ФПГ режим.

ПОЛІТИЧНЕ ЛОБІ Й ГРУПИ ЗАХИСТУ ІНТЕРЕСІВ США В УКРАЇНІ

Американський капітал в Україні представлено трьома лобі та групами інтересів: Американською торговельною палатою (АТП, філія міжнародної АТП, яка, своєю чергою, є частиною Міжнародної торгової палати, про яку йшлося вище), Американсько-українською діловою радою (АУДР) та Центром відносин США — Україна (ЦВСУ). Попри те, що всі вони представляють інтереси американського капіталу в Україні й беруть участь у лобіюванні бізнес-інтересів, а також корпоративній та індивідуальній кооптації, ці утворення породжено трьома групами сил. Входження АТП на український ринок — наслідок розширення глобальної мережі її філій. АУДР є спільною ініціативою уряду та капіталу США, а ЦВСУ — ініціатива української діаспори в США, зокрема — Українського конгресового комітету Америки та групи впливу на політику, яка представляє його в Конгресі США, — Групи підтримки України в Конгресі США. Серед членів усіх трьох організацій з 1999 р. (і особливо з 2004 р.) збільшилася кількість українських компаній; співпраця всіх трьох груп із президентом та урядом України

інтенсифікувалася після 2005 р. Тоді провідні владні посади в країні зайняли Ющенко — прозахідний президент, чия дружина (серед іншого) є членкинею американської української діаспори, і Тимошенко.

АМЕРИКАНСЬКА ТОРГОВЕЛЬНА ПАЛАТА (АТП)

Американська торговельна палата є впливовим суб'єктом корпоративного лобіювання як у ЄС, так і в Україні завдяки своєму міжнародному підрозділу, який займається представництвами АТП за межами США й відповідає за 112 палат у більш ніж 100 країнах⁶⁴. Організація «захищає ваш бізнес» із 1912 р. й наразі є найбільшою в світі неприбутковою організацією з «з мільйонами підприємств різного розміру, з різних секторів і регіонів, а також із національними й локальними палатами й галузевими асоціаціями»⁶⁵. У США палата також активно намагається впливати на правову сферу через такі органи, як Інститут законодавчих реформ і Центр судових справ національної палати (останній є юридичною фірмою). Діяльність вищезгаданих організацій не обмежується співпрацею з бізнесом у США та цільових країнах і лобіюванням бізнес-інтересів на місцевому та міжнародному рівнях. АТП веде наполегливу роботу з вироблення стратегій кооптації владних, капіталістичних і управлінських класів у напрямку неоліберальних ринкових реформ. Відповідно, лише в 2010 р. АТП «організувала понад 2500 програм, зустрічей, семінарів і форумів із різноманітними учасниками, включно з членами адміністрації Обама, членами Конгресу й десятками міжнародних лідерів»⁶⁶. Ще один важливий для Палати аспект — робота з іншою частиною суспільного спектра, тож через «зростаючу мережу низових бізнес-активістів Палата займається масштабною діяльністю з просвіти виборців, забезпечення підтримки бізнесу на виборах і просування законодавчих ініціатив на Капітолійському пагорбі»⁶⁷. Численні заходи, які щорічно проводяться членами Палати й для них, спрямовані на покращення зв'язків всередині організації шляхом створення умов для спілкування та поширення спільної системи ідеалів і цінностей.

⁶⁴ ACC/AmCham.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid.

Крім того, Центр міжнародного приватного підприємництва (CIPE), що функціонує під егідою Палати, по суті виступає посередником між Конгресом США та українськими органами влади, діючи через АТП. Центром керує Палата, але водночас він є однією з чотирьох програм Національного фонду на підтримку демократії (NED), що фінансується Конгресом США. NED, своєю чергою, є інституцією, «присвяченою зростанню та зміцненню демократичних інституцій у всьому світі», тобто докладає зусиль для глобальної інституціоналізації Вашингтонського консенсусу⁶⁸. Центр міжнародного приватного підприємництва, заснований у 1983 р., завжди тісно співпрацював з «очільниками бізнесу, політиками та журналістами з метою побудови громадських інститутів, необхідних для демократичного суспільства»; вищезгадана ціль реалізується через різноманітні програми — серед іншого, з таких напрямків, як «боротьба з корупцією, захист інтересів, створення бізнес-об'єднань, корпоративне управління, верховенство демократії, доступ до інформації, неофіційний сектор і права власності, жінки й молодь»⁶⁹.

Європейський комітет Американської торговельної палати у столиці ЄС виник на початку 1970-х рр. У своєму великому дослідженні лобістських груп, що діють у Брюсселі, аналітичний центр «Corporate European Observatory» зазначає, що спочатку присутність АТП була «дещо пасивною». Проте менш ніж через десять років після створення організація пережила потужне відродження й стала «однією з перших галузевих лобістських груп, які систематично займалися моніторингом політики Європейської комісії та впливом на її вироблення»⁷⁰. Пояснення появи АТП у Західній Європі, її початкової «пасивності» й подальшого відродження дозволяє розглянути ширший контекст глобальної політичної економії. Розпад фінансової архітектури Бреттон-Вудської угоди, відродження промисловості в Японії та Західній Європі, нафтові кризи 1970-х рр. — усе це змусило американський бізнес думати, як забезпечити бізнес-платформам у всьому світі безпосереднє представництво. Поява величезного ринку на схід від ЄС теж зацікавила АТП. Проте, на відміну від Європейського круглого столу промисловців та Співки конфедерацій промисловців

⁶⁸ National Endowment for Democracy, About.

⁶⁹ CIPE, Mission and background.

⁷⁰ Balanya et al., Europe Inc., 45.

і роботодавців Європи, які просувалися на східний та центральноєвропейський ринки шляхом лобіювання Європейської комісії та роботи на місцях в умовах нових ринкових економік, а також незважаючи на те, що АТП є частиною Міжнародної торгової палати, вона надає перевагу безпосередній репрезентації американського капіталу в усьому світі. Водночас, як буде показано трохи далі, АТП тісно співпрацює зі своїми колегами з ЄС.

Палата розпочала свою діяльність в Україні в 1992 р. Зі структурного погляду українська АТП є частиною європейсько-євразійської секції міжнародного відділу своєї материнської організації в США. Рішення про заснування в Україні філії Американської торговельної палати було прийнято на зустрічі, ініційованій тодішнім послом США в Україні — Романом Попадюком⁷¹. Попадюка, який має українське коріння, можна назвати одним із так званих «галицьких кузенів»⁷², які наприкінці 1980-х і на початку 1990-х рр. допомагали створити в Україні перші акціонерні товариства⁷³. На початку заявлялося, що мета АТП в Україні — «зібрати міжнародну бізнес-спільноту й надати їй платформу для встановлення зв'язків і знайомств, а також обміну інформацією»⁷⁴, проте з того часу в організації з'явилося набагато більше цілей і програм.

Першим виконавчим директором Палати став Ігор Фіглус, першим президентом — Богдан Купич⁷⁵. Фіглус і Купич, як і Попадюк, мали українське коріння; до 1992 р. вони вже побудували успішні кар'єри в ділових колах США (Фіглус — як фінансовий аналітик, Купич — як головний менеджер ITS⁷⁶). Станом на 1998 р., коли організацію очолив Хорхе Зукоськи, до української АТП входило близько

⁷¹ ACC History.

⁷² E. Pond, *The Rebirth of Europe* (Washington, DC: Brookings Institution Press, 2002), 146.

⁷³ Пехник, Іноземні інвестиції в економіку України, 42–44; розділ 6 цієї книжки.

⁷⁴ ACC History.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ігор Фіглус у 2012 та Богдан Купич у 2012. Див.: 'American Chamber of Commerce in Ukraine's Jorge Zukoski will Leave at Year's End', *Kyiv Post*, 19 September 2013, at: www.kyivpost.com/article/content/ukraine-politics/president-of-american-chamber-of-commerce-in-ukraine-jorge-zukoski-decides-to-resign-by-year-end-329518.html.

150 компаній-членів із переважно американським капіталом⁷⁷. Після фінансової кризи в Росії в 1998 р. вирішено було приймати до української АТП також і неамериканські компанії. Така зміна критеріїв членства була амбітною спробою перетворити Палату на «парасолькову організацію, що представляє інтереси міжнародної ділової спільноти, яка діє в Україні, одночасно допомагаючи формувати західну культуру лобювання»⁷⁸. Згідно з декларованими нею принципами, Палата є «аполітичною організацією [яка] не підтримує жодної політичної партії чи діяча й не вступає в спілку з такими суб'єктами, прагнучи натомість працювати з представниками різних партій на користь орієнтованого на міжнародну діяльність ділового співтовариства та, зрештою, української економіки»⁷⁹. Особливістю української АТП як лобістської групи є те, що її діяльність передбачає відстоювання інтересів членів організації не лише перед урядом України, але «також перед усіма іншими урядами, які є економічними партнерами України, у питаннях торгівлі, комерції та економічних реформ»⁸⁰. В останньому випадку міжнародні зв'язки та представництва Палати в понад 50 країнах по всьому світу гарантують, що лобювання інтересів її членів є надзвичайно вигідним та ефективним.

Українська АТП — «активний і зацікавлений» член низки комітетів при Кабінеті Міністрів України, присвячених інвестиціям та інвесторам. Це, зокрема, Рада інвесторів при прем'єр-міністрові України (до неї також входить ЄБА), Консультативна рада з питань іноземних інвестицій при президентові України та робочі групи обох цих утворень. АТП також є «ініціативним членом» ряду громадських рад, експертних груп при урядових міністерствах, державних комітетах і комітетах українського парламенту⁸¹. Палата підтримує тісні зв'язки як з урядом США та його представниками в Україні, так і з очільниками ЄС у Брюсселі та місією ЄС у Києві. Наприклад, у червні 2008 р. вони з гордістю підтримали й організували перший візит міністра торгівлі США (Карлоса Гуттієреса) до незалежної України. Гуттієрес зустрівся і з радою директорів, і з членами

⁷⁷ ACC History.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Ibid.

української АТП, у своєму зверненні до них «підкреслюючи прихильну увагу Вашингтона до бізнес-спільноти, яка працює в Україні»⁸², тобто зусилля США щодо кооптації панівних, капіталістичних і управлінських класів України у «Вашингтонський консенсус». Палата здійснює координацію стратегій спільно зі своєю сестринською організацією в Брюсселі, а також із «відповідними департаментами та особами в Європейській комісії» з метою впливу на політику ЄС, яка впливає на Україну.

Мета Палати як рупора її членів полягає у поширенні в Україні неоліберальних ринкових реформ і транснаціоналізації. Зокрема, АТП має на меті «діяти й вести бізнес відповідно до законодавства країни й враховувати певні керівні принципи, що спираються на американську й західну практику ведення бізнесу, як пріоритетний кодекс поведінки»⁸³. Цей кодекс складається з таких положень:

«1. Члени докладатимуть усіх зусиль для дотримання законів України, яким вони підпорядковуються.

2. Члени уникатимуть свідомого надання допомоги будь-якій третій стороні в порушенні будь-якого закону України.

3. Члени не будуть свідомо платити чи отримувати хабарі або брати участь у будь-якій іншій неетичній, шахрайській чи корупційній діяльності.

4. Члени будуть намагатися виконувати всі ділові зобов'язання, які беруть на себе, професійно й сумлінно.

5. Члени повинні вести ділову документацію так, щоб вона належним чином відображала справжній характер їхніх бізнес-операцій та діяльності.

6. Члени гарантуватимуть ознайомлення своїх менеджерів і керівників із чинним трудовим законодавством та принципами корпоративної етики, а також братимуть на себе відповідальність за запобігання порушенням у процесі своєї господарської діяльності та за виявлення порушень.

7. [Палата заохочує всі компанії, які до неї входять, та пов'язані з ними компанії] дотримуватися положень Закону США про корупційну діяльність за кордоном»⁸⁴.

Суворе дотримання законодавства й кодексів поведінки є, безумовно, похвальним, проте йдеться про законодавство й кодекси, що інституціоналізують транснаціоналізацію української держави та економіки.

⁸² Ibid.

⁸³ ACC Code of Conduct.

⁸⁴ Ibid.

Місія організації включає багато складників: об'єднання «провідних організацій України», надання «ефективної платформи для знайомств і встановлення зв'язків, обміну інформацією та досягнення спільних цілей», пропаганда та підтримка «бізнес-середовища, яке регулюється справедливим і прозорим застосуванням принципу верховенства закону, що уможливорює процвітання приватних підприємств», а також сприяння «доступу до інформації, ресурсів, контактів і сервісів із підтримки бізнесу з метою заохочення нових інвестицій»⁸⁵. Українська АТП також прагне зарекомендувати себе як «провідний голос української ділової спільноти, орієнтованої на міжнародну діяльність», її представник у взаємодії з владою України та незамінний партнер цієї спільноти⁸⁶. Для цього АТП створила низку комітетів і робочих груп. Комітети займаються питаннями сільського господарства, банківської справи й фінансового сектору, роботи митних служб, продуктів харчування та напоїв, палива та енергетики, охорони здоров'я, людських ресурсів, ІКТ й податків. Що стосується робочих груп, їх до 2011 р. було створено сім; вони функціонували як цільова робоча група української АТП. Групи працюють із таких питань: освіта й навчання з управління бізнесом, сертифікація та стандарти, генетично модифіковані організми (діє з грудня 2009 р.), незаконне корпоративне рейдерство (з середини 2006 р.), акціонерні товариства (з 1 лютого 2007 р.), насіння (з початку 2008 р.) та управління відходами (з кінця 2006 р.). На додаток до вищезазначеного, у 2011 р. українська АТП здійснювала реалізацію та рекламу чотирьох проєктів: (1) освітнього проєкту Палати; (2) проєкту з питань Євро-2012; (3) коаліції з питань інновацій, зайнятості й розвитку та (4) коаліції проти підробок і піратства. Функції й цілі робочих груп, проєктів і комітетів оновлюються відповідно до змін інтересів членів АТП, а також змін економічної та політичної динаміки в Україні та всьому світі, про що свідчить інтерес до таких тем, як Євро-2012, корпоративне рейдерство, підробки та ін.

АМЕРИКАНО-УКРАЇНЬСЬКА ДІЛОВА РАДА (АУДР)

АУДР — ініціатива, яку підтримують як уряд США, так і бізнесові кола. Станом на 2012 р. до організації входило 203

⁸⁵ ACC Mission and Vision.

⁸⁶ Ibid.

компанії-члени із США, ЄС та України. Зростання кількості членів сповільнилося, у 2017 р. їх було 211⁸⁷. АУДР є «приватною неприбутковою торговою асоціацією [згідно з параграфом 501(c)6 Податкового кодексу США], яка представляє інтереси присутнього в Україні американського бізнесу». Раду зареєстровано у Вашингтоні, округ Колумбія; її діяльність зосереджується на сприянні «комерційним зв'язкам США та України шляхом регулярної взаємодії між ключовими фігурами американських та українських бізнесових і урядових кіл, а також шляхом аналізу та захисту інтересів із важливих політичних питань, що впливають на американський бізнес і майбутнє американсько-українських відносин»⁸⁸. Заснована в жовтні 1995 р. Рада має на меті «сприяти торговельним та інвестиційним інтересам американських компаній на важливому українському ринку, що розвивається, вживати кроки для поліпшення умов двосторонньої торгівлі й інвестицій, сприяти міцним, дружнім двостороннім зв'язкам у цілому»⁸⁹.

Правовий статус АУДР як організації дає їй велику гнучкість у залученні джерел фінансування та веденні політичної й економічної діяльності, що робить Раду слабко контрольованим державою утворенням з низькою соціальною відповідальністю. З юридичного погляду її визначено як «об'єднання осіб, що мають спільні бізнес-інтереси, метою якого є сприяння спільним бізнес-інтересам, а не ведення систематичного бізнесу, що зазвичай здійснюється для отримання прибутку. Діяльність об'єднання спрямована на покращення умов ведення бізнесу в одній чи кількох бізнес-галузях, а не на реалізацію конкретних послуг для окремих осіб»⁹⁰.

Щоб відповідати названим критеріям, члени асоціації повинні мати спільний «бізнес-інтерес», причому «бізнес» використовується в широкому розумінні цього слова й включає «все, у чому може полягати працевлаштування людини»⁹¹. По суті, асоціації можуть без обмежень отримувати

⁸⁷ USUBC Membership.

⁸⁸ USUBC, About (2011).

⁸⁹ Ibid.

⁹⁰ J. F. Reilly, C. C. Hull and B. A. B. Allen, 'IRC 501(c)(6) Organizations'. Exempt Organizations-Technical Instruction Program for FY 2003, Internal Revenue Service, USA, at: www.irs.gov/pub/irs-tege/eotopickoz.pdf, з.

⁹¹ Ibid., 8.

гроші від кого завгодно, оскільки «мають право отримувати значну чи навіть основну частину свого доходу не від членів асоціації, а з інших джерел»⁹². Члени повинні працювати над покращенням бізнес-клімату в одній або кількох «бізнес-галузях», під якими маються на увазі «професія чи рід діяльності, належність до яких не обмежено патентом, товарним знаком або іншими засобами, які дозволяють приватним особам обмежувати право займатися бізнесом»⁹³. Члени можуть займатися «лобіюванням без обмежень, за умови, що воно пов'язане з метою організації, яка є підставою для її звільнення від сплати [податків]» та «здійснювати витрати на діяльність у рамках політичних кампаній»⁹⁴.

Відповідно до положень Ради, до її складу «входять компанії, асоціації та інші організації США, що підтримують місію Корпорації, яка, широко кажучи, полягає у сприянні міцним інвестиційним і торговим зв'язкам між США та Україною» (стаття II, параграф 2.01). Члени поділяються на три класи: (1) постійні, (2) асоційовані та (3) почесні (стаття II, розділ 2.02). Крім того, асоціації, що відповідають критеріям, «можуть брати участь у політичних кампаніях, підтримуючи кандидатів на державні посади або виступаючи проти них, за умови, що таке втручання не є основною діяльністю організації»⁹⁵. Усі постійні члени представлені в раді директорів — найвищому органі АУДР, який визначає її політику; рада директорів проводить засідання принаймні раз на рік. У всіх інших випадках за управління діяльністю ради несе відповідальність обраний виконавчий комітет, президентом якого є генеральний директор ради; він діє спільно із секретарем/казначеем⁹⁶.

Основна програма АУДР включає одинадцять загальних «ключових питань». До найважливіших напрямків належать: аерокосмічна та оборонна промисловість, сільське господарство/агробізнес, авіаційна безпека, митниця, економічні дані та їхній аналіз, енергетика, право

⁹² Ibid., 14.

⁹³ Ibid., 23.

⁹⁴ Ibid., 3.

⁹⁵ USUBC By-Laws, 'US-Ukraine Business Council Articles and By-Laws', 2011, at: www.usubc.org/site/u-s-ukraine-business-council-usubc-articles-by-laws.

⁹⁶ USUBC Mission, 'U.S.-Ukraine Business Council (USUBC) Mission' (2011), at: www.usubc.org/site/u-s-ukraine-business-council-usubc-mission.

інтелектуальної власності, діяльність адміністрації президента США, МВФ, використання трубопроводів у євразійському регіоні та загальні ключові питання⁹⁷. Рада організовує (у себе й не тільки) часті заходи, присвячені різним питанням: від ведення бізнесу в Україні та подолання юридичних перешкод для інвестування до презентацій книжок українських авторів і виставок українських художників як в Україні, так і в США. На додачу до заходів, які стосуються питань, що становлять постійний інтерес для організації, АУДР проводить також спеціальні заходи, присвячені поточним політичним і економічним питанням. Так, у 2009 р. в Києві було організовано конференцію щодо наслідків світової фінансової кризи «Перший щорічний міжнародний форум з питань економічного розвитку України: наслідки глобальної кризи ліквідності та шлях до економічного відновлення»⁹⁸. Згодом, 15 жовтня 2009 р. у Вашингтоні, округ Колумбія, відбувся форум за участі експосла США в Україні Вільяма Б. Тейлора-молодшого (віцепрезидент із питань миротворчих операцій та операцій зі стабілізації обстановки, Інститут миру США; програма США з підтримки відновлення глобальної економіки та підтримки України), Богдана Данилишина (міністр економіки України), Григорія Немирі (віцепрем'єр-міністр України), делегатів від «Heritage Foundation», «SigmaBlayzer» та багатьох інших. Подію планували як щорічну, проте з часу проведення в жовтні 2009 р. вона більше не відбувалася.

Окрім різних форумів і конференцій, Рада регулярно публікує інформаційний бюлетень «Звіт про діяльність в Україні»; за період із 2003 р. (початок публікації) до 2010 р. вийшло понад 950 номерів. Звіт визначає мету Ради як «роботу на забезпечення та зміцнення незалежного, сильного, демократичного й процвітаючого майбутнього України», а сам інформаційний бюлетень, як зазначається, є «безкоштовним, приватним, неприбутковим, незалежним громадським інформаційним бюлетенем», чиї «статті розповсюджуються лише в цілях інформування, здійснення

⁹⁷ USUBC Key Issues, 'Key Issues' (2011), at: www.usubc.org/site/key-issues/key-issues-archive/.

⁹⁸ USUBC, 'The Impact of Global Liquidity Crisis in Ukraine and the Road to Economic Recovery', 1st Annual International Forum on the Economic Development of Ukraine Newseum, Washington, DC, Thursday, 15 October 2011. Протоколи доступні тут: www.usubc.org/site/economic-data-analysis/the-impact-of-the-global-liquidity-crisis-in-ukraine-and-the-road-to-economic-recovery-2.

досліджень, освіти, наукової діяльності, обговорення, а також в особистих цілях»⁹⁹.

ЦЕНТР ВІДНОСИН США — УКРАЇНА (ЦВСУ)

Центр відносин США — Україна засновано у 2005 р., однак його становлення — результат ситуативної потреби, що виникла внаслідок шестирічного інтенсивного співробітництва між політичними органами та суспільними організаціями обох країн. Історія діяльності АУДР розпочалася в грудні 1999 р., коли, за виразною заявою Адміністрації Президента Кучми та Верховної Ради, обидві установи «вжили чітких кроків, щоб вказати на свій серйозний інтерес до курсу, який веде “до майбутньої інтеграції в структурі євроатлантичного світу”»¹⁰⁰. Виступ державного секретаря Мадлен Олбрайт в університеті Джона Гопкінса в січні 2000 р. вказував на взаємність: Олбрайт назвала Україну «однією з чотирьох ключових країн, з якими США мали поглибити двосторонні економічні відносини та співпрацю з питань безпеки»¹⁰¹. Спільний намір сторін було підтверджено 14 квітня 2000 р. під час офіційного візиту Олбрайт до Києва. Під час пресконференції, на якій США й Україну представляли відповідно Олбрайт і Борис Тарасюк (тодішній міністр закордонних справ України), було заявлено, що «Сполучені Штати всіляко допомагатимуть українським реформаторам»; Олбрайт визнала, що на шляху до впровадження реформ будуть труднощі, Тарасюк зазначив, що «стратегічне партнерство між Україною та США підтверджено». Окрім того, за словами Тарасюка, вдалося досягти взаєморозуміння з усіх питань, що розглядалися під час низки зустрічей, у яких того дня брала участь Олбрайт, а це зокрема: «питання щодо співробітництва в Раді Безпеки ООН, Чорнобильської атомної електростанції, ОБСЄ, Світової організації торгівлі, співпраці України з Європейським Союзом, реформи енергетичного сектору і, в цьому контексті, транзиту Україною каспійської нафти»¹⁰².

⁹⁹ Див.: USUBC (2010–2011), Action Ukraine Reports (Archive), at: www.usubc.org/site/action-ukraine-report-aur.

¹⁰⁰ CUSUR, 'History: How It All Started' (2017), at: <http://usukrainianrelations.org/>.

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² CUSUR (2000), 'US, Ukrainian Foreign Ministers Press Availability Transcript' (Economic Reform, Kharkiv Initiative, KFOR /

Описане вище відкрило нову сторінку у відносинах США та України, позначену тоді, як і зараз, активізацією діалогу на різних рівнях, збільшенням кількості офіційних і неофіційних візитів політиків, проведенням круглих столів, реалізацією програм обміну для професіоналів, студентів різних вікових категорій тощо. Найпомітнішими подіями в рамках переліченого були візити президентів США та їхні заяви про підтримку двосторонніх ініціатив. По-перше, Білл Клінтон у своєму публічному зверненні під час візиту до Києва 5 червня 2000 р. підтримав прагнення України до зближення із Заходом і пообіцяв, що США сприятимуть українським реформам (президент США вперше відвідав Україну після здобуття нею незалежності; візит тривав пів дня). Надалі Джордж Буш під час свого першого президентського візиту до Європи проголосив, що стоїть на тій же позиції, яку займав його попередник: у спільній заяві Буша й Квасневського говорилося, що «Польща й США [підтвердили] підтримку ними майбутньої інтеграції України до західних інституцій як міцної основи суверенітету України, її незалежності, вільної ринкової економіки та громадянського суспільства»¹⁰³.

Таке зближення з ентузіазмом зустріла українсько-американська спільнота, тобто «галицькі кузени», представлена в США численними громадськими й політичними організаціями, серед яких найстаршим, найвпливовішим і найбільш осяжним був Український конгресовий комітет Америки (УККА). У квітні 2000 р. різні організації української громади в США об'єдналися і домовилися «організувати конференцію, яка б зібрала видатних представників науки й урядів України та США, щоб оцінити перспективи вибудовування Україною тісніших зв'язків з євроатлантичним світом загалом та зміцнення двосторонніх відносин із США зокрема»¹⁰⁴.

Для допомоги з реалізацією проєкту було також вирішено залучити чотири джерела підтримки. По-перше, Група підтримки України в Конгресі США мала забезпечити

Peacekeeping, Trafficking, START II, ABM Treaty, Chernobyl).

Надано Офісом міжнародних інформаційних програм, Державний департамент США, URL: http://usukrainianrelations.org/index.php?option=com_content&task=view&id=221.

¹⁰³ CUSUR, 'History: How It All Started'.

¹⁰⁴ Ibid. Також див. UCCA, 'History', at: http://ucca.org/ucca/index.php?option=com_content&view=article&id=13&Itemid=10&lang=en.

політичну підтримку в США. По-друге, до Посольства України в США звернулися з проханням «здобути політичну підтримку в Україні». По-третє, «ключові американські університети, аналітичні центри та НУО запросили до участі в ролі спонсорів — щоб отримати підтримку у вигляді їхнього авторитету, а також важливі контакти». Нарешті, ряд потужних «комерційних установ запросили виступити меценатами — щоб забезпечити необхідні фінансові ресурси»¹⁰⁵. Першим успіхом, отриманим у результаті співпраці кількох із зазначених вище сторін, став круглий стіл «Шлях України до зрілої національної державності», що відбувся у Вашингтоні, округ Колумбія. Список присутніх і спонсорів події вражає: Пол Вулфовіц, Борис Тарасюк, Андерс Ослунд, Збігнев Бжезінський та багато інших.

Після успішного проведення круглого столу другий раунд події відбувся в листопаді 2000 р.; тоді ж було вирішено зробити зустрічі щорічними. Круглі столи «проходили вже десять разів, що включає в себе Круглий стіл-II [Оцінка стратегічного партнерства США — Україна] у жовтні 2001 р., Круглий стіл-III [Україна та євроатлантичне співтовариство] у жовтні 2002 р., Круглий стіл-IV [Перехід України до розвиненої ринкової економіки] у жовтні 2003 р., Круглий стіл-V [Перехід України до стабільного демократичного державного ладу] у вересні 2004 р., Круглий стіл-VI [Перехід України до сформованої національної ідентичності] у вересні 2005 р., Круглий стіл-VII [Україна та членство в НАТО] у жовтні 2006 р., Круглий стіл-VIII [Відносини між Україною та ЄС] у жовтні 2007 р., Круглий стіл-IX [Регіональні зобов'язання України] у жовтні 2008 р., Круглий стіл-X [Двосторонні відносини України / США — Україна та Канада — Україна] у жовтні 2009 р. та Круглий стіл-XI [Двосторонні відносини України / Німеччина — Україна та Росія — Україна] у жовтні 2010»¹⁰⁶.

Після четвертого круглого столу до типового порядку денного цих подій включили корпоративні бізнес-зустрічі. Пізніше вони оформились у Форум ділових кіл США та України, а ініціативу було розширено далі: постала «серія діалогів щодо безпеки в США та Україні, серія енергетичних діалогів США — Україна та серія “Україна: історичні зустрічі”, що отримала високу оцінку»¹⁰⁷. Станом на 2005 р.

¹⁰⁵ CUSUR, 'History: How It All Started'.

¹⁰⁶ USUBC Roundtables.

¹⁰⁷ Ibid.

кількість спільних форумів і проєктів була значною, проте заходам бракувало координації. Для розв'язання цієї проблеми було вирішено створити «організацію, здатну систематизувати та, де необхідно, розширити формат круглого столу», тобто Центр відносин США — Україна¹⁰⁸. Центр став організацією, яка займається різноманітними питаннями: вона проводить зустрічі й форуми, а також організовує роботу спеціальних груп і комітетів, які функціонують на постійній основі й служать сполучною ланкою та підготовчою платформою для круглих столів.

За інформацією вебсайту Центру відносин США — Україна, основна мета організації — «забезпечити ряд “інформаційних платформ”, або місць, де ключові представники політичних, економічних, безпекових і дипломатичних установ США та України можуть обмінюватися думками з широкого кола питань, цікавих обом сторонам, і втілювати те, що було визначено як “активний розвиток важливих із геополітичного погляду відносин” між двома країнами»¹⁰⁹.

Станом на 2011 р. існувало п'ять платформ, які щороку проводили такі засідання: серію подій за темою круглого столу «Шлях України», серію «Україна: історичні зустрічі», серію діалогів щодо безпеки в США та Україні, серію «Форум ділових кіл США та України» та серію енергетичних діалогів США — Україна. За планом, круглі столи покликані охопити максимальну кількість тем і питань як поточної, так і потенційної співпраці. Планується ще одна серія конференцій, які мають відбутися в різних місцях на території ЄС та України, — про євроатлантичне майбутнє України¹¹⁰, що гарантуватиме захист безпекових інтересів США у буферній зоні ЄС — Росія. Вона має на меті спостереження за більш масштабними амбіціями України стосовно вступу до ЄС та НАТО, або ж «моніторинг того, як просувається процес вступу України до НАТО та ЄС, — звісно ж, у контексті заявленого американсько-українського партнерства». Крім того, Центр відносин США — Україна збирається оприлюднити матеріали форумів, а також створити окреме видання з українських питань, яке акумулює в одному місці щорічні аналітичні матеріали про Україну¹¹¹. Кінцева мета Центру — сформувати робочу групу США — Україна, яка б

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ CUSUR Mission (2011), 2.

¹¹⁰ Ibid., 1.

¹¹¹ Ibid.

включала 20 урядових та неурядових експертів як із США, так і з України.

Окремо варто згадати про Українську центральну інформаційну службу (УЦІС), яка виконує функції «адміністративної акушерки» при створенні Центру відносин і обслуговує численні зустрічі й круглі столи¹¹². УЦІС було започатковано понад 20 років тому Українсько-американським фондом «Свобода» (одним з ініціаторів заснування Центру відносин США — Україна); від того часу згадана служба виступає активним творцем різних програм взаємодії між США та Україною, які ще більше поглиблюють процеси неоліберальної кооптації, додаючи до корпоративних заходів і кодексів поведінки нові засоби для прищеплення «західних/демократичних» цінностей і уявлень. До найуспішніших належать: (1) інформаційні бюлетені Української Гельсінської групи (1987–1989 рр.), що забезпечують поширення «нормалізованого» бачення прав людини в Україні; (2) проєкт «Жива історія України» (1988–1992 рр.), який відображає погляди української діаспори в США та їхній досвід як в Україні, так і в країні, де вони постійно живуть зараз; (3) гостьова програма для неурядових організацій України (1993–1996 рр.), яка передбачає знайомство українських працівників НУО з роботою громадських організацій у США; (4) національна демократична гостьова програма для депутатів Верховної Ради (1994–2001 рр.), яка передбачає можливість для народних депутатів України навчання щодо виконання депутатських функцій; а також програма з розвитку лідерства в Україні (2001–2004)¹¹³.

* * *

Широкий спектр видів діяльності й досвіду допоміг бізнесу США та ЄС просувати свої інтереси та стратегії кооптації, але це не гарантувало членам лобі успіхів того рівня, до якого вони звикли в Брюсселі чи Вашингтоні. Про це свідчить висока частка внутрішнього капіталу в найбільших і найприбутковіших підприємствах, його ж успіхи на приватизаційних аукціонах і загальна присутність на ринку. У 2014 р. Бернард Кейсі, тодішній очільник української АТП, та Леонід Козаченко, голова Ради підприємців при Кабінеті Міністрів, визнавали, що діяльність лобі обмежено браком

¹¹² Ibid., 2.

¹¹³ Ibid.

чіткої нормативної бази щодо лобювання в Україні, а також відсутністю чіткої лінії, яка розмежовує співпрацю й корупцію¹¹⁴. Неформальні зв'язки, що склалися впродовж десятиліть, є занадто міцними та ефективними, тож відмову від них у найближчому майбутньому важко уявити. У поєднанні з неоліберальними реформами такі зв'язки стали в рамках українського комплексу «держава-суспільство-капітал» механізмами клептократії та розкрадання, проте водночас їх можна трактувати як форму економічного протекціонізму в недружніх умовах транснаціонального капіталу та конкуренції в питанні накопичення.

СПЕЦІАЛЬНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗОНИ (СЕЗ) І ТЕРИТОРІЇ ПРІОРИТЕТНОГО РОЗВИТКУ (ТПР)

Накопичення капіталу олігархічними ФПП пришвидшилося за рахунок виведення доходів в офшори, адміністративної деволуції в СЕЗ і ТПР та ухилення від сплати податків. Створення спеціальних економічних зон (СЕЗ) і територій пріоритетного розвитку (ТПР) допомогло цьому процесу й стало одним із головних прикладів компромісу класових фракцій між дніпропетровськими «лідерами» при владі в Києві та зростаючим донецьким капіталом. Останній до кінця 1990-х рр. отримав значні політичні й економічні важелі впливу завдяки тому, що ВВП країни сильно залежав від донецької промисловості, а Кучма покладався на електорат Донеччини (найбільш густонаселеного регіону України) на наступних президентських виборах 1999 р. Окрім того, станом на кінець 1990-х рр. донецький капітал переживав інституціоналізацію як «клас-для-себе»: спочатку Янукович у 1997 р. став губернатором Донецької області, потім упродовж того ж року представники донецького капіталу консолідувалися в єдину політичну партію — Партію регіонів. Далі в 1999 р. Миколу Азарова з Партії регіонів було призначено головою Державної податкової адміністрації. Усе це й посилено присутність у парламенті дали донецькому капіталу можливість безпосередньо формувати податкове законодавство країни та ефективні шляхи уникнення сплати податків.

¹¹⁴ А. Ковальчук, 'Особливості національного лобізму', Forbes, 13 червня 2014, URL: <http://forbes.net.ua/ua/magazine/forbes/1372294-osoblivosti-nacionalnogo-lobizmu>.

СЕЗ виникли в результаті прийняття Закону України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» (1998 — початок 2005 р.) та низки інших законів і підзаконних актів (детальніше див. у наведеній далі таблиці), які до цього регулювали створення та функціонування 12 СЕЗ і 72 ТПР, починаючи з 13 жовтня 1992 р. На території України вони займали 10%. Крім того, деякі зони, в основному «Донецьк» і «Азов» (обидві в Донецькій області, див. рисунок 5.4), отримали більші за інших пільги: їх було створено на 60 років, а решту зон — на 20–30 років. Інвесторам у спеціальних зонах було надано значні податкові та інші пільги, представлені в таблиці 5.1. Відповідно до статті 5, рада вищезгаданої СЕЗ «була утворена як орган управління двома спеціальними економічними зонами: Донецькою та Азовською (розташована в Маріуполі [порт на узбережжі Азовського моря]). Повноваження призначати членів ради закріплювалися за Донецькою облрадою (обласною радою). Рада мала численні функції, серед яких: «[виступати в ролі] посередника між інвесторами, місцевими органами влади та центральними законодавчими й виконавчими органами та [контролювати] правильне використання інвестицій; ...[відповідальність за] розробку відповідних заходів для залучення інвестицій; ...[повноваження] контролювати як регіональний бізнес, так і інвестиційні потоки в регіон; ...[функціонувати як посередник] між регіональними та центральними державними інтересами»¹¹⁵.

Не дивно, отже, що такі райони привернули найбільший приплив ПІІ, переважна частина яких насправді були рециркульованим олігархічним капіталом¹¹⁶. Законодавство про СЕЗ у Донецькій області мало досить вибіркового характеру і в основному принесло користь великим олігархічним ФПГ, радше ніж інвестиційному клімату та регіональному розвитку загалом. Таким чином, «чорні метали, видобуток вугілля та виробництво електроенергії [тобто галузі, пов'язані з олігархічними ФПГ, були] включені у законі

¹¹⁵ Elena Kovaleva, 'Regional Politics in Ukraine's Transition: The Donetsk Elite', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007), 72–73.

¹¹⁶ Див.: Андрій Пехник, *Іноземні інвестиції в економіку України: навчальний посібник* (Київ: Знання, 2007), 44.

до списку пріоритетних секторів і галузей»¹¹⁷. У результаті мета закону була далекою від «[заохочення] прогресивних структурних змін регіональної економіки, що створило б альтернативну систему робочих місць і зменшило б залежність регіону від мінливих зовнішніх ринків сировини. Так само закон [заохочував] лише великі інвестиції та [не] підтримував інвестиції в малий бізнес, який може бути активним агентом ефективної реструктуризації»¹¹⁸. Ба більше, як було сказано раніше, «майже половина ПІІ у Донецькій області походила з офшорних фінансових центрів [напр., Британські Віргінські острови — 42% ПІІ в регіоні, Кіпр — 6%], а це дозволяє припустити, що значна частина цих інвестицій складається з капіталу», який покидав країну до свого повернення в регіон у вигляді ПІІ¹¹⁹. Наприклад, СКМ, ФПГ Ріната Ахметова, юридично зареєстрована на Кіпрі¹²⁰. Аналіз країн із перехідною економікою та поведінки інвесторів у країнах ЦСЄ, виконаний Карліном та ін., підтверджує тенденцію іноземних інвесторів «унікати підприємств у галузях, які потребують масштабної реструктуризації, таких як виробництво сталі, видобуток вугілля, важке машинобудування та виробництво основних хімічних речовин»¹²¹. На основі дослідження Карліна Лях також робить висновок, що велика частка потоку ПІІ в Донецькій області, спрямована на важку промисловість, підтверджує припущення про рециркулювання місцевого капіталу через офшорні зони¹²². Висновок Лях можна додатково обґрунтувати тим, що біль-

¹¹⁷ Пехник, Іноземні інвестиції в економіку України, 45.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ A. Lyakh, 'The Evolution of the Industrial Structure in Donetsk Region', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007), 85.

¹²⁰ Bloomberg, 'Company Overview of System Capital Management Limited' (2017), at: www.bloomberg.com/research/stocks/private/snapshot.asp?privcapid=49700742.

¹²¹ W. Carlin, S. Estrin and M. Schaffer, *Measuring Progress in Transition and Towards EU Accession: A Comparison of Manufacturing Firms in Poland, Romania, and Spain*. WP 40 (London: EBRD, 1999).

¹²² A. Lyakh, 'The Evolution of the Industrial Structure in Donetsk Region', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007), 78–96.

шість промислових підприємств області належать українським ФПГ, а не іноземним компаніям. Ситуацію наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр. іще більше загострили невелика доступність та високі відсоткові ставки кредитування в поєднанні з низькими доходами, що гальмувало розвиток малого та середнього бізнесу. Це тривала тенденція; так, згідно з даними Державної служби статистики, за перші шість місяців 2012 р. 5,8101 млн дол. з України опинилися на офшорних рахунках одного лише Кіпру¹²³.

Задекларованою метою створення СЕЗ і ТПР було стимулювання економічного зростання та залучення в країну прямих іноземних інвестицій. Натомість зони допомогли транснаціоналізації клептократичного нагромадження в Україні через легалізацію ухилення від сплати податків і сприяння трансфертному ціноутворенню, рециркуванню й офшоризації капіталу. Це дозволило новоутвореному олігархічному капіталу виводити доходи за межі країни через уникання потенційного державного контролю над рухом капіталу. Останнє, у сполученні зі зростанням впливу правлячого блоку, врешті-решт призведе до того, що донецький капітал стане найпотужнішим у країні як з економічного, так і з політичного погляду. Уже невдовзі після Помаранчевої революції донецькі сили під керівництвом Януковича почнуть швидко витіснити конкурентів — правлячі та капіталістичні класові фракції — з ключових владних позицій шляхом адміністративного тиску, політичних переслідувань і нерегулярних, але незмінних убивств. Реформи неоліберальної транснаціоналізації також триватимуть, хоча в дуже особливій користолюбній формі.

¹²³ Інститут стратегічних досліджень, 'Кіпрський офшор «по-новому»', 17 вересня 2012, URL: <http://ukrstrategy.com/uk/analitika/item/51-kipr-po-novomu.html>.

Таблиця 5.1. Основні субсидії для інвесторів у спеціальних економічних зонах в Україні; створення — 1998–2000 рр.

Субсидії	Режим спеціальної митної зони	Пільги щодо сплати податку на прибуток	Пільги з оподаткування інвестицій	Пільги щодо сплати митного збору й ПДВ	Пільги щодо митного збору й обов'язково надходжень в іноземній валюті	Пільги щодо сплати податку на землю	Деякі пільги щодо сплати податку на землю
СЕЗ							Деякі пільги щодо сплати податку на землю
Назва, місто / область, зона, яким урегульовано функціонування							відраховуваний у державний бюджет
1	2	3	4	5	6	7	8
«Азов», Маріуполь / Донецька, 24 грудня 1998 р. № 356	+	Ставка — 20 %	+	-	+	+	+
«Донецьк», Донецьк / Донецька, 24 грудня 1998 р. № 356	+	Ставка — 20 %	+	-	+	+	+
«Закарпаття», Мукачево та Ужгород / Закарпатська, 9 грудня 1998 р. № 3039	+	Ставка — 20 %	-	-	+	-	-
«Яворів», Яворів / Львівська, 15 січня 1999 р. № 402	-	+ (5 років), наступні роки — 50 %	-	+ (5 років)	-	+	+ (3 роки), далі — 50 % поточної ставки
«Автопорт "Краковець", Краковець / Львівська	+	+ (5 років), наступні роки — 50 %	-	-	-	+	+ (3 роки), далі — 50 % поточної ставки
«Славутич», Славутич / Київська, 3 червня 1999 р. № 721	-	+ (3 роки), 4–6 роки — 50 % поточної ставки податку	+	+ (5 років)	+	+	+ (3 роки), 4–6 роки — 50 % поточної ставки податку

«Курортполіс "Трускавець", Трускавець/Львівська, 18 березня 1999 р. № 514	-	+ (3 роки), 4-6 роки — 50% поточної ставки податку	+	+	-	-
«Порто франко», Одеса/Одеська, 23 березня 2000 р. № 1607	+	+ (3 роки), 4-6 роки — 50% поточної ставки податку	+	-	-	-
«Рені», Рені/Одеська, 3 березня 2000 р. № 1605	+	Ставка — 20%	+	-	-	+
«Порт Крим», Керч/Крим, 27 червня 1998 р. № 740	+	Ставка — 20%	+	-	+	+
«Інтерпорт Ковель», Ковель/Волинська, 22 червня 1999 р. № 702	+	Ставка — 20%	-	-	+	+
«Миколаїв», Миколаїв/Миколаївська, 13 червня 1999 р. № 1909	+	(тільки територія суднобудівного заводу)	+	+	+	-
		4-6-50% поточної ставки податку, 4-10 роки — реінвестиція	+	+	+	+

Джерело: укладено авторкою на основі даних, доступних на вебсайті Верховної Ради України, а також у: О. Й. Пасхавер, Л. Т. Верховодова, К. М. Агеева. Приватизація та реприватизація в Україні після «помаранчевої» революції (Центр економічного розвитку; Київ: Міленіум, 2006).

«Дві України», одна «сім'я» та геополітичне роздоріжжя

Другий термін президентства Кучми закінчувався, владу треба було передати Віктору Януковичу, кандидату від донецького олігархічного блоку. Янукович успішно зробив швидку політичну кар'єру за сприяння дружніх до нього олігархів і мав хороші шанси перемогти на виборах. Його головним опонентом був Ющенко — експрем'єр-міністр та ексглава Нацбанку, якого також підтримував олігархічний капітал як із Донецька, так і з Центральної України. Його шанси були вищими, особливо в західних областях України¹. «Більшість українців очікували, що Кучма завершить своє 10-річне перебування при владі тим, що забезпечить її перехід до ретельно обраного ним спадкоємця», тобто Януковича, який (суттєва перевага) користувався також прихильністю Москви². Прагнення сформувавши прихильний до кандидатів електорат утворить дві України — східну й західну, проросійську та прозахідну — і дасть укорінитися політиці відчуження та дегуманізації.

Майбутнє зовнішніх відносин України залежало від результатів президентських виборів 2004 р. Ющенко явно симпатизував Заходу, тоді як Янукович і промислова олігархія сходу України виступали за тісну співпрацю з Росією. З погляду США та ЄС, результат виборів мав вирішити, «яким шляхом буде йти Україна: до західної ліберальної демократії чи до консолідованого самодержавства в душі

¹ Taras Kuzio, 'The Opposition's Road to Success', *Journal of Democracy* 16(2) (2005): 117–130.

² S. Wagstyl and T. Warner, 'Ukraine has been Transformed by the Political Turmoil of Recent Months', *The Financial Times*, 21 December 2004.

путінської Росії»³. Іншими словами, вирішувалося майбутнє інтеграції зі структурами транснаціонального капіталу на умовах Вашингтонського консенсусу й, відповідно, з ЄС/США/НАТО з питань економічної та політичної безпеки. Кампанія 2004 р. принесла дві основні трансформації — одну в зовнішній, іншу у внутрішній партійній політиці. Перша з них — це зміни всередині багатовекторного зовнішньополітичного підходу: тепер він включав вектор інтеграції з пріоритетним економічним простором, тобто з ЄС або Євразійським економічним союзом. Друга ж проявилася в перетворенні партійної політики на віртуальний популістський проєкт. Політичні технологи з Росії розробили свої програми так, щоб вони відповідали запитам прихильно налаштованих округів, і фактично розділили країну на дві: Україну Ющенка та Україну Януковича.

ПОМАРАНЧЕВО-СИНЯ КАМПАНІЯ, ВІРТУАЛЬНА ПОЛІТИКА ТА ФОРМУВАННЯ ДВОХ УКРАЇН

До другого туру виборів симпатії і реальних, і віртуальних політичних партій⁴ розділилися між двома кандидатами. Таблиця 6.1 показує загальні політичні вподобання політичних партій, представлених у Верховній Раді в 2004 р.

Згадані вище «національні демократи та помірковані ліві»⁵, багато з яких були учасниками руху за незалежність України в 1989–1991 рр. (наприклад, «Народний Рух України»), були не єдиними силами, які підтримували Ющенка та Помаранчеву революцію. Частина діяла зі справді патріотичних мотивів, але як олігархи, так і певні іноземні суб'єкти також робили ставки на головних кандидатів. Політичні партії теж підтримували різних кандидатів у президенти, це простежувалося в їхній поведінці впродовж 2003–2004 рр.; членами партій часто були олігархи, які надавали політичним силам фінансову підтримку через свої ФПП⁶. У таблиці 6.1 показано, якими були настрої найбільших політичних партій у 2003–2004 рр. Підтримка Кучми

³ Kuzio, 'The Opposition's Road to Success'.

⁴ Andrew Wilson, *Ukraine's Orange Revolution* (New Haven, CT: Yale University Press, 2005).

⁵ Kuzio, 'The Opposition's Road to Success', 130.

⁶ В інтерв'ю з Мартою Шокало, 'Хто такі олігархи і чи слід їх боятися', BBC (2008), URL: www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2008/03/080311_marta_chaynyk3_oh.shtml.

Таблиця 6.1. Вподобання політичних партій у 2003–2004 рр.

	Ліві	Центристи	Праві
Прихильники Кучми		«За Єдину Україну» Соціал-демократична партія України (об'єднана) (Медведчук; Ігор та Григорій Суркіси — ФК «Динамо») Партія регіонів (Ахметов — СКМ; Фірташ — ЕТГ Пінчук — «Інтерпайп»)	
Без одної значної позиції	Комуністична партія		«Наша Україна» (Тарута/Мкртчян — ІСД; Порошенко — «Укрпромінвест»; Жванія; Березовський)
Антикучмісти	Соціалістична партія	БЮТ (Тимошенко)	

Джерело: Укладено авторкою на основі: Вагстіль і Ворнер (21 грудня 2004), ван Зон (2007), Володарський (2009).

або опозиція до нього з боку партій означали, як правило, підтримку політичного та економічного домінування дніпропетровської фракції капіталістичного класу, тобто Пінчука/«Інтерпайп», та донецьких сил, тобто Ахметова/СКМ, або опозицію до них.

Згода на правління панівного блоку продовжувала базуватися в основному на примусі й потребувала формування. Це означало, що підтримку потенційних виборців треба було здобути завдяки «інформаційній війні», яка стала визначальним фактором на виборах, як я показую в інших своїх дослідженнях⁷. Адміністративний апарат Кучми обмежував кількість інформації, що перебувала у вільному доступі, створюючи тим самим інформаційний вакуум⁸. Таким чином, «серйозні матеріали політичного та

⁷ Yuliya Yurchenko, 'The Role and Locus of Mass Media in the Orange Revolution in Ukraine', Conference paper, Newcastle University EU Postgraduate Conference (2008).

⁸ Термін «інформаційний вакуум» запропонували Ірина Погорелова (журналістка епохи «гласності», яка ніколи не корилася цензурі; у 2004 р. працювала як позаштатна журналістка з багатьма ЗМІ, зокрема «Українською правдою») та Наталя Лігачова (засновниця й редакторка вебсайту «Телекритика»)

економічного змісту, які суперечили вигідним для панівної верхівки поглядам, вилучалися з різнопланового, західного на вигляд і глянцевого ландшафту, що створювало віртуальну реальність, метою якої було позбавити суспільство влади й затуманити суспільну свідомість. Багато хто в Україні називав це “зомбуванням людей”, перетворенням людей на зомбі»⁹. Водночас можна стверджувати, що таким чином було підготовано досить родючий ґрунт для заповнення цього вакууму будь-якою новою інформацією — за умови її належного та своєчасного подання. Урешті-решт саме це й трапилося після зняття інформаційної блокади.

Більша частина кампанії 2004 р. та Помаранчева революція, що відбулася після неї, розгортались у вигляді медіавоєн. В Україні засоби масової інформації діляться на два типи з погляду видів власності: муніципальні або державні — та приватні (деталі див. на рисунку 4.3); при цьому держава не бажає втрачати позицій у медіасфері, розуміючи, наскільки вона є цінною як важіль впливу на громадську думку¹⁰. Основна перевага інтернет-ЗМІ полягала в тому, що вони не зазнавали цензури, оскільки контроль за змістом публікацій у них є меншим. Напередодні президентських виборів 2004 р. «українці мали доступ до альтернативної інформації й точок зору завдяки газетам та [інтернет-ЗМІ], які не належали олігархам»¹¹. Однак «ці ЗМІ не вважалися дуже впливовими, оскільки в 2004 р. лише 12% населення України регулярно користувалися Інтернетом, до того ж опитування показують, що менше 20% населення вважали газети основним джерелом інформації»¹². У своїх медіакампаніях і правлячий блок, і опозиція фокусувалися насамперед на

в особистих інтерв'ю, які відбулися відповідно 20 червня й 22 липня в Києві.

⁹ Там само.

¹⁰ В. Иванов, Краткий обзор украинских медиа (2004), URL: www.aup.com.ua/upload/1100609203UeberMediensituationUA_ua.pdf, 20.

¹¹ Marta Dyczok, 'Breaking Through the Information Blockade: Elections and Revolution in Ukraine 2004', Canadian Slavonic Papers 47(3-4) (2005), 241.

¹² Ibid., 247. За даними: 'Bigmir.net оцінив розмір української Інтернет-аудиторії', Спутник Медиа, 4 листопада 2004, URL: <http://sputnikmedia.net/news/330>; а також 'У грудні розмір Інтернет-аудиторії зріс на 6% та сягнув 5,9 мільйонів українців', Спутник Медиа, 11 січня 2005.

телебаченні¹³. Наукові дослідження підтверджують наявність медіавоєн, кампаній дезінформації та інформаційної блокади, які здійснювалися Кучмою (на державному рівні) та конкуруючими фракціями капіталістичного класу, яким належала більшість ЗМІ в Україні¹⁴. На рисунку 6.1 я подаю мережеву візуалізацію того, які ЗМІ належали олігархічному капіталу в 2004 р.

Як показано на рисунку 6.1, більшість медіаресурсів належать чотирьом олігархам і їхнім ФПГ: «Главред» — Коломойському, «StarLightMedia» — Пінчуку, «UA Inter Media Group» — Хорошковському та «Media Group Ukraine» — СКМ Ахметова. Під час виборчої кампанії 2004 р. перший із названих олігархів не виявляв публічної підтримки жодному з кандидатів, троє інших підтримували Януковича. «TVi» та «5 канал» Гусинського та Порошенка підтримували Ющенко. В умовах майже повного контролю над ЗМІ з боку капіталу, який підтримував Януковича, і використання Кучмою «темників» та адміністративного тиску, тобто примусу, формування прихильності виборців до владного блоку на чолі з Януковичем все одно виявилось проблематичним. Українська громадськість не могла не помітити воєн компроматів у 2004 р.; саме тому Порошенко, власник «5 каналу» (цілодобового каналу новин), стверджував: «Перед цими виборами політичними новинами цікавилися тільки 3–6% людей. Сьогодні [21 грудня 2004 р.] цей показник становить близько 50%»¹⁵. Під час виборчої кампанії було запущено чимало проектів із моніторингу ЗМІ, і всі вони повідомляли про систематичну упередженість, однобічне інформування про політичні події на користь Януковича та відсутність рівного доступу для всіх кандидатів¹⁶. Вдаючись до «темників» і прямої цензури, панівний режим брав участь у тому, що Марта Дичок назвала проектом «Стоп Ющенко»¹⁷. Більше того: напади на ЗМІ, які критикували Януковича та членів Партії регіонів загалом, стали звич-

¹³ Ibid.

¹⁴ Dyczok, 'Breaking Through the Information Blockade', 245.

¹⁵ Wagstyl and Warner, 'Ukraine has been Transformed by the Political Turmoil of Recent Months'.

¹⁶ Див.: Український монітор, Проект моніторингу мас-медіа, Підсумковий звіт (2004), URL: http://prostir-monitor.org/all_rez.php?arh_data=98; АУП та Інститут соціології, Моніторинг політичних новин.

¹⁷ Dyczok, 'Breaking Through the Information Blockade', 248.

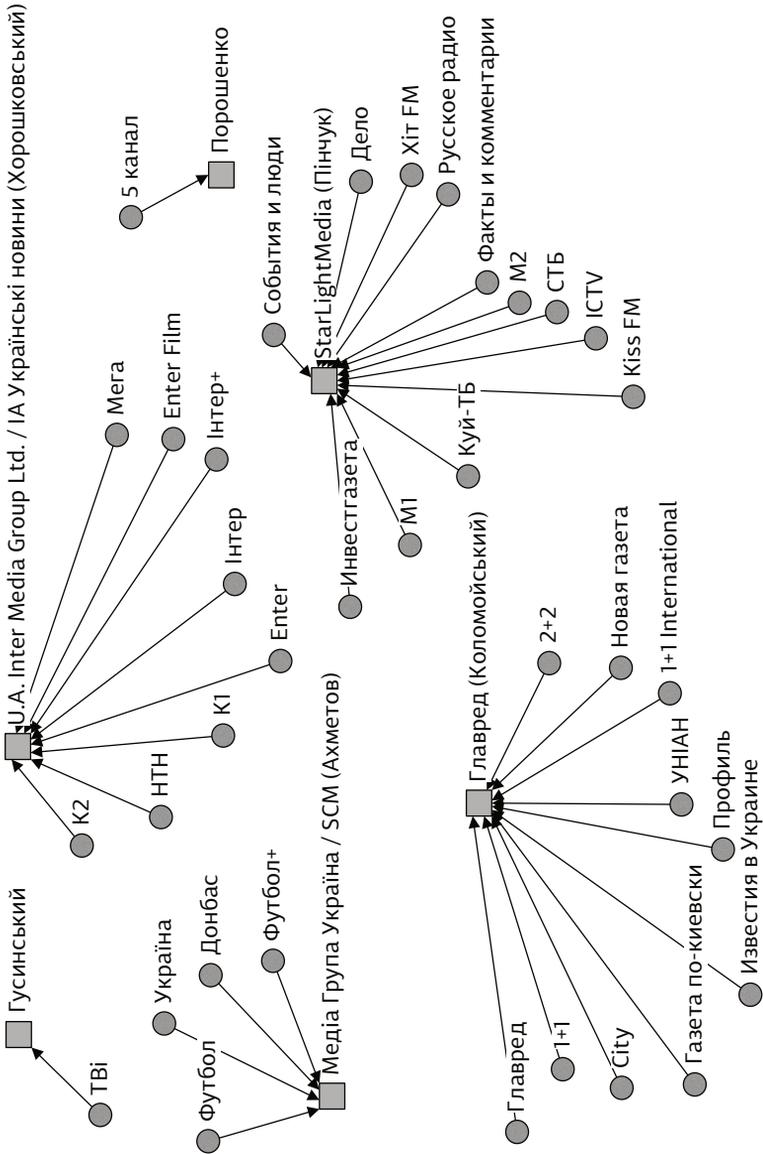

Рис. 6.1. Володіння найбільшими пакетами засобів масової інформації (телеканалами, газетами й радіостанціями) з боку олігархів і ФПГ в Україні.

Джерело: Укладено авторкою на основі даних із «ТелеПростору» (інформаційного порталу, присвяченого телебаченню та радіостанціям) і вебсайтів радіостанцій та телеканалів (інформація щодо переліку медіа та компаній-власників відповідно).

Колами вказано медіаресурси, квадрати позначають компанії-власники і власників компаній.

ним явищем під час виборчої кампанії 2004 р.; йдеться як про адміністративний тиск (тобто переслідування шляхом необґрунтованих і несподіваних перевірок та аудиту Державною податковою адміністрацією, здійснення СБУ обшуків у офісах газет/телеканалів із надуманих приводів), так і про фізичний (побиття журналістів)¹⁸.

Згідно з підрахунками, проведеними 31 жовтня 2004 р., у першому турі виборів явка виборців становила 79%, а Ющенко та Янукович набрали відповідно 39,87% та 39,82% голосів¹⁹. «Міжнародні спостерігачі та опозиція стверджували, що перший тур є кроком назад для демократії в колишній радянській республіці з населенням 48 мільйонів людей, заявляючи про шахрайство та залякування у великому масштабі»²⁰; попри це, на 21 листопада було заплановано другий тур. Згідно з незалежним опитуванням, проведеним українським фондом «Демократичні ініціативи», Ющенко отримав перемогу, причому співвідношення голосів становило 43% до 54% (фонд «Демократичні ініціативи», 27 листопада 2004 р.), а інше опитування (українського центру «Соціальний моніторинг») показувало, що Ющенко випереджав Януковича з показником 49,5% до 45,9%. І навпаки: за неофіційними підрахунками Центральної виборчої комісії, Янукович переміг із 49,5% до 46,6% голосів²¹. Дуже скоро стало відомо, що вибори були загальнонаціональним шахрайством, яке «планувалося з весни, та що більшість інших “технологій” також базувалися на співучасті Центральної виборчої комісії та аналогічних їй місцевих виборчих комісій»²². Наведені вище

¹⁸ Деталі див. у: D. Kolodiy, *The Orange Chronicles* (Maplewood, NJ: DK Productions, 2007).

¹⁹ Центральна виборча комісія України, 'Результати виборів Президента України, 2004' (2004), URL: www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011.

²⁰ BBC World News, 'Poll Dispute Sparks Ukraine Rally', 22 November 2004, at: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4031127.stm>.

²¹ A. Karatnyky, 'The Fall and Rise of Ukraine's Political Opposition: From Kuchmagate to the Orange Revolution', in Anders Ålsund and Michael McFaul (eds), *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough* (Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace, 2006), 38–39.

²² Andrew Wilson, *Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World*, 1st edn (New Haven, CT: Yale University Press, 2005), 107. До найбільш кричущих виборчих махінацій, зафіксованих

факти підтверджують, що постійна присутність зв'язків між кримінальними й політичними колами була характерним компонентом панівного блоку як у Києві, так і в усій країні.

Вілсоном (Virtual Politics, 105–121), належали такі факти: (1) Сергій Ківалов, голова Центральної виборчої комісії, відповідальної за збір, підрахунок і оголошення результатів виборів, «передав таємній команді Януковича, розміщеній в кінотеатрі “Зоряний”... паролі доступу до комп'ютерної бази Комісії»; таким чином, не ЦВК, а команда в «Зоряному» вела підрахунок голосів. Розмови було записано СБУ, де в обох кандидатів були свої прихильники, а записи майже одразу потрапили до Рибачука, «правої руки» Ющенка. Як підтвердив у своїх свідченнях перед Верховним Судом 2 грудня 2004 р. один із членів Комісії Руслан Князевич, «мільйон бюлетенів [точніше, 1,1 мільйона] було вкинуто після 20:00» — часу закриття виборчих дільниць. Половина вищезгаданих бюлетенів начебто походила з Донецької області — малої батьківщини Януковича. Там «явка різко збільшилася з 83,7 до 96,6%... або на додаткові 511 780 голосів, із яких 96,2% були... [за] Януковича».

(2) Відверте залякування виборців, «покращення явки “мертвими душами” [досі присутніми в списку виборцями, яких вже нема в живих]... і “печиво” (зайві виборчі бюлетені)... і “технологія каруселі” [коли виборці приходять на кілька виборчих дільниць із попередньо заповненими підробленими бюлетенями, просять видати їм справжні бюлетені, вкидають підробки та рушають далі]».

(3) Шахрайство з голосуванням поза виборчою дільницею; цей тип голосування, передбачений для хворих або інвалідів, у деяких місцях, наприклад, у Миколаєві, сягнув 30%, що значно виходить за межі правдоподібності.

(4) Винахід під назвою «електоральний туризм». У травні 2004 р. міністр внутрішніх справ Білоконь випустив наказ, яким було передбачено, що на майбутніх виборах не треба реєструватися в органах влади з метою проголосувати не на своїй дільниці. За різними підрахунками, близько 1,5–2 мільйонів бюлетенів припало на «електоральних туристів». Тодішній міністр транспорту Григорій Кірпа в жовтні-листопаді 2004 р. виділив 125 додаткових поїздів, оплачених Партією регіонів, російськими православними організаціями та різними приватними підприємствами. Потяги використовувалися для перевезення бюлетенів для голосування за відкріпними талонами, «електоральних туристів» і підтримки пропагандистської кампанії проти Ющенка.

Явна фальсифікація результатів виборів вивела на вулиці Києва та інших міст України наприкінці листопада — на початку грудня 2004 р. близько 10 000 людей²³. Після того як результати другого туру виборів було зрештою анульовано через тиск громадськості й наявність великої кількості даних, які свідчили про численні порушення виборчих процедур, а також про неправильний підрахунок голосів²⁴, почала змінюватись і ситуація зі ЗМІ.

ВІД ЮЩЕНКА ДО ЯНУКОВИЧА

Як передбачали Вагстіль і Ворнер із «Financial Times» (а також багато інших)²⁵, серед союзників Ющенка, до яких належали Мороз, лідер Соціалістичної партії, Кінах (колишній прем'єр-міністр і соратник Кучми) і Тимошенко, виникло тертя. Напружені стосунки ще більше ускладнювалися конфліктуючими інтересами, які представляв новий правлячий блок, тобто між Тарутою, Мкртчаном, Порошенком, центральними та західноукраїнськими фракціями капіталістичного класу — і дніпропетровським/донецьким блоком (Ахметов, Пінчук, Фірташ), який почав втрачати контроль над формуванням політики. З дня призначення нового уряду швидкість, із якою Україна проводила реформи, необхідні для «європеїзації», або «зближення з ЄС», була вражаючою. До січня 2005 р. адміністрація Ющенка прийняла 19 указів та п'ять розпоряджень із питань інтеграції до ЄС, а також провела 27 указів та 26 розпоряджень через Верховну Раду. Парламент, своєю чергою, прийняв 20 законів і десять постанов, спрямованих на реалізацію Плану дій для України, який раніше мав радше декларативний, ніж практичний характер²⁶. З іншого боку, політична криза, викликана виборами та Помаранчевою революцією, призвела до погіршення економічної ситуації. Ріст ВВП країни за перші два місяці перебування «помаранчевих» сил при

²³ H. Fawkes, 'Battle Lines Drawn in Ukraine Vote', BBC World News, 20 November 2004, at: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4029347.stm>.

²⁴ International Elections Observatory Mission/OSCE, 21 November 2004, деталі див.: www.osce.org/odihr/elections/2004.

²⁵ S. Wagstyl and T. Warner, 'Ukraine has been Transformed by the Political Turmoil of Recent Months', The Financial Times, 21 December 2004.

²⁶ European Integration Committee / Verkhovna Rada (2004).

владі вповільнився втричі порівняно з попереднім роком і знизився в першому кварталі того ж року з 13,2% до всього лише 4%²⁷.

Перебування Ющенка на посаді президента почалося з амбітних заяв про намір подолати корупцію, налагодити тісніші відносини з ЄС та поглибити інтеграцію у світовий ринок капіталу через членство в СОТ і зближення з НАТО²⁸. Перестановки в апараті державної адміністрації та владних структурах загалом — економічних і політичних — були й справді масштабними. Порівняння рейтингів найвпливовіших людей України, зроблене мною на основі даних Конончука та Піховшека за 1990–1996 рр. та рейтингу «100 найвпливовіших людей України» видання «Кореспондент» і наведено на рисунку 6.2, показує, що станом на 2003–2005 рр. тільки деякі члени дніпропетровської «сім'ї» залишалися на впливових позиціях. Зокрема, станом на 2003 р. свій вплив зберегли лише 15 (із початкових 206) членів дніпропетровської неоніменклатури; станом на 2004 р. їх було десять, а в 2005 р., після Помаранчевої революції, лише п'ять: Кравчук, Литвин, Мороз, Матвієнко та Ющенко. Інші 95 осіб — це нові імена, насамперед — представників різних фракцій капіталістичного класу, які тепер входили до нового владного блоку країни.

На зміну дніпропетровському блоку прийшли учасники «помаранчевої» коаліції, проте лише тимчасово: до 2008–2009 рр. їх змістили інші новоприбулі сили — донецькі.

У січні 2005 р., згідно з укладеною перед виборами домовленістю, Ющенко призначив Тимошенко прем'єр-міністром. Обійнявши цю посаду, Тимошенко одразу розпочала так звану «війну з олігархами», яка була явним продовженням суперництва між класовими фракціями, велася досить вибірково й характеризувалася елементами фаворитизму щодо групи «Приват» Коломойського та Боголюбова, які допомагали Тимошенко з фінансуванням виборчої кампанії. Фактично, «війна» переважно велася проти тих олігархів, із якими Тимошенко мала постійну конфронтацію, тобто

²⁷ Ukrstat, 'Gross Domestic Product by Production Method and Gross Value Added by Type of Economic Activity' (2011), at: www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/vvp/vvp_ric/vtr_e.htm.

²⁸ KМУ, 'Inaugural Address of the President of Ukraine Victor Yushchenko to the Ukrainian People on Independence Square' (2005), at: http://old.kmu.gov.ua/kmu/control/en/publish/printable_article?art_id=11100895.

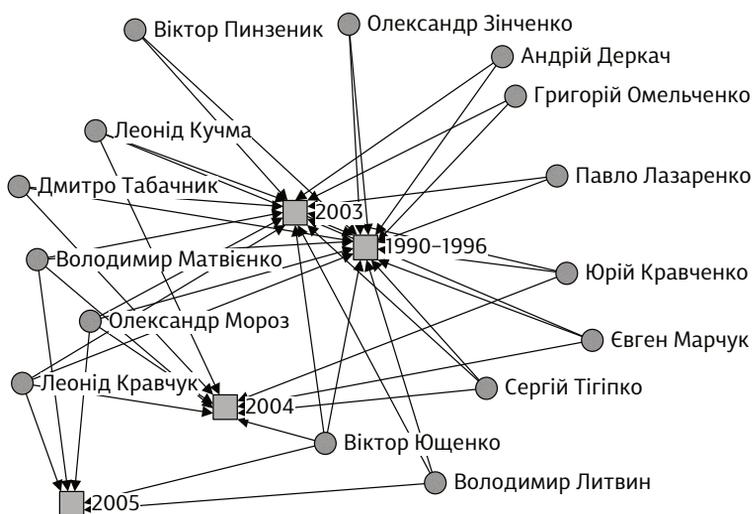

Рис. 6.2. Зв'язок між блоками найвпливовіших діячів політики, економіки й громадського життя в 1990–1996, 2003, 2004 та 2005 рр. Джерело: Укладено авторкою на основі даних Конончука та Піховшека (1997), а також щорічного рейтингу «100 найвпливовіших людей» видання «Кореспондент» (за 2003, 2004 та 2005 рр.). Колами позначено імена, квадратами — рік укладення рейтингу.

проти Пінчука й Ахметова, і включала: (1) масову реприватизацію шляхом переоцінки вартості нещодавно приватизованих державних підприємств і їхній перепродаж та (2) розслідування ухилення від сплати податків крупними ФПГ, а також скасування СЕЗ. За перші шість місяців перебування Тимошенко на посаді Міністерство внутрішніх справ зареєструвало 1700 розслідувань справ про приватизацію. Однак цей процес ускладнювався відсутністю належного законодавства, необхідних ресурсів і корупцією; по суті, розгляд багатьох справ швидко припинився. На особливу увагу заслуговує справа про реприватизацію металургійного комбінату «Криворіжсталь».

«В Україні в 2004 р. [завод було] продано консорціуму на чолі з Рінатом Ахметовим [донецька фракція] та Віктором Пінчуком [дніпропетровська фракція] за 800 млн дол. (4,26 млрд грн), незважаючи на те, що “US Steel” (США) та “LNM Group” (Індія) пропонували 1,5 млрд дол. ... Щоб звужити коло претендентів, влада наполягла на тому, що

учасники торгів мали за останні три роки виробити в Україні 1 млн тонн коксу та 2 млн тонн сталевого прокату; принаймні два з трьох років така їхня діяльність мала бути прибутковою»²⁹.

У 2005 р., під час перебування Тимошенко при владі, її конфлікт із Пінчуком виявився в переоцінці приватизаційної вартості трьох його підприємств; два з них повністю належали Пінчуку, ще одним він володів спільно з Ахметовим. Цими підприємствами були: (1) «Інтерпайп» (у квітні 2005 р. розпочато два розслідування; обидва суди виграв Пінчук); (2) Нікопольський завод феросплавів (куплений у 2003 р. за 80 млн дол. при орієнтовній ціні близько 1 млрд дол., конфлікт сягнув найбільшого напруження в 2005 р., перемогу здобув Пінчук, коли Коломойський — олігарх, який спочатку підтримував Тимошенко в цій суперечці та загалом є її союзником, — став на бік Пінчука й підписав угоду, за якою став співвласником заводу, придбавши в 2005 р. 26% акцій; у 2005 р. завод було знову націоналізовано державою, у 2006 р. було відмовлено в повторному занесенні заводу в списки об'єктів, призначених для подальшої приватизації); (3) металургійний комбінат «Криворіжсталь» (куплений Пінчуком на сумнівному аукціоні, ренаціоналізований та менш ніж через рік проданий «Mittal Steel» за приголомшливу суму 4,8 млрд дол.).

Далі в березні 2005 р. Тимошенко скасувала СЕЗ і ТПР³⁰ на підставі доказів істотних зловживань законодавством/ порушень законодавства, ведення подвійного бухгалтерського обліку, ухилення від сплати податків і сплати мита тощо³¹. Попри спроби зупинити скасування за допомогою звіту донецького відділення Національного інституту стратегічних досліджень (підпорядкованого адміністрації президента), який попереджав про можливі негативні наслідки

²⁹ Wilson, *Virtual Politics*, 114.

³⁰ Верховна Рада України, Закон України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон», 17 лютого 2006, URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2673-12>.

³¹ Андрій Пехник, *Іноземні інвестиції в економіку України: навчальний посібник* (Київ: Знання, 2007). Див. також: Верховна Рада України, Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України №2505-IV», 2005.

таких дій³², СЕЗ ліквідували, і частина найбагатших олігархічних ФПГ з Донецька змушені були платити податки в повному обсязі або приховувати свої доходи в офшорах. Ініційована Тимошенко «війна» тривала недовго. Її прямі напади на олігархів, а також на «РосУкрЕнерго», компанію-посередника в торгівлі газом, пов'язану з Фірташем і «Газпромом»³³, робили її невивідним для останніх прем'єр-міністром. Згідно зі звітом, який потрапив до «Wikileaks», Фірташ заявляв тодішньому послу США в Україні Тейлору, що в останню хвилину припинив формування коаліції БЮТ і ПР і зробив усе можливе для того, щоб посприяти об'єднанню сил Партії регіонів та «Нашої України»/Ющенка³⁴. Конституційна реформа 2004 р., яка перетворила Україну на парламентську республіку, дозволила донецьким силам створити в 2005 р. коаліцію та змусити Тимошенко піти у відставку лише через сім місяців перебування на посаді. Тимошенко замінив Єхануров, який з погляду олігархічної концентрації капіталу був кращим кандидатом, оскільки він виступав проти реприватизації, але за «перемови,

³² Макогон (НІСД, Донецьк), «Нові форми організації територій з особливим податковим режимом (СЕЗ і ТПР)». Аналітична записка, Національний інститут стратегічних досліджень, 2005.

³³ Віктор Чивокуня, '«РосУкрЕнерго» — матрешка Фірташ-Фурсін', 27 квітня 2006, URL: www.pravda.com.ua/articles/2006/04/27/3100046/; Tom Warner, 'RosUkrEnerg Hits at Critics by Naming Owners', The Financial Times, 27 April 2006, at: www.ft.com/cms/s/0/bc326650-d58a-11da-93bc-0000779e2340.html#axzz1YIE6Hpkx. У 2006 р. «PriceWaterHouseCoopers», компанія-аудитор «РосУкрЕнерго», вказала у своєму звіті, що Фірташ був «власником 90%, а [Фурсін — інший український бізнесмен] власником 10% «Centragas Holding», зареєстрованої в Австрії компанії, яка володіє 50% пакету акцій». «РосУкрЕнерго», засноване в 2005 р., є посередником, який вже в 2005 р. отримав 478 млн дол. США доходу у вигляді оплати, що надійшла від «Газпрому», і «[який станом на 2006 р. постачав] газ на суму приблизно 10 млрд дол. США (8 млрд евро, 5,6 млрд фунтів стерлінгів) щорічно за поточними цінами; дві третини газу надходили до України, решта до ЄС».

³⁴ 'US Embassy Cables: Gas Supplies Linked to Russian Mafia', The Guardian, 1 December 2010, оприлюднені в результаті витоку інформації повідомлення від 10 грудня 2008 р., URL: www.theguardian.com/world/us-embassy-cables-documents/182121.

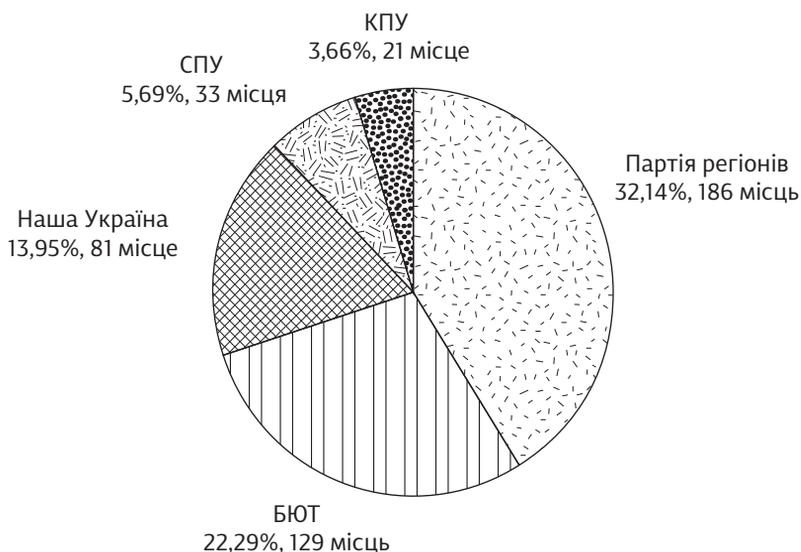

Рис. 6.3. Результати парламентських виборів 2006 р. та розподіл місць у ВР.

Джерело: Укладено авторкою на основі даних Центральної виборчої комісії України (2006 р.).

переговори та... [можливе] врегулювання»³⁵. Його призначення можна трактувати як компроміс між конкуруючими силами: дніпропетровським капіталом (тобто Боголюбовим, Коломойським та ін.), із яким був пов'язаний Єхануров, та донецьким капіталом, що стояв за Партією регіонів, яка затвердила кандидатуру прем'єр-міністра лише з другої спроби голосування.

На момент проведення парламентських виборів у березні 2006 р. розкол між Ющенком, Тимошенко та, відповідно, їхніми партіями був остаточним. Передвиборчу агітацію вони проводили як дві окремі політичні сили; при цьому прихильність виборців до Ющенка зменшувалася на фоні тривалого суперництва всередині «помаранчевого» блоку та розколу з Тимошенко. Брак злагодженості правлячого блоку сприяв зростанню підтримки Партії регіонів і Януковича як її лідера. Його сходження до влади було класичним прикладом інституціоналізації злочинних елементів

³⁵ Цит. за: 'Ukraine has a New PM — Yuriy Yekhanurov', CBC, 22 September 2005, at: www.cbc.ca/news/world/ukraine-has-a-new-pm-yuriy-yekhanurov-1.553729.

у пострадянських суспільствах³⁶. Зважаючи на тісний зв'язок Януковича з донецькою мафією, про яку йдеться в розділі 3, завдання лідера Партії регіонів тепер полягало в тому, щоб привести її до влади³⁷. Представлені на рисунку 4.8 результати виборів, які пройшли в березні 2006 р., свідчать про виразне зростання підтримки виборцями Партії регіонів (набрала 32,14% голосів) і втрату такої підтримки «Нашою Україною» (отримала лише 13,95% голосів). Вибори також показали, що Тимошенко вже здобула достатню підтримку для того, щоб її партія вважалася серйозною політичною силою сама по собі: виборці віддали за БЮТ 22,29% голосів. До блоку Тимошенко також увійшли кілька опозиційних партій³⁸. Станом на 2006 р. уперше з часу проголошення незалежності стало помітним зменшення популярності Соціалістичної та Комуністичної партій, які отримали відповідно 5,69% та 3,66% голосів. Кількість їхніх представників на впливових посадах у складі правлячого блоку також значно скоротилася й надалі продовжуватиме бути мінімальною, як я демонструю на рисунках 6.3 та 6.4.

Розкол між Ющенком і Тимошенко підштовхнув партію «Наша Україна» до невдалої коаліції з Партією регіонів і формування уряду, що складався з міністрів, які представляли ці дві партії. Янукович став прем'єр-міністром і незабаром після вступу на посаду почав компенсувати олігархам «шкоду», спричинену діями Тимошенко під час її перебування на посаді в 2005 р. Один із показових прикладів такої «реституції» — підписання в ході «газової війни» 2006 р. угоди між «Газпромом» і «Нафтогазом» (від 6 січня), яка скасовувала всі прями поставки газу в Україну. Отже, «РосУкрЕнерго» стала єдиною компанією, яка контролювала поставку/перепродаж в Україну всього обсягу газу з Центральної Азії та Росії³⁹. Як наслідок, із «Газпрому», тоб-

³⁶ Його шлях розпочався в неблагополучній родині, життя замолу теж було не надто вдалим (два ув'язнення); він одружився з жінкою із сім'ї, яка мала партійні зв'язки, після чого з нього було знято судимості й він зробив феноменальну кар'єру.

³⁷ Adam Swain, 'Yanukovich Hits the Campaign Trail Early Ukraine Election', *Financial Times*, 10 December 2004.

³⁸ Партія «Батьківщина» (Тимошенко/Турчинов), Українська республіканська партія «Собор» (Матвієнко/Омельченко), Українська соціал-демократична партія (Лук'яненко). Джерело: БЮТ, Партія «Батьківщина» (2006), статут, URL: <http://ba.org.ua/>.

³⁹ Борис Немцов и Владимир Милов, Путин и Газпром, 17.

то з державного бюджету Росії, та з державного бюджету України тепер знову можна було викачувати гроші за допомогою штучного завищення ціни на газ і непотрібних посередників. Нестабільність коаліції між «Нашою Україною» та Партією регіонів у поєднанні з сильною парламентською опозицією, утвореною БЮТ і СПУ, призвела до зтяжної політичної кризи, яка тривала з квітня по червень 2007 р., розпуску Верховної Ради й дострокових парламентських виборів, які відбулись у вересні 2007 р.

ЗОВНІШНІЙ БОРГ УКРАЇНИ ТА ПОЛІТИКА ПЕРІОДУ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ

Напружені стосунки між олігархами та загальний стан країни ще більше погіршилися внаслідок світової фінансової кризи, яка прийшла в Україну в 2008 р.; Україна опинилася серед країн, які найбільше від неї постраждали.

На момент, коли Україна стала де-юре незалежною в 1991 р., вона не мала зовнішнього боргу, хоча відтоді бюджетні обмеження та багатократне зростання зовнішнього боргу стали її ахіллесовою п'ятою. Зовнішні боргові зобов'язання тоді взяла на себе Росія, яка успадкувала правосуб'єктність СРСР, а заодно продовжила її історію взаємодії з іноземними фінансовими установами й отримала залишки фінансових активів. В Україні є два види зовнішнього боргу: прямий, тобто сукупні боргові зобов'язання за отриманими та непогашеними державними позиками, і гарантований державою, тобто гарантовані державою сукупні борги державних підприємств та інших суб'єктів господарювання, які є резидентами України⁴⁰. Обидва види боргу мають чіткий геополітичний вимір і зовнішньополітичні наслідки, оскільки перший тип в основному пов'язаний з міжнародними фінансовими інституціями/західним капіталом, а другий має різні складові, серед яких важливе місце займає заборгованість за російський імпорт, насамперед за паливо (газ, нафту, ядерне паливо).

Формування залежності України від зовнішнього боргу після 1991 р. можна розділити на чотири основні періоди⁴¹.

⁴⁰ Мінфін, Державний борг (2016), URL: www.minfin.gov.ua/news/borg/derzhavnij-borg.

⁴¹ О. Кравчук, 'Історія формування боргової залежності України', Спільне, 30 квітня 2015, URL: <https://commons.com.ua/uk/formuvannya-zalezhnosti/>.

У перший період, із 1991 р. до 2000 р., Україна вийшла на ринок міжнародного кредитування та запровадила систему управління зовнішнім державним боргом. Під час другого періоду, який тривав з 1999 р. до 2007 р., відбулася реструктуризація боргу; на додачу, було запроваджено консолідований підхід до політики управління заборгованістю, позначений, однак, порушеннями умов угоди з української сторони. Початок наступного періоду, третього, збігся з приходом в Україну фінансово-економічної кризи 2008 р.; уряд змушений був просити кошти в міжнародних фінансових інституцій та погоджуватися на жорсткіші умови кредитування. Останній, четвертий період настав після початку внутрішнього збройного конфлікту та узурпації олігархами досягнень народних заворушень шляхом відновлення неоліберальної клептократії та приречення країни на боргову залежність упродовж багатьох десятиків років. Перші два етапи ми детально розглянемо в цьому розділі; останні два я висвітлю в розділі 7.

Перше десятиліття української історії позичання відзначалося «позичанням через необхідність»: економіка руйнувалася під впливом потрясіння від розпаду радянської економічної системи, а отже — страждала від порушень ланцюгів постачання та хронічного дефіциту бюджету; все це робило необхідним накопичення іноземних позик. Наприклад, Кабінет Міністрів лише в 1995 р. прийняв постанову № 234 «Про пріоритетні напрями використання іноземних кредитів». Цей документ обмежив хаотичну практику надання державою гарантій щодо взятих підприємствами кредитів і був першим серйозним кроком до систематизації відносин країни з іноземними кредиторами, що передбачало й розробку інструментів для втілення консолідованого підходу до державного боргу. Ринок внутрішніх позик був дуже обмеженим, тож до 1995 р. частка зовнішнього боргу в державному боргу дорівнювала 80%. Мережу економічних відносин було підірвано й переформатовано; до того ж тепер вона стала заплутанішою через додатковий вимір боргових відносин; у результаті сформувалися геополітичні важелі впливу та вразливості, що існуватимуть ще багато років. Так, до 1995 р. Україна заборгувала 1,4 млрд дол. російському «Газпрому» та 723 млн дол. Туркменістану⁴². За 1990-ті рр. й подальший період перелік кредиторів розширився — до нього ввійшли міжнародні фінансові інституції,

⁴² Там само.

США, ЄС та інші західні партнери; це відкрило Україні нові економічні можливості й можливості отримання кредитів, а також зробило ще хисткішою систему балансування зовнішньої та фінансової політики. Сформульована експрезидентом Кучмою в 1990-х рр. політична «багатовекторність», тобто політика щодо зовнішньоекономічної діяльності, фінансів і безпеки, яка передбачає взаємодію з багатьма партнерами/векторами, ставала дедалі складнішою з погляду управління; однак можна стверджувати, що вона, як наслідок, є єдиним можливим шляхом до стабілізації стану країни та геополітичної ситуації в регіоні.

У 1994 р. Україна та МВФ підписали «Меморандум з питань економічної політики та стратегії», який мав на меті стимулювати маркетизацію країни та фактично обмежував повноваження українського уряду в прийнятті рішень. Основними умовами меморандуму були: лібералізація зовнішньої торгівлі, лібералізація валютних курсів і фіскальної політики (в тому числі обмеження щодо регулювання цін), скорочення державних субсидій та запровадження системи адресної соціальної допомоги, прискорена приватизація державних підприємств, реструктуризація природних монополій та конкретних підприємств, скорочення дефіциту державного бюджету, дерегуляція та адміністративні реформи⁴³. На економіку реформи справили негативний ефект, різні складники якого доповнювали один одного, погіршуючи становище: застаріла промисловість опинилась у ситуації конкуренції з закордонними транснаціональними корпораціями, а державну фінансову підтримку підприємствам і громадянам було зменшено; відповідно, останні стали біднішими, а перша — навіть менш конкурентоспроможною на тлі очікуваного негативного сукупного споживання та потенційного падіння доходу. Внутрішній капітал, що формувався, посилив свою «конкурентоспроможність» за рахунок залучення державних гарантій щодо позик власним підприємствам за посередництва Валютно-кредитної ради Кабінету Міністрів України⁴⁴. У випадку непогашення кредитів заборгованість просто перекидалася на державу; між 1992 р. і 1999 р. вона становила 2,4 млрд дол. США⁴⁵.

До кінця 1999 р. розпочався новий період боргової історії України, ознаменований необхідністю реструктуризації

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Державне казначейство України (2002).

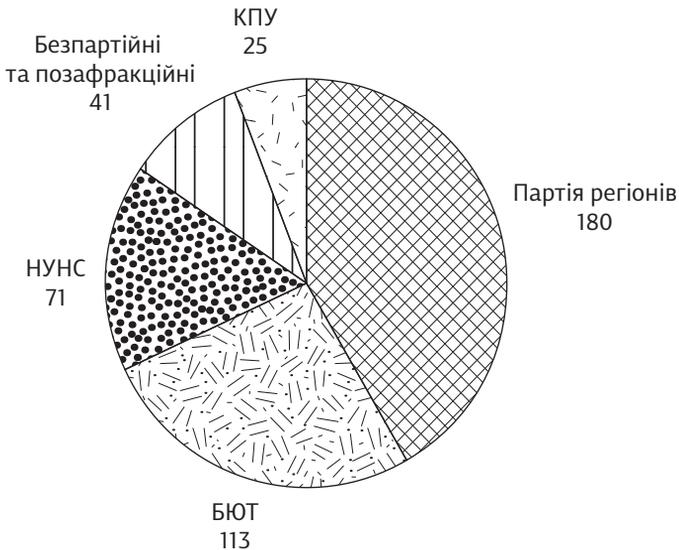

Рис. 6.4. Численність партій і фракції у Верховній Раді після виборів 2007 р.

Джерело: Укладено авторкою на основі даних, розміщених на веб-сайті Верховної Ради.

боргу, який сягнув приблизно 60% ВВП, або 15,3 млрд дол⁴⁶. Цей період було позначено систематизацією політики щодо отримання кредитів і виплати боргів. У 2000 р. Центральний банк усунули від здійснення урядового нагляду в результаті створення Ради Національного банку України. З часом це призвело до того, що прийняття рішень НБУ перетворилося на процес, який контролюється лише радою⁴⁷. Рада, очолювана головою НБУ (якого призначає президент України), складається з науковців із неоліберальними економічними поглядами, а також представників бізнесу, безпосередньо й опосередковано пов'язаних із основними олігархічними угрупованнями України. Як у раді, так і в правлінні НБУ процес прийняття рішень із питань фінансової та фіскальної політики, які стосуються світових фінансових ринків, зумовлюється зобов'язаннями перед МВФ і Світовим банком та рекомендаціями цих організацій,

⁴⁶ Міністерство фінансів.

⁴⁷ Національний банк України / НБУ (2001–2017), Закон України «Про Національний банк України». Повну історію розвитку та змін можна переглянути за адресою: <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=47478>.

що часто ускладнює економічні відносини з Росією. Така складна динаміка визначає характер банківського сектору України та економіки в цілому.

Протягом наступних п'яти років Партія регіонів формувала більшість у Верховній Раді (див. рисунок 6.4). Той факт, що її члени мали 42% місць у парламенті, означав збільшення ефективності лобювання та прийняття законодавства, яке створювало сприятливі умови для названої партії та її спонсорів. Тоді Партія регіонів була однією з найбільших в Україні політичних партій за кількістю членів, представленою в усіх 17 адміністративних регіонах країни; у неї було близько 11 600 регіональних організацій⁴⁸.

Крім того, згідно зі щорічним дослідженням журналу «Фокус», яке аналізує, хто є найвпливовішими особами країни, у 2011 р. безпрецедентно велика кількість (67 із 200) учасників рейтингу були членами саме цієї політичної сили — Партії регіонів. Цей факт є ще одним доказом концентрації влади в країні в руках донецького блоку, що я показую на рисунку 6.5. Як бачимо, із 206 причетних до владних структур осіб, яких називали у своєму переліку Піховшек і Конончук, лише п'ятеро зберегли вплив у 2010–2011 рр.

Ба більше, динаміка змін у співвідношеннях між блоками найвпливовіших людей України згідно з рейтингами 1990–2011 рр., яку я представляю на рисунку 6.6, показує суперництво фракцій панівного та капіталістичного класів України з початку її незалежного існування. Перший помітний зсув відбувся між 1990–1996 та 2003 рр. і був спричинений піднесенням нових класових фракцій та зменшенням впливовості старих апаратників чи неонеоменклатури в рамках правлячого блоку. Ізольовані кола, пов'язані з квадратами 1990–1996 рр., позначають втрачені позиції. Численні взаємозв'язки та численні ізольовані кола 2003–2009 рр. говорять про інтенсивність суперництва фракцій у межах панівного блоку, яке тривало з року в рік. Наявність багатьох взаємозв'язків демонструє, що ядро нинішнього правлячого блоку, а також сили, які йому протистоять, сформувалися до й під час цього періоду. Одночасна наявність багатьох окремих кіл — ізольованих від решти — означає, що формування панівного класу в країні ще не завершилося, політичний процес усе ще переважно визначається суперництвом фракцій і досі існують можливості

⁴⁸ Партія регіонів (2011).

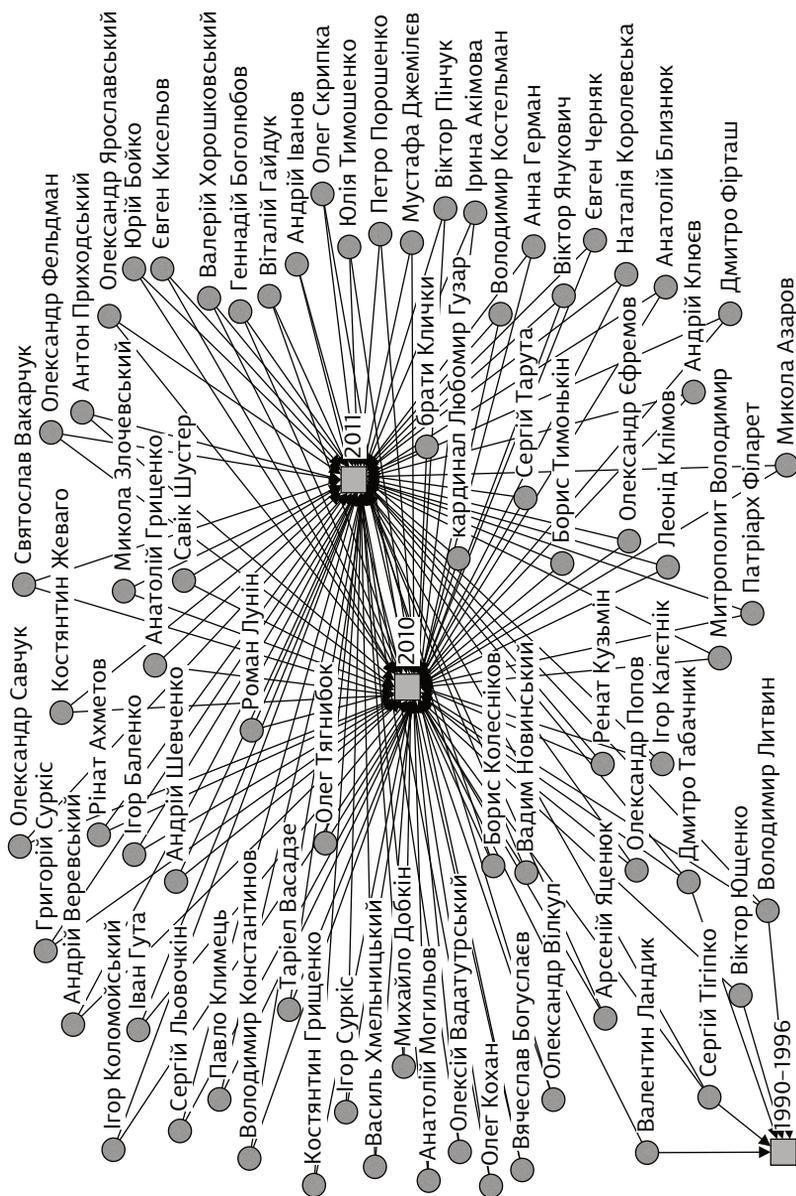

Рис. 6.5. Зв'язок між блоками найвпливовіших людей України в 1990–1996 рр., 2010 р. та 2011 р.

Джерело: Укладено авторкою на основі даних Піховшека та Конончука (1998) та рейтингу «100 найвпливовіших людей України» видання «Кореспондент» за 2010 та 2011 рр.

Колами позначено осіб, квадратами — рік укладення рейтингу, зв'язки між колами й квадратами вказують на присутність певних осіб у рейтингах за певні роки.

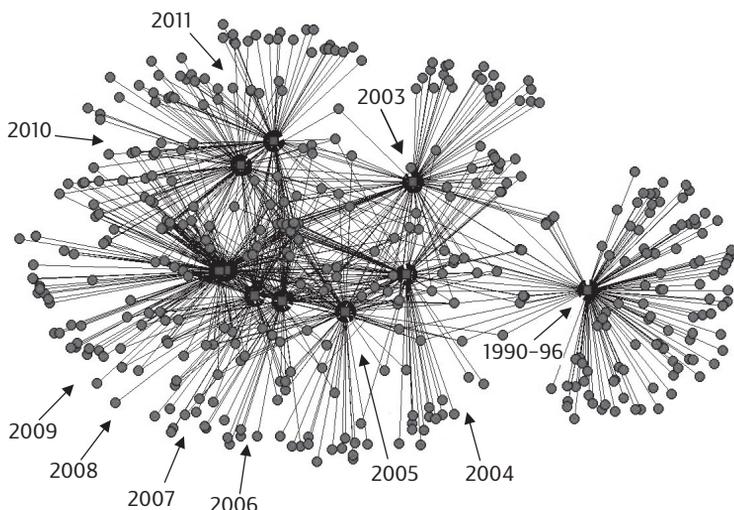

Рис. 6.6. Динаміка взаємозв'язків між блоками найвпливовіших людей України згідно з відповідними рейтингами, 1990–2011 рр. Джерело: Укладено авторкою на основі даних Піховшека та Конончука (1998) та рейтингу «100 найвпливовіших людей України» видання «Кореспондент» за 2003–2011 рр.

Колами позначено осіб, квадратами — рік укладення рейтингу, лінії, які з'єднують квадрати й кола, вказують на присутність осіб у рейтингах за певні роки.

для зміни співвідношення сил, попри сильну тенденцію до концентрації влади в руках правлячого донецького блоку.

Станом на серпень 2012 р., згідно зі щорічним рейтингом журналу «Кореспондент», дев'ять із десяти найвпливовіших людей країни є членами Партії регіонів, 37 зі 100 найвпливовіших людей також входять до числа 100 найбагатших олігархів, до яких належить і син президента Януковича Олександр, що потрапив до рейтингу незабаром після того, як його батько вступив на посаду⁴⁹. Офіційно задокументований дохід Ріната Ахметова, наприклад, лише в 2011 р. — тобто в рік економічної кризи в країні — збільшився з 17,8 млрд до 25,6 млрд дол., причому переважна частина цієї суми досі лишається неоподаткованою⁵⁰.

⁴⁹ 'Топ-100 найбільш впливових людей України. 2011', Кореспондент, 31 серпня 2012, URL: <http://files.korrespondent.net/projects/top100/2011>.

⁵⁰ 'Золотая сотня: полный список самых богатых людей Украины', Кореспондент, 9 червня 2011, URL: <http://korrespondent.net/>

КОНЦЕНТРАЦІЯ КАПІТАЛУ В ОЛІГАРХІЧНИХ ФПГ

Станом на 2010 р. внутрішній капітал, всередині якого домінував Донецьк, керував найбільшими компаніями на ринку України, незважаючи на постійні та наполегливі спроби іноземного капіталу вийти на провідні позиції. Це підтверджує аналіз рейтингу 100 провідних підприємств відповідно до «ІнвестГазети» та інформації, доступної на вебсайтах окремих компаній. До рейтингу входять компанії, що мають річний дохід від 10 млн грн і більше (з урахуванням рівня заборгованості; до уваги беруться лише видимі активи). Враховуються такі додаткові факти: вартість акцій компанії, що належать фізичним особам, нерухомість і приплив (відтік) капіталу внаслідок продажу (придбання) активів на момент оцінки. У випадках, коли майно перебувало в (спільній) власності членів сім'ї, розраховувалася приблизна сукупна вартість активів. У випадках, коли двоє або більше осіб належали до однієї бізнес-групи зі складною системою спільної власності, приблизна оцінка робилася на основі прямої участі в основній компанії/компаніях відповідної групи. Активи відкритих акціонерних компаній оцінювалися на основі рівня капіталізації станом на 15 березня 2010 р. Активи закритих акціонерних компаній оцінювалися методом порівняння з аналогічними компаніями, акції яких розміщено на фондових біржах СНД і Центральної та Східної Європи. Іноземні активи компаній включалися лише у випадках, коли інформація була загальнодоступною та надійною. Оцінка будівельних компаній ґрунтувалася на вартості готових будівельних об'єктів, що перебувають у їхній власності. Компанії, що перебувають на межі банкрутства, не розглядалися, як і особисті статки й заощадження, а також компанії та майно, щодо володіння якими на час складання рейтингу велися спори.

На рисунку 6.7 я представляю візуалізацію свого аналізу даних рейтингу, згрупованих за типом власності та країною, резидентом якої є компанія. Візуалізація організована за принципом належності окремих компаній до корпоративних кластерів. Як видно з рисунку 6.7, лише 17 компаній є резидентами західних країн або Росії — 13 і 4 відповідно. Західні компанії є резидентами таких країн, як Індія (1), Німеччина (2), США (4), Японія (1), Нідерланди (1),

business/1227140-zolotaya-sotnya-polnyj-spisok-samyh-bogatyh-lyudej-ukrainy.

Рис. 6.7. 100 провідних компаній на ринку України (2010 р.) за типом власності та країною.

Джерело: Укладено авторкою на основі рейтингу 100 найбільших компаній на ринку України (за версією «ІнвестГазети», опублікованою 30 листопада 2009 р.) та інформації, наявної на вебсайтах окремих підприємств.

Швейцарія (2), Великобританія (1) та Франція (1). Індійську компанію «Arcelor Mittal» включено до категорії «західних» із двох причин. По-перше, на цю компанію в Україні поширюються ті ж правила й процедури, що й на всі іноземні транснаціональні корпорації, якщо договором купівлі-продажу не встановлено інше. По-друге, поділ іноземних компаній на українському ринку на «західні» та «російські» є доречним, оскільки Україна виступає зоною конфліктуючих інтересів США/ЄС і підконтрольної державі російської олігархії⁵¹, і неоліберальної, і транснаціоналізаційної. Решта компаній — українські, 45 із них належать до українських бізнес-кластерів, 13 перебувають у спільній іноземній та українській власності, дві — у спільній державній та приватній власності та 19 — у (майже) повній державній власності.

⁵¹ M. Balmaceda, *On the Edge: Ukrainian — Central European — Russian Security Triangle* (Budapest: Akaprint, 2000), and *Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union, Russia's Power, Oligarchs' Profits and Ukraine's Missing Energy Policy, 1995–2006* (London: Routledge, 2008).

Рис. 6.8. Присутність корпоративних кластерів українських бізнес-груп у рейтингу 100 провідних компаній у цифрах (2010 р.). Джерело: Укладено авторкою на основі рейтингу 100 найбільших компаній на ринку України (за версією «ІнвестГазети», опублікованою 30 листопада 2009 р.) та інформації, наявної на вебсайтах окремих підприємств.

Аналіз зареєстрованих в офшорних зонах (тобто на Кіпрі) компаній дає ще цікавіші результати. Чотирма компаніями, зареєстрованими на Кіпрі, є СКМ, група «Приват», «Інтерпайп» та ІСД, тобто найбільші корпоративні кластери в Україні.

Як я показую на рисунку 6.8, у 2010 р. з 45 компаній, що входили в рейтинг 100 провідних, 14 належали СКМ Ахметова, п'ять — ІСД Тарути й Мкртчана, дві — «Інтерпайп» Пінчука, дві — групі «Приват» Коломойського та Боголюбова, ще однією спільно володіли «Інтерпайп» і «Приват». Таким чином, 24 компанії — майже четверта частина 100 найбільших компаній — належать чотирьом (!) ФПГ, і всі ці ФПГ зареєстровані в офшорах. Тобто станом на 2010 р. власниками найбільших ФПГ на ринку України були українці, а зареєстровано їх було в офшорах. Така корпоративна організація гарантувала їм доступ до транснаціональних (і транснаціоналізаційних) механізмів накопичення капіталу та менший державний контроль над капіталом. Ба більше, станом на 2010 р. було усунуто останні перешкоди на шляху до концентрації влади та капіталу в руках

донецького капіталістичного класу. Обрання Януковича президентом і контроль над законодавчою та виконавчою гілками влади дозволили розширювати далі присутні в економіці України «чорні діри», що використовуються для збагачення олігархів⁵².

УЗУРПАЦІЯ ВЛАДИ ДОНЕЦЬКИМ БЛОКОМ

Михненко та Свейн поставили в 2007 р. цікаве запитання: «Хоча приватизацію було реалізовано, а макроекономічної стабільності досягнуто, як можна пояснити економічне зростання з огляду на (як повідомляють) відсутність структурної економічної реформи та (як повідомляють) присутність неконтрольованих «кланів» із їхньою рентоорієнтованою поведінкою?»⁵³. Відповідь, на моє переконання, полягає в тому, що стабілізації не було досягнуто — вона була тимчасовим міражем, заснованим на хисткому ґрунті з позик МВФ, попиту на донбаську сталь, який живила бульбашка ринку нерухомості, та споживання, яке в Україні стимулювали дешеві споживчі позики⁵⁴. Тимчасова стабільність такого споживання трималася на доступності дешевих кредитів, які українські банки отримували від ЄС у ході розширення англосаксонської фінансіалізації⁵⁵; отримані банками позики повторно видавалися в Україні в кредит за вищими відсотковими ставками. Використовуючи безліч (законних і не передбачених законом) наявних у них механізмів накопичення, які постійно розширюються, фракції нововиниклого капіталістичного класу України прагнуть домогтися

⁵² Yuliya Yurchenko, 'Black Holes in the Political Economy of Ukraine: The Neoliberalisation of Europe's «Wild East»', *Debatte* April 2013.

⁵³ Adam Swain and Vlad Mykhnenko, 'The Ukrainian Donbas in «Transition»', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007), 40.

⁵⁴ Yurchenko, 'IMF, Ukraine and the Toxic Debt Dependency', *Third World Thematic — Special Issue* edited by Andreas Antoniadou on 'Global Debt Dynamics: Crises, Lessons, Governance', 2018.

⁵⁵ Martijn Konings (ed.), *The Great Credit Crash* (London: Verso, 2010); A. Nesvetailova, *Financial Alchemy in Crisis: The Great Liquidity Illusion* (London: Pluto Press, 2010); Or Raviv, 'Chasing the Dragon East: Exploring the Frontiers of Western European Finance', *Contemporary Politics* 14(3) (2008): 297-314.

зміцнення своєї економічної суб'єктності в умовах постійного внутрішньо- та міжфракційного суперництва, що підживляє процес стабілізації нового соціального порядку. Крім того, за допомогою концентрації капіталу в ФПГ, залучених до створення доданої власності за допомогою товарного, промислового та грошового кругообігу, що поєднується з прямою участю в розробці законодавства й політики, олігархічний капітал України прагне вийти за межі можливого, що існують для кожного окремого кругообігу. Це реалізується за рахунок внутрішньо- та зовнішньоекономічної політики, яка передбачає вибіркову лібералізацію та протекціонізм, що сприяє олігархічному капіталу, а також через створення віртуального простору накопичення для виведення доходів в офшори, тобто «чорних дір» в економіці⁵⁶. Останнє в основному відбувається за допомогою чотирьох форм розкрадання державних активів: (1) приватизація — від первісного накопичення до концентрації та централізації державних підприємств у руках фінансово-промислових груп та, по суті, олігархів; (2) регулювання прямих іноземних інвестицій, хронологія реформи відповідних положень та їхні нерівномірні наслідки для накопичення, здійснюваного як внутрішнім, так і іноземним капіталом; (3) створення та функціонування спеціальних економічних зон і операції з капіталом у цих зонах; (4) реформа законодавства щодо тендерів і державних закупівель та зловживання відповідними процедурами. Усі чотири, на моє переконання, є неоліберальними механізмами накопичення, які олігархічний капітал, прикриваючись видимістю демократичних ринкових реформ, використовував для створення «чорних дір» в українській економіці, а також як для укорінення розкрадання в самому законодавстві, так і для маніпулювання законами з метою здійснення розкрадання.

З обранням Януковича президентом у 2010 р. зникли останні перешкоди на шляху до концентрації влади та капіталу в руках донецького капіталу. Захопивши контроль над законодавчою та виконавчою гілками влади, можна було розширювати далі «чорні діри» в українській економіці, які використовуються для збагачення олігархів. У політичному й економічному плані економіка України стала свідком тенденції до зосередження на внутрішніх справах. Що стосується політичної сфери, то судове переслідування лідерів політичної опозиції (найяскравішими прикладами

⁵⁶ Yurchenko, 'Black Holes in the Political Economy of Ukraine'.

якого стало ув'язнення Тимошенко й Луценка) та безнадійно глухий кут, у який зайшли переговори з ЄС, МВФ і США, призвели до неофіційної дипломатичної ізоляції правлячих кіл України, тобто Партії регіонів, Януковича та його адміністрації. В економічному плані внутрішня орієнтація проявилася в масовій приватизації та реструктуризації енергетичного сектору. Питання приватизаційних аукціонів залишалося критичним через відсутність прозорості, заниження ціни та пільговий режим для донецької фракції олігархічного капіталу. Найпоказовішим прикладом згаданого вище є нещодавня приватизація державних підприємств, що здійснюють розподіл газу: «Газтек» і «Фінлекс Україна», пов'язані з Фірташем, придбали 14 із 18 компаній, виставлених на аукціон. На початку цього року «Газтек»⁵⁷ отримав від банку «Надра» — яким також володіє Фірташ — кредит у розмірі 250 млн грн, призначений для фінансування зазначених покупок⁵⁸. Ця поширена в олігархічних ФПП тактика негласного надання фінансів для розширення власних компаній є зразком подолання меж можливого в процесі нагромадження капіталу. У таблиці 6.2 подано інформацію про приватизовані таким чином державні підприємства, виставлений на продаж через аукціон відсоток акцій кожного підприємства, стартові ціни та ціни продажу, а також нових власників на основі інформації, наданої ФДМУ. Крім того, у таблицю включено ринкову вартість державних підприємств, обчислену порталом Forbes.ua на основі даних про аналогічні компанії, які торгують акціями на біржах «Latvijas Gaze», «Lietuvos Dujos», «Hokkaido Gas», «Southwest Gas»; порівняння вказує на різницю приблизно у 100 млн дол., які Фірташ, новий власник підприємств, фактично заощадив, при цьому потенційно позбавивши державу належного їй прибутку.

На додаток до вищезазначеного, 3 жовтня 2012 р. український парламент прийняв за основу проект Закону № 939, який скасовує монополію державного підприємства «Нафтогаз» на торгівлю імпортованим газом в Україні. По суті,

⁵⁷ «Газтек» перебуває в юридичній власності кіпрських компаній «Porala Venchers Limited», «Pasler Enterprises Limited», «Nesiba Venchers Limited» та «Krezer Holdings Limited», пов'язаних із Фірташем.

⁵⁸ 'Фірташ прикупив собі 26% ще й Тисменицягазу', УНІАН, 13 вересня 2012, URL: www.unian.ua/politics/693515-firtash-prikupiv-sobi-26-sche-y-tismenitsyagazu.html.

цим було скасовано прийнятий урядом Тимошенко 5 березня 2008 р⁵⁹. Закон № 163, який ліквідував посередників на внутрішньому ринку газу. У світлі недавньої хвилі приватизації державних підприємств із постачання та розподілу, в ході якої компанії Фірташа взяли цей сектор під контроль, ліквідовану раніше Тимошенко посередницьку монополію, яка належала «РосУкрЕнерго», фактично було відновлено.

Надзвичайно велика залежність економіки України від російського газу постійно спричиняла нестабільність і зростання витрат як на рівні звичайних споживачів, так і на державному рівні. Однак замість зниження енерговитрат, яке, за оцінками ОЕСР/МЕА, може заощадити від 1 до 6 млрд євро на рік за рахунок самого лише збільшення ефективності споживання в побутовому секторі на 10–30% відповідно⁶⁰, уряд України йде на екологічно шкідливі та нераціональні з погляду сталого розвитку кроки. Вони є вигідними для олігархічних ФПП — СКМ/ДТЕК та ІСД, — які беруть участь у видобутку вугілля на Донбасі/в Донецьку, оскільки це автоматично створює ринок для зростаючого обсягу видобутого ними вугілля низької якості⁶¹. Отже, міністр палива та енергетики Юрій Бойко оголосив про скасування заборони на приватизацію 14 ТЕЦ (із 41 загалом) і заявив про породжений необхідністю намір перевести всі 41 ТЕЦ із газу на вугілля як джерело енергії, що дозволило б скоротити річне споживання газу на 6 млрд м³ ⁶². За даними СПФУ, приватизація ТЕЦ мала розпочатися в листопаді 2012 р.; основні претенденти на придбання ТЕЦ, знову ж таки, були пов'язані з Фірташем компанії⁶³. На додаток до вищезазначеного, у 2013 р. планувалося розпочати масову

⁵⁹ Верховна Рада, Постанова «Про реалізацію імпортованого природного газу на території України», № 163, від 8 березня 2008 р., останні зміни від 3 жовтня 2012 р., URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/163-2008-%D0%BF>.

⁶⁰ M. van der Hoeven, 'Energy Policies beyond IEA Countries: Ukraine 2012, Review', OECD Report (2012).

⁶¹ Euracoal, Annual Report (2012), at: <https://euracoal2.org/download/Public-Archive/.../EURACOAL-Annual-Report-2012.pdf>.

⁶² 'На инвесторов повеяло теплом: Украинские ТЭЦ отдадут в частные руки', Коммерсант Украина, 23 січня 2012, URL: www.kommersant.ru/doc/1856938.

⁶³ 'Интересы в тепле: Государство начинает приватизацию ТЭЦ', Коммерсант Украина, 8 жовтня 2012, URL: www.kommersant.ru/doc/2046882.

приватизацію 1196 з 1492 державних підприємств, які раніше були захищені від приватизації⁶⁴; ідеться про шахти, спиртопереробні заводи, радіостанції та видавництва, елеватори, державні підприємства з транспортування нафти та газу, спортивні заклади та заклади дозвілля тощо⁶⁵.

Хвиля податкових реформ, зростаюча неолібералізація економіки, зокрема розмови про створення нових СЕЗ⁶⁶, продовження хвилі приватизації в секторі виробництва та постачання енергії, а також реструктуризація останнього з метою створення ринку для олігархічних ФПГ (наприклад, переведення теплових електростанцій на вугілля, що виробляється в Україні, з імпортного газу⁶⁷) — усе це говорило про дедалі сильнішу переорієнтацію економіки на внутрішній ринок, а також вказувало на загрозу подальшого загострення соціально-економічної нерівності. Тим не менше, політика Януковича та Партії регіонів, авторитарна та узурпаторська за своєю суттю, вже породила соціально-політичне невдоволення в країні та загрозу критики й санкцій з боку США та ЄС. Зростання зовнішнього боргу України, збільшення дефіциту платіжного балансу та дуже значна залежність олігархічних ФПГ від державних субсидій і тендерів на закупівлю робили економіку країни в цілому залежною від позик МВФ. У поєднанні з потребою мати доступ до зовнішніх ринків імпорту й експорту така залежність від іноземного капіталу робила чинний правлячий блок вразливим до тиску з боку Заходу. Це, своєю чергою, могло призводити до змін у балансі сил в Україні, про що свідчило помилування Януковичем Луценка та ще п'ятьох політичних в'язнів⁶⁸.

⁶⁴ 'На инвесторов повеяло теплом: Украинские ТЭЦ отдадут в частные руки', Коммерсант Украина, 23 січня 2012, URL: www.kommersant.ru/doc/185693; 'Страну готовят к распродаже: Государство избавится от 1200 предприятий', Коммерсант Украина, 26 вересня 2012, URL: www.kommersant.ru/doc/2030491.

⁶⁵ Там же.

⁶⁶ 'Депутати благословили вільні економічні зони', ePravda, 6 вересня 2012, URL: www.epravda.com.ua/news/2012/09/6/334292/.

⁶⁷ 'Интересы в тепле', Коммерсант Украина.

⁶⁸ 'Арьев: Янукович помиловал Луценко, поскольку не смог договориться с Россией', Sensor.net, 8 квітня 2013, URL: https://sensor.net.ua/news/238335/arev_yanukovich_pomiloval_lutsenko_poskolku_ne_smog_dogovoritsya_s_rossieyi.

Таблиця 6.2. Державні підприємства з розподілу газу, приватизовані в серпні — жовтні 2012 р.

Найменування газової компанії та відсоток акцій, виставлених на аукціон	Стартова ціна, млн грн	Ціна продажу, млн грн	Інвестиційні зобов'язання, млн грн	Оцінка вартості пакету акцій, Forbes.ua	Покупець
Миколаївгаз, 25%	18,4	18,97		148	«Газтек»
Чернівцігаз, 20,393%	6,7	8	2,3	63	«Газтек»
Житомиргаз, 15,864%	9,7	16	3,4	40,7	«Газтек»
Тисменицягаз, 26%	0,16	1	0,7	16	«Газтек»
Сумигаз, 25,788%	15,6	16,9	4	64	«Газтек»
Луганськгаз, 26%	80,6	81,41	3,9	503,8	«Газтек»
Запоріжжягаз, 25%	14,1	16,8	3,9	327	«Газтек»
Дніпропетровськгаз, 26%	58	58,65	5,2	350	«Газтек»
Севастопольгаз, 25%	4,2	4,45	0,6	6,8	«Газтек»
Івано-Франківськгаз, 25%	32,6	33,35	4	69	«Газтек»
Полтавагаз, 26%	20,1	20,305	3,7	350	«Фінлекс-Інвест» (пізніше перепродано Вірі Четвериковій)
Волиньгаз, 23,4%	24,3	25,05	2,6	12	«Газтек»
Лубнигаз, 26%	0,33	5,06	2,6	5	«Фінлекс-Інвест»
Херсонгаз, 20,82%	7	11,9	1,5	5,2	«Содружество»
Гадячгаз, 25,999%	3,1		0,3	немає даних	«Содружество»
Кременчукгаз, 26%	6,7	21,7	1	1,4	«Содружество»
Вінницягаз, 22,059%	1,5	3	3,3	305	«Газтек»
Кримгаз, 23,989%	41,8	42,64	8	352	«Газтек»

Джерело: ФДМ України та Forbes.ua (18 жовтня 2012 р.).

Станом на 1 січня 2010 р. правлячий блок України став більш однорідним, ніж будь-коли раніше. Очікувалося, що неоліберальна реформа, яку рекомендували ЄБРР та МВФ у рамках програм ТАСІС/ЄПС, а також позики на структурну перебудову забезпечать прямим іноземним інвестиціям і транснаціональним корпораціям легке проникнення на ринок, як це відбулося раніше в Латинській Америці та Африці на південь від Сахари⁶⁹. Натомість програмам ТАСІС/ЄПС

⁶⁹ W. Easterly, *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done so Much Ill and so Little Good* (New York: Penguin Press, 2006).

і позикам на структурну перебудову, серед іншого, були раді міжнародні фінансові інституції; риторика, що супроводжувала названі інструменти, стала в Україні прикриттям для закріплення напівлегальних механізмів накопичення, як було видно і з рейтингів найбільших компаній і найбагатших людей, і зі структури тих рейтингів. Узурпація економічної та політичної влади панівним блоком, у якому домінували донецькі сили, характеризувалася постійними утисками прав і свобод людини, свободи слова та зібрань⁷⁰, а також трансформаціями законодавства на догоду інтересам олігархічного капіталу. На рівні суперництва класових фракцій відбувалося поступове поглинання конкуруючих політичних та економічних сил шляхом політичного переслідування й ув'язнення лідерів опозиції (для прикладу, Тимошенко та Луценка), адміністративного тиску (Тігіпко) та вбивств. Разом із тим, подекуди оформилися й компроміси між класовими фракціями: про це свідчив зростаючий вплив групи «Приват» Коломойського й Боголюбова, «Інтерпайпа» Пінчука та «Group DF» Фірташа. Авторитарна орієнтація адміністрації та Кабінету Міністрів Януковича спиралася на такі принципи, як призначення на посади друзів⁷¹, розкрадання державного майна й придушення опозиційних рухів. Опертя правлячого донецького блоку на таку основу сприяло водночас посиленню внутрішньої опозиції й тиску з боку як Заходу, так і Росії. Ознаками названого були, відповідно, зростання підтримки правих партій в Україні, глухий кут у переговорах щодо Угоди про асоціацію з ЄС і загрози санкцій з боку США та ЄС, ультиматуми щодо членства в Митному союзі. Вся ця ситуація робила майбутнє країни та майбутнє панівного блоку дуже невизначеним, проте один вирішальний аспект не викликав сумнівів. Виглядало на те, що (незалежно від того, залишився би при владі правлячий блок чи влада перейшла би до опозиційних щодо нього рухів) хід неоліберальної транснаціоналізації держави, швидше за все, буде незмінним. Власне, саме так воно й станеться після подій «кривавої зими».

-
- ⁷⁰ 'Press Freedom: Too Many Attacks go Unpunished', Report. Transparency International (2012) at: www.transparency.org/news/feature/too_many_attacks_on_journalists_and_press_freedom_go_unpunished.
- ⁷¹ Die Frankfurter Allgemeine Zeitung, 'Das Prinzip Familie', 27 August 2012, at: www.faz.net/aktuell/politik/ausland/praesident-janukowitsch-das-prinzip-familie-11870003.html.

«Кривава зима»¹ і «брама Європи»²

ВСТУП

Кульмінація гри в багатовекторний зовнішньополітичний преферанс настала, коли наблизився момент підписання торговельної угоди з ЄС. Там, де не спрацювали лобістські зусилля й позики на структурну перебудову від МВФ, довести справу до кінця й полегшити транснаціональному капіталу (переважно з ЄС) входження на український ринок і функціонування там мали інші заходи: дисциплінування через заборгованість і обширні механізми забезпечення Поглибленої та всеохопної зони вільної торгівлі між Україною та ЄС (ПВЗВТ). Непокірну олігархію, як покажуть події з «Burisma Holdings» та «Приватом», можна було впокорити й витіснити з панівних позицій. Широкому загалу угоду позиціонували як таку, що принесе Україні значні економічні та соціальні вигоди, підвищення життєвого рівня та заробітної плати, гарантує верховенство закону тощо. Насправді метою угоди була суттєва й переважно одностороння

¹ Я називаю події, відомі як Революція Гідності, «кривавою зимою». Це мій власний термін, який я пропоную вживати і якому віддаю перевагу перед першим, оскільки вважаю термін «Революція Гідності» помилковим. По-перше, революції не було. По-друге, точно не було революції гідності. І нарешті, поведінку суб'єктів, причетних до подій зими 2013–2014 рр., потрібно ретельно вивчати й досліджувати з огляду на багато нерозслідуваних злочинів (вбивства, побиття, тортури, викрадення тощо), саме існування яких ставить під питання доцільність назви «Революція Гідності».

² Цей вислів відсилає до праці Сергія Плохія «Брама Європи» (The Gates of Europe, London: Penguin, 2015).

лібералізація торгівлі з ЄС. ПВЗВТ уможливила приватизацію та комерціалізацію останніх активів, які все ще належали державі, і при цьому поставила у вигідніше становище іноземний капітал. Наслідками угоди для української економіки стали подальше загострення соціально-економічної нерівності та руйнування залишків системи державної соціальної підтримки. Одночасне загравання з Росією стосовно торговельної угоди з Євразійським Союзом виявилось непродуктивним, оскільки адміністрація Путіна відчувала фрустрацію через те, що її виключено з переговорів між ЄС та Україною. Намагаючись зупинити зближення України та ЄС, Путін пригрозив підняти ціни на газ і тим самим підірвати економічну стабільність енергомісткої української промисловості. Промисловість забезпечує близько 20% ВВП України; жоден президент не пішов би добровільно на такі збитки. Сильна залежність від зовнішнього боргу та постійне перебування державного бюджету на межі дефолту поставили адміністрацію Януковича перед неможливим вибором. Під тиском донбаської олігархії, в руках якої опинилася промисловість регіону, на Третньому саміті «Східного партнерства» ЄС у Вільнюсі наприкінці листопада 2013 р. Янукович відмовився підписувати угоду. Вже зовсім скоро затяжні наслідки короткострокової політичної стратегії призведуть до найглибшої багаторівневої кризи, з якою Україна стикалася з часів повоєнного голоду 1946–1947 рр.

Революція Гідності пов'язана з багатьма далекими від гідності фактами й суспільними силами, з огляду на які (попри обурення беззаконням і несправедливістю, яке вивело людей на вулиці) цей термін є хибним. Натомість події 2013–2014 рр. стали тим, що я вважаю доречнішим називати «кривавою зимою», яка триває до сьогодні. Це політична зима, яка відтоді заморожує віддалення України від неоліберальної клептократії, кристалізована в «збройному конфлікті», суспільній роздробленості та соціально-економічному зубожінні. Ідея України як «брами Європи», її природа як рубежу між Європою та Євразією знову стає предметом дискусії³.

ПВЗВТ: ЧАС ЗБИРАТИ КАМІННЯ

ПВЗВТ передбачала низку реформ, які виходили за рамки поглиблення торговельних відносин. До того часу Україна

³ Plokhly, *The Gates of Europe*.

вже уклала з ЄС низку домовленостей про вільну торгівлю, але вони були відносно обмеженими й ґрунтувалися на моделі квот на імпорт і експорт із вибірковим зниженням тарифів. Нова угода мала вивести відносини між сторонами на новий і глибший рівень. Вона також передбачала безвізовий перетин кордону громадянами України (за умови, що метою поїздки не є робота); на думку Брюсселя, важливо було надати Україні таке право з огляду на те, що її прагнення до повного членства в ЄС не викликало ентузіазму в частини країн-членів Європейського Союзу. Мета програми ПВЗВТ полягала в тому, щоб «сприяти зближенню зі стандартами ЄС у питанні різноманітних правил, пов'язаних із веденням бізнесу в таких галузях, як безпека харчових продуктів, технічні стандарти, державні закупівлі, політика щодо конкуренції, інтелектуальні та майнові права тощо («поглиблені» та «всеохопні» аспекти)»⁴.

ПВЗВТ є найбільш далекосяжним договором, підписаним на час публікації цієї книжки між ЄС та Україною (за винятком договорів про членство). У своєму нещодавньому аналізі впливу цієї угоди на країни, що її підписали, Амад Адаров і Пітер Гавлік дійшли висновку, що в довгостроковій перспективі економічні наслідки «ймовірно, будуть позитивними через кінцеву конвергенцію економік країн-бенефіціарів до більш конкурентоспроможного стану, що спирається на ефективніші інституції, більш передбачуваний і прозорий правовий контекст, поліпшення інвестиційного клімату, а також покращення в інших аспектах»⁵ за умови успішного впровадження угоди. Разом із тим, автори попереджають, що «з погляду часового виміру чиста вигода розподілена дуже асиметрично (чималі витрати в коротко- й середньостроковій перспективі, накопичення вигод переважно в більш довгостроковій перспективі)»⁶ та що «між регіонами й економічними секторами» є великі розбіжності (менш конкурентоспроможні сектори та регіони стикаються з особливо значними адаптаційними

⁴ Amat Adarov and Peter Havlik, 'Benefits and Costs of DCFTA: Evaluation of the Impact on Georgia, Moldova and Ukraine', Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche (WIIW) working paper, 20 January 2017, at: <https://wiiw.ac.at/benefits-and-costs-of-dcfta-evaluation-of-the-impact-on-georgia-moldova-and-ukraine-n-191.html>.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid.

витратами). Існують суттєві «пов'язані витрати, виклики й ризики», які «включають, серед іншого, фіскальні видатки, викликані уніфікацією законодавства з *acquis* ЄС, втрату традиційних експортних ринків, проблеми при пошуку ринкової ніші в умовах висококонкурентних європейських ринків, адаптаційні витрати, пов'язані з реструктуризацією промисловості, що призводить до скорочення менш ефективних галузей промисловості та (потенційно негативних) наслідків такого скорочення, відображених на ринку праці, потребу в інвестиціях у державний та приватний сектори з метою фінансового забезпечення впровадження реформ і подолання «прогалин» в інфраструктурі та продуктивності праці»⁷.

Однак успіху у впровадженні угоди нелегко досягти без державної підтримки та субсидій, що підтримують місцевих виробників і сприяють їхньому зміцненню в умовах посиленої конкуренції з боку великого та малого бізнесу ЄС. Угода не передбачає такої підтримки, оскільки це можна трактувати як «втручання держави в ринок», що суперечить регламенту ЄС стосовно конкуренції. Замість цього пропонується запровадити «тимчасову державну підтримку у формі доступу до інформації, консультаційних послуг, навчання тощо»⁸. За відсутності фінансової підтримки та субсидій залишається незрозумілим, як навчання та консультації мають захистити місцевих фермерів від хижацьких корпоративних тактик великих транснаціональних корпорацій з ЄС. У сільському господарстві очікується, що «[після вступу ПВЗВТ в дію буде експортуватися] на 20% більше агропродовольчих товарів, причому основна маса експорту припадатиме на тютюн, зернові, м'ясо та інші продукти харчування [й насіння олійних культур]»⁹. При зниженні імпорتنих мит очікується зростання імпорту приблизно на 7%, «в основному за рахунок збільшення поставок напоїв, рослинних олій та жирів, м'яса, мінеральних чи хімічних добрив, тваринних олій та жирів, цукру»¹⁰. Такий обмін означає, що Україна експортуватиме до ЄС сировину

⁷ Ibid.

⁸ Mykola Ryzhenkov, Svitlana Galko, Veronika Movchan and Jörg Radeke, 'The Impact of the EU-Ukraine DCFTA on Agricultural Trade', German - Ukrainian Agricultural Policy Dialogue (October, 2013).

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid., 3.

та напівфабрикати, а імпортувати — готову продукцію, додана вартість якої залишатиметься в руках компаній з ЄС. Експорт дозволить країні наростити попит на свою сільськогосподарську продукцію, але не дозволить досягнути значного економічного зростання, оскільки країна перебуватиме в нижньому сегменті виробничого ланцюга. Аналогічна доля чекає важку промисловість: сировина й напівфабрикати, виступаючи компонентами в ланцюгах поставок, будуть поставлятися до ЄС, а назад в Україну експортуватиметься готова техніка й технологічна продукція. Це не означає, що українська економіка в цілому стоїть у нижній частині виробничих ланцюгів, проте варто наголосити на нерівномірній структурі міжнародної організації виробництва, у якій північноатлантичний капітал займає вирашні позиції¹¹. Після періоду первісного накопичення й подальшої концентрації капіталу українські ФПГ (а також багато малих і середніх підприємств) оперують у всіх галузях економіки з різною доданою вартістю¹². Чимало ФПГ розширилися й включають підприємства в ЄС, США та інших країнах (наприклад, СКМ та ДТЕК).

Зважаючи на значні адаптаційні витрати, поганий стан економіки країни, тісну, але нерівномірну економічну співпрацю з країнами, що входять до обох організацій, і суперечливі потреби олігархів/промисловості, зробити вибір між ПВЗВТ та Євразійським союзом було складно. Підписання

-
- ¹¹ William K. Carroll, *The Making of a Transnational Capitalist Class: Corporate Power in the 21st Century* (London: Zed Books, 2010); William I. Robinson, 'Social Theory and Globalization: The Rise of a Transnational State', *Theory and Society* 30(2) (2001): 157–200; 'Global Capitalism and Nation-State Centric Thinking: What We Don't See when We Do See Nation-States. Response to Arrighi, Mann, Moore, van der Pijl, and Went', *Science & Society* 65(4) (2002): 500–508; and *A Theory of Global Capitalism: Production, Class and State in a Transnational World* (Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 2004); Kees van der Pijl, Otto Holman and Or Raviv (2010); Kees van der Pijl and Yuliya Yurchenko, 'Neoliberal Entrenchment of North Atlantic Capital: From Corporate Self-Regulation to State Capture', *New Political Economy* 20(4) (2015): 495–517, а також інші роботи.
- ¹² Adam Swain and Vlad Mykhnenko, 'The Ukrainian Donbas in «Transition»', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007), 7–46, а також інші роботи.

ПВЗВТ дало б Україні (принаймні на папері) доступ до ринку з 500 млн споживачів із високою купівельною спроможністю та річним оборотом у розмірі 14 трлн дол. США. Євразійський Союз, з іншого боку, пропонував ринок зі 170 млн споживачів порівняно меншої купівельної спроможності та щорічним оборотом у 1,5–2 трлн дол. Обидва варіанти мали свої потенційні переваги. Приєднання до ПВЗВТ обіцяло потенційну економічну модернізацію та зростання. Членство в Євразійському Союзі передбачало нижчі ціни на газ, що для залежної від імпорту енергоресурсів України було надзвичайно привабливим, однак перспектива затмарювалася численними згадками про попередні газові війни та маніпуляції з заборонаю торгівлі. Водночас багато засадничих принципів і стандартів Європейського Союзу та Євразійського Союзу є несумісними, що робило участь України в обох організаціях неможливою. На додачу, Росія неприхильно ставилася до участі членів Євразійського економічного союзу (ЄЕС) у ПВЗВТ з ЄС. Останнє підтверджується численними відповідними заявами Путіна та здійсненою ним «односторонньою відміною преференцій [щодо Молдови] згідно з запобіжним застереженням стосовно ЗВТ СНД» 31 липня 2014 р¹³. Фактично, Молдову покарали за підписання ПВЗВТ з ЄС; відтак вона веде торгівлю з Росією та Білоруссю на тих самих умовах режиму найбільшого сприяння, що й решта членів СОТ¹⁴.

Оцінка потенційних вигод від економічної інтеграції з будь-яким із двох названих партнерів є більш переконливою, якщо її робити з врахуванням реального досвіду інших пострадянських держав, які стали членами ЄС, а не лише на основі економічного моделювання, що зображає найбільш оптимістичний сценарій; про його беззмістовність ішлося в розділі 3. Великі компанії, тобто крупний капітал, зазвичай отримують вигоду від доступу до нових ринків, а малі й середні підприємства, як правило, страждають, оскільки тиск конкуренції швидко зростає. Навіть короткий період лібералізації торгівлі з ЄС призводить до того, що власники підприємств відчувають саме такі наслідки (див.

¹³ Pasquale de Micco, 'When Choosing Means Losing: The Eastern Partners, the EU and the Eurasian Economic Union', European Parliament, Policy Department, Directorate-General for External Policies, March 2015, at: www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/549026/EXPO_STUD%282015%29549026_EN.pdf.

¹⁴ Ibid.

обговорення наслідків угоди нижче); про це також свідчать приклади країн ЦСЄ.

У великого українського капіталу угода теж викликала сумніви. Серед громадськості та олігархів щодо неї були різні думки, однак останні, як видається, виступали переважно за ПВЗВТ. Це підтвердило засідання Ради експортерів при МЗС у 2011 р., на якому були представлені 13 найбільших ФПГ¹⁵. У 2012 р. Катерина Зарембо провела серію інтерв'ю з представниками трьох із семи найбільших олігархічних корпоративних груп України¹⁶. Як зазначає авторка, хоча українські олігархи славляться використанням особистих зв'язків при веденні бізнесу, вони готові були прийняти ПВЗВТ, провели власний незалежний аналіз можливого впливу угоди на їхні ФПГ та економіку в цілому (наприклад, СКМ та «Group DF») і з ентузіазмом дивилися на майбутні ринкові можливості¹⁷. Насправді угода суттєво не вплинула б на щоденну бізнес-діяльність ФПГ, оскільки їхній доступ до ринків ЄС було гарантовано вже вступом до СОТ у 2008 р. Наприклад, найважливіші для економіки галузі (тобто металургія та видобуток корисних копалин), які відповідають за близько 50% експорту, користуються з того часу безмитним доступом до ринку ЄС. З одного боку, залучення до глибокого економічного партнерства з ЄС або до митного союзу з Росією обмежило б їхню свободу, сковуючи ці індустрії більшою кількістю правил і вимогами щодо більшої прозорості в корпоративній діяльності.

З іншого боку, існує (гео)політична напруга, яка виникає внаслідок гармонізації нормативно-правової бази України та ЄС під час отримання доступу до ринку, що погано когерується з імпортом російського газу енергетичним сектором і пов'язаними з ним галузями¹⁸.

¹⁵ 'Олигархам необходима ЗСТ с Евросоюзом', Укррудпром, 1 листопада 2011, URL: http://ukrrudprom.ua/news/Oligarham_neobhodima_ZST_s_Evrosoyuzom.html.

¹⁶ Авторка звернулася за інформацією до семи (СКМ/Ахметов, «Group DF»/Фірташ, група «Фінанси і кредит»/Жеваго, «EastOne»/Пінчук, «Приват»/Коломойський і Боголюбов, ІСД/Тарута, «Укрпромінвест»/Порошенко); відповіли тільки троє.

¹⁷ Ibid., 3.

¹⁸ Katarzyna Wolczuk, 'Managing the Flows of Gas and Rules: Ukraine Between the EU and Russia', *Eurasian Geography and Economics* 57(1) (2016): 113-137.

Матушак показує, що «ставлення олігархів до ініціатив економічної інтеграції [значною мірою] визначав характер їхнього бізнесу»¹⁹. Наприклад, Фірташ прагне підтримувати тісніші відносини з Росією, оскільки прибутковість його хімічних заводів безпосередньо залежить від цін на газ. Важкі промислові підприємства Ахметова теж є енергомісткими, але, з іншого боку, орієнтовані на експорт. Це означає, що імпорт газу виступає важливим фактором, але його може переважити інший пріоритет — ринки збуту. У цьому сенсі набагато важливішими є треті країни (переважно Близького Сходу та Азії) і — меншою мірою — країни ЄС, ніж Росія, тоді як російські компанії є головним конкурентом України на ринках третіх країн у таких секторах, як важка промисловість, а також експорт зернових²⁰. Таким чином, класові фракції, що володіють енергомісткими ФПП, найбільш чутливі до тиску з боку Росії. Однак чимало олігархів були проти того, щоб Україна отримала «повне членство в митному союзі, що включає Росію, Білорусь і Казахстан (МС)» через «побоювання, що членство в МС в майбутньому призведе до того, що російський бізнес захопить контроль над власністю українських олігархів»²¹. Таке припущення не виглядає дивно, зважаючи на грабіжницьку поведінку російської олігархії.

Москва неодноразово висловлювала невдоволення з приводу зближення ЄС та України. Багато хто в Росії все ще розглядає Україну та інші республіки Радянського Союзу як частину однієї економічної системи й відчуває повне право втручатися в зовнішню політику цих держав так, ніби це їхня власна зовнішня політика. Путін згадував про амбіції України щодо приєднання до ПВЗВТ — серед іншого — як про спробу ЄС «задушити» цілі сектори російської економіки, яку він не буде толерувати²².

Складний геополітичний ландшафт, потреба в газі та токсична торгова залежність відіграють вирішальну роль

¹⁹ S. Matuszak, 'How Ukrainian oligarchs view economic integration with the EU and Russia', Centre for Eastern Studies. Eastweek (2011), at: www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2011-09-14/how-ukrainian-oligarchs-view-economic-integration-eu-and-russia.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

²² 'Ukraine-EU Trade Deal «Big Threat» to Russia's Economy', BBC, 26 November 2014, at: www.bbc.co.uk/news/world-europe-25108022.

у тому, як Янукович вестиме переговори щодо ПВЗВТ, вимагаючи в ЄС та Росії грошей і граючи в ультиматуми.

ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІЯ БОРГОВОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

З 1991 р., коли в Україні були відсутні борги, країна напозичала 70,97 млрд дол. США й стала третім найбільшим позичальником МВФ станом на грудень 2016 р²³. У 2008 р., з приходом в Україну глобальної фінансової кризи, країна опинилась у скрутному фінансовому й політичному становищі; ситуацію вирішили за рахунок збільшення обсягу наданих міжнародними фінансовими інституціями позик, які супроводжувалися більшою кількістю умов, до того ж жорсткіших. Спорадичне позичання початку 1990-х частково систематизували, проте зменшення в обсягах позик, які залучалися, не спостерігалось. Погане регулювання банківської діяльності та кредитування зокрема дозволяли здійснювати бланкове кредитування, що спиралося на перекредитування, а також кредитування в іноземній валюті (привабливе через нижчі процентні ставки, ніж позики в гривнях). Зовнішній борг і залежність від імпорту енергоносіїв в умовах хронічного дефіциту бюджету робили уряд вразливим до геополітичного тиску, що змусило Януковича відмовитися від підписання угоди про Поглиблену та всеохопну зону вільної торгівлі між Україною та ЄС (ПВЗВТ). Вражаюче розгортання подій «кривавої зими» 2013–2014 рр., заворушення, бойові дії, крах економіки та її порятунок за допомогою іноземних кредитів, боргова залежність і втрата суверенітету увінчали найгірший провал держави за пострадянську історію України. Труп її економіки оживляють лише постійні вливання нових токсичних позик. МВФ і капітал, що стоїть за МВФ, тобто відомі дилери кредитів із приписним політичним курсом, (не)навмисно роблять їх токсичними²⁴.

²³ Більше інформації про державний борг: 'Статистичні матеріали щодо державного та гарантованого державного боргу України', Мінфін, 2 лютого 2017, URL: www.minfin.gov.ua/news/view/statystychni-materialy-shchodo-derzhavnoho-ta-harantovanoho-derzhavoiu-borhu-ukrainy_2016?category=borg&subcategory=statistichna-informacija-schodo-borgu; також див. рисунок 7.1.

²⁴ W. Easterly, *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done so Much Ill and so Little Good* (New York: Penguin Press, 2006).

Позики структуровано таким чином, що їх дуже важко погашати²⁵, а умови надання прописано так, щоб продовжувати стягувати відсотки з держав-позичальників і мати інструмент контролю над їхніми урядами. Токсичне поєднання боргової залежності²⁶, нерівномірної фінансіалізації, різного стану секторів економіки²⁷, уникнення та ухилення від сплати податків, розкрадання державних активів і фондів визначає характер політичної економії України²⁸. Через вищезазначені фактори Україна виявилася серед країн, які найбільше постраждали від наслідків кризи в кредитно-фінансовій системі, попри те, що її інтеграція у світову фінансову архітектуру є відносно обмеженою та нерівномірною, як я покажу в цьому розділі. У літературі, яку присвячено результатам фінансової кризи в Україні, виділяють три основні фактори, що разом призвели до економічного колапсу: по-перше, зниження цін на міжнародних ринках на тлі падіння попиту на сталь; по-друге, ендемічні проблеми в банківському секторі України; по-третє, скорочення поставок газу з Росії в січні 2009 р²⁹. Падіння цін у поєднанні зі зниженням попиту на сталь стало вирішальним чинником у погіршенні економічної ситуації в промисловому виробництві, на яке в 2008/2009 рр. сукупно припадало 27% ВВП країни та понад 75% всього експорту³⁰ в умовах

²⁵ Ibid.

²⁶ О. Кравчук, 'Історія формування боргової залежності України', Спільне, 30 квітня 2015, URL: <http://commons.com.ua/uk/formuvannya-zalezhnosti/>; та 'Зміни в українській економіці після Майдану', Спільне, 29 червня 2016, URL: <https://commons.com.ua/uk/formuvannya-zalezhnosti/>.

²⁷ K. Birch and V. Mykhnenko, 'Varieties of Neoliberalism?: Restructuring in Large Industrially Dependent Regions Across Western and Eastern Europe', *Journal of Economic Geography* 9(3) (2009): 355–380.

²⁸ Андрій Пехник, *Іноземні інвестиції в економіку України: навчальний посібник* (Київ: Знання, 2007); Yuliya Yurchenko, 'Black Holes in the Political Economy of Ukraine: The Neoliberalisation of Europe's «Wild East»', *Debatte*, April 2013.

²⁹ І. Дорошенко, 'Глобальна світова фінансова криза та її вплив на економічний розвиток України', *Проблеми системного підходу в економіці підприємств* 3 (2008).

³⁰ 'Gross Domestic Product by Production Method and Gross Value Added by Type of Economic Activity' (2011), Укрстат, URL: www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/vvp/vvp_ric/vtr_e.htm.

загального довготривалого скорочення промислового виробництва, про яке я скажу далі. Інцидент із постачанням газу з Росії, який став типовою рисою сезонної геополітики, завдав надзвичайно важкого удару по економіці, оскільки поєднався з вищезазначеними факторами, які погіршували становище.

Хоча аналізи криз містять згадки про фізичні території, фінансовий капітал часто розглядають як такий, що не знає суттєвих просторових обмежень і прив'язок. Справді, вважається, що до його основних характеристик належать мобільність, висока ліквідність і гнучкість умов інвестування (більші, ніж у промислового чи комерційного капіталу). Відповідно, Несветаїлова й Палан стверджують, що просторові відносини й геополітика зокрема є менш важливими для аналізу глобалізації фінансових ринків³¹. Вказані автори досліджують взаємозалежність між геополітикою й фінансовою економікою та висувають тезу, що такий «зв'язок може бути встановлено за посередництва важливого, але відсутнього наразі аспекту теоретичних досліджень, що вивчають природу фінансової кризи [2007–2008 рр.]»³². Фінансові економісти, які у своїх аналізах зосередилися на пропозиції ліквідності, «на якості, забезпеченні та регулюванні нових фінансових інструментів і процесі фінансових інновацій в цілому», припустилися помилки³³. Натомість варто звернути увагу на «сторону попиту» в обігу фінансових інструментів, оскільки «нещодавно винайдені езотеричні фінансові інструменти не знаходять клієнтів самі по собі [й]... навіть у роки економічного зростання ринки для цих продуктів потрібно було створювати, а “ліквідність” надзвичайно сильно залежала від стимулювання попиту». Включення геополітики робить картину ще складнішою, оскільки «світ, який створює попит на продукти фінансових інновацій», є дуже невпорядкованим³⁴. Безсумнівно, ведуть далі згадані автори, «субстандартну» іпотечку винайшли американці, а бум сек'юритизації був тісно пов'язаний з тим, що відбувалось у сфері фінансування житлового будівництва

³¹ A. Nesvetailova and R. Palan, 'A Very North Atlantic Credit Crunch: Geopolitical Implications of the Global Liquidity Crisis', in M. Konings (ed.), *The Great Credit Crash* (London: Verso, 2010), 198–222.

³² *Ibid.*, 199.

³³ *Ibid.*

³⁴ *Ibid.*, 199.

в США», але не тільки американські банки та економіка загалом постраждали від краху піраміди фіктивного капіталу. Європейські банки також, як і їхні американські «колеги», потрапили під удар під час кризи в кредитно-фінансовій системі — у результаті того, що наслідували американські фінансові практики в 2002–2007 рр., що на той час приносило величезні прибутки. Україна була прихильницею фінансових практик, прийнятих у США, ЄС та Великобританії³⁵, однак українська «сторона попиту» визначалася місцевими геополітичними особливостями. Субстандартні позики розраховано на вразливі з фінансового погляду групи населення³⁶; вітчизняні українські банки й іноземні дочірні банки з ЄС наслідували поведінку тих, хто встановлював правила гри, проте особливості банківського регулювання в Україні означали, що попит формуватиметься в специфічно український спосіб. Контекст попиту в країні характеризувався втратою реальної економічної бази в розмірах, несумісних зі зростанням, яке є необхідним для збереження здорового стану економіки та виплати боргів як за державними, так і за приватними зобов'язаннями. Тож у підсумку на економіку чинився подвійний тиск, викликаний постійною потребою в позиковому капіталі (державному, комерційному та споживчому), що ускладнювалося неможливістю повернення позичених коштів, оскільки економіку додатково знесилювали сильна залежність від імпорту та слабка валюта.

У 1998 р. країни пострадянського простору (КПП) зазнали швидкого скорочення сектору реальної економіки; в Україні обсяг виробництва становив лише 37% порівняно з показниками 1989 р³⁷. У період з 1989 р. по 1998 р. «реальний сектор накопичив величезну кількість непогашеної заборгованості, а затримання заробітної плати й негрошо-ві розрахунки стали ключовою рисою економіки [КПП]»³⁸.

³⁵ Ibid., 200 et passim.

³⁶ J. Montgomerie, 'Neoliberalism and the Making of Subprime Borrowers', in M. Koning (ed.), *The Great Credit Crash* (London: Verso, 2010), 103–119.

³⁷ J. Becker and J. Jäger, 'Development Trajectories in the Crisis in Europe', *Debatte* 18(1) (2010).

³⁸ H. Huang, D. Marin and C. Hu, 'Financial Crisis, Economic Recovery, and Banking Development in Russia, Ukraine, and Other FSU Countries', *IMF Working Paper WP/04/105*, 2004, at: <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2016/12/30/>

Отже, загальні виплати у підприємницькому секторі значно перевищували надходження за той самий період, і обсяг негрошових платежів і бартерних операцій зростав. У сфері комерційної банківської діяльності ситуація виглядала інакше, оскільки кількість банків швидко збільшувалась і багато з них перебували у власності великих фірм. Однак Хуан, Марін, Ху та ін. стверджують, що, незважаючи на «зростання кількості банків та їхніх перехресних холдингів у реальному секторі, банки не надавали кредитів фірмам, а кредитування банками реального сектору суттєво зменшилося»³⁹. Замість надання позик фірмам банки зосередилися на інвестуванні в казначейські векселі. В Україні об'єм виданих приватному сектору банківських кредитів у відсотках до ВВП становив 5% у 1994 р., 1% у 1996 р., 2% у 1997 р. та дещо оптимістичніші 9% у 1999 р.⁴⁰. По суті, російські та українські банки демонструють найгірші серед банків країн із економікою перехідного періоду результати з погляду залучення заощаджень і надання кредитів приватному сектору, і це є головним фактором, що лежить в основі різкого зростання небанківського фінансування (включно з торговельним кредитом і бартерною торгівлею) в цих економіках. Іронія полягає в тому, що навіть власники банків у цих економіках обирали для цілей свого виробництва й торгівлі небанківське фінансування, натомість дозволяючи банкам залучати активи цих великих фірм та інвестувати в державні облігації⁴¹.

У дослідженнях криз макrorівневий аналіз зосереджувався на «постійному дисбалансі поточного рахунку та заощаджень», а мікрорівневий — «на недоліках регуляторних механізмів, що уможливили вибух як серед позичальників, так і серед позикодавців поведінки, яка посилює ризик»⁴². Те, що в аналізах кризи не помічають «стратегічну трансформацію банківської справи на початку неоліберальної епохи»⁴³, є проблемою, яка стосується й досліджень щодо

Financial-Crisis-Economic-Recovery-and-Banking-Development-in-Russia-Ukraine-and-Other-FSU-16549.

³⁹ Ibid., 3-4.

⁴⁰ Ibid., 5.

⁴¹ Ibid., 4-5.

⁴² Gary A. Dymksi, 'From Financial Exploitation to Global Instability: Two Overlooked Roots of the Subprime Crisis', in Martijn Konings (ed.), *The Great Credit Crash* (London: Verso, 2010), 73.

⁴³ Ibid., 73 et passim.

України (в її випадку ситуація неминуче містить власні нюанси). Якщо конкретні зміни в поведінці (мега)банків, «що відбулися на початку неоліберальної епохи в 1980-х рр., давали їм змогу через кредитування генерувати фінансові ризики, не поглинаючи їх», ті самі зміни в сполученні з тісними зв'язками між державою й капіталом в Україні дозволили банкам уникати відповідальності, передбаченої регуляторними вимогами, і до того ж функціонувати в умовах обмеженого контролю (наприклад, через корупцію та хабарництво в правоохоронних органах). Тісна змичка держави й капіталу, що оформилася в 1990-х рр., уможливила інструменталізацію функцій НБУ та Міністерства фінансів, а також парламентських законотворчих процесів. Експеси кредитування пов'язаних сторін, які в 2016 році стали однією з причин націоналізації «ПриватБанку», є давно встановленою практикою, що постала саме за допомогою тих механізмів інструменталізації.

Обсяг заощаджень, які можна було залучити в Україні, був незначним. Україна потрапила до групи держав із високим рівнем масової фінансіалізації, тобто зі значною часткою позик фізичним особам, таких як іпотечні й споживацькі кредити. Популяризація особистих позик, які банки фінансували в основному за рахунок привабливості коштів з-за кордону, відбулася в докризові роки, коли між обсягом депозитів і кредитів існував значний розрив. Це ще більше обмежувало можливість залучення заощаджень. Обсяг особистих кредитів швидко збільшувався: до липня 2008 р. їхня частка в загальному обсязі кредитного портфеля банків становила 37,3%. У країнах Східної Європи короткотермінові банківські інвестиції, орієнтовані на отримання прибутку, призвели до короткострокового кредитування та кредитування невиробничих галузей економіки, тобто мінімального кредитування приватного підприємництва та реального сектору економіки⁴⁴; те саме відбувалося й в Україні з початку 1990-х до 1998 р⁴⁵., поки фінансова криза не викликала різкого спаду ліквідності в банківському секторі. Коли в 2008 р. Національний банк знецінив гривню на 40% на вимогу МВФ, крихка фінансова

⁴⁴ Or Raviv, 'Chasing the Dragon East: Exploring the Frontiers of Western European Finance', *Contemporary Politics* 14(3) (2008), 307.

⁴⁵ Huang et al., 'Financial Crisis, Economic Recovery, and Banking Development in Russia, Ukraine, and Other FSU Countries'.

піраміда споживчого й іпотечного кредитування обвалилася. Здатність споживачів і банків повертати кредити, видані в іноземній валюті, залежала від відносної стабільності обмінного курсу, оскільки, за рідкісними винятками, споживачі отримують зарплату в гривнях. До початку «фінансової кризи... українські банки [фінансові можливості яких в інших питаннях були обмеженими] могли вільно залучати з-за кордону фінансові ресурси під 4–5 % річних і продавати їх в Україні за 10–11 % річних», а часто й більше⁴⁶. Позики в гривнях мали вищі відсоткові ставки, зумовлені слабкістю валюти, що робило кредити в доларах США та євро більш привабливими. Джерелом залучених банками коштів були кредити, видані на 3–5 років; ті ж самі банки давали попередньо позичені ними гроші в кредит на 10–20 років. Дефіцит зазвичай усували шляхом рефінансування існуючих позик за допомогою нових, отриманих за такими ж низькими або навіть нижчими процентними ставками. Як тільки «іноземні банки закрили свої кредитні програми... українські банки зіткнулися з кризою ліквідності»⁴⁷. У цей момент проти них спрацювала їхня власна структура накопичення, адже для обслуговування своїх зобов'язань із зовнішнього боргу українським банкам, по-перше, довелося «перекредитуватися за значно вищими процентними ставками, по-друге, нові кошти, залучені з-за кордону, також стали значно дорожчими... [і] в результаті відсоткові ставки іпотечних кредитів зросли на 5–7%»⁴⁸, а критерії іпотечного кредитування стали жорсткішими. На додачу до зазначеного, Національний банк України, намагаючись стримати поширення фінансової кризи, посилив вимоги до кредитних операцій, що, своєю чергою, призвело до ще більшого зростання процентних ставок за кредитами.

Так само як фінансовій інтеграції Центральної Європи «не вдалося оптимізувати інвестиції, не кажучи вже про зменшення макроекономічних ризиків»⁴⁹, фінансіалізація української економіки та неолібералізація банківського сектору України не змогли підняти економіку чи принаймні стабілізувати її; натомість наприкінці 2009 р. країна була другим за величиною боржником МВФ, а в 2016 р. — третім.

⁴⁶ Дорошенко, 'Глобальна світова фінансова криза та її вплив на економічний розвиток України'.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Raviv, 'Chasing the Dragon East', 297.

У своєму дослідженні фінансіалізації країн Центральної та Східної Європи Равів виступає проти загальноприйнятого погляду на стратегію розвитку з опорою на інвестиції, який обстоюють міжнародні фінансові інституції й більшість науковців⁵⁰. Замість того, щоб зосереджуватися на потребах економіки приймаючих країн (факторах притягання), автор пропонує «розглянути ринковий тиск і структурні суперечності, з якими стикаються кредитні установи в уже фінансіалізованих економіках Західної Європи» та інших країн (передусім США). Равів стверджує, що саме «останнє, радше ніж перше, визначає фактичну мотивацію та стратегії, які західні фінансові кола використовують для розширення свого впливу в периферійних економіках». Упродовж місяців, які передували удару фінансової кризи по економіці України, вона «виявляла ознаки перегріву, що характеризувався значним стрибком, але водночас мінливістю експортних цін на сталь, зростанням заробітної плати та приватного споживання, сильним припливом капіталу, кредитним бумом, високою інфляцією (майже 30% у середині 2008 р.) та зростанням дефіциту поточного рахунку»⁵¹. Загалом «дедалі більша хисткість зовнішніх позицій країни, а також постійна політична нестабільність були, як видається, основними причинами того, що Україна опинилася серед країн, які найбільше постраждали від кризи»⁵². Після краху «Lehman Brothers» у вересні 2008 р. Україна зазнала сильної дестабілізації умов торгівлі: «змінився напрямок руху капіталу, спреди за єврооблігаціями й премії за капітальними дефолтними свопами (CDS) зросли набагато більше, ніж в інших країнах регіону, а українська гривня різко знецінилася». Це призвело до зменшення реального ВВП на 8% порівняно з минулим роком в останньому кварталі 2008 р. та на 20,3% й 18% у першому й другому кварталах 2009 р. відповідно⁵³.

Дорошенко припускає, що «наслідки фінансової кризи могли бути ще більш серйозними, якби більшість великих

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ S. Barisitz and M. Lahnsteiner, 'Investor Commitment Tested by Deep Crisis: Banking Development in Ukraine', Oesterreichische Nationalbank, Financial Stability Report, 18 December 2009, 67.

⁵² Ibid.

⁵³ Укрстат, 'Макроекономічні показники' (2017), URL: https://ukrstat.org/en/operativ/oper_new_e.html; Barisitz and Lahnsteiner, 'Investor Commitment Tested by Deep Crisis', 67–68.

українських банків не були у власності закордонних банків»⁵⁴. Міжнародне/закордонне походження вищезгаданих банків дозволяло їм переміщувати кошти з-за кордону та пропонувати своїм клієнтам, порівняно з іншими банками, вигідніші умови⁵⁵. За даними Української національної іпотечної асоціації, у 2008–2009 рр. чотири з п'яти лідерів ринку іпотечних кредитів в Україні, яким належали 56,6% ринку, були дочірніми компаніями іноземних банків. До таких банків належали: «Укрсиббанк» («BNP Paribas») 17,7%, «Райффайзен Банк Аваль» («Райффайзен Груп») 12,2%, «Укрсоцбанк» («Unicredit Group») 12,1% та «ОТП Банк» (група ОТП) 8,0%. Лише в 2007 р. в Україні було зареєстровано 13 нових приватних банків, тобто вдвічі більше, ніж у середньому за попередні роки; шість банків було знято з обліку у зв'язку з ліквідацією. Разом із тим, кількість банків із часткою іноземного капіталу в них зросла з 19 у 2005 р. до 23 у 2006 р.; у 2007 р. їх було 35, у 2008 р. — 47, у 2009 р. — 53⁵⁶. З них 100% іноземного капіталу в 2006 р. мали дев'ять, у 2007 р. — 13, у 2008 р. — 17 банків, а частка іноземного капіталу в банківській системі зросла з 11,3% у 2003 р. до 19,5% у 2006 р., 28% у 2007 р., 35,2% у 2008 р. та 41,14% у 2009 р.⁵⁷ У 2008 р. частка іноземного капіталу в зареєстрованому статутному капіталі банків України становила 41,14%, а враховуючи посередницьку власність акціонерів банку — 43,16%, що на 7,96% більше, ніж у 2007 р.⁵⁸ За 2008 р. обсяг іноземного капіталу в зареєстрованому статутному банківському капіталі України збільшився на 15,2 млрд грн, тобто вдвічі, і становив 30,3 млрд грн. За той же період частка іноземного капіталу в зареєстрованому статутному капіталі діючих банків зросла з 35% до 36,7%. Присутність іноземних банків також стала помітнішою, оскільки збільшилася з 49,4% до 56,6%, зокрема кредитні операції зросли з 50,5% до 57,6%, зобов'язання — з 50,4% до 57,8%⁵⁹. На відміну від більшості країн ЄС (крім Словенії з 29,5% та Латвії з 62,9%), де вже в 2006 р. частка іноземних банків у загальних банківських активах перевищувала

⁵⁴ Дорошенко, 'Глобальна світова фінансова криза та її вплив на економічний розвиток України'.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Національний банк України (НБУ) (2010), Річний звіт.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Національний банк України (НБУ) (2008), Річний звіт.

⁵⁹ Там само.

80%⁶⁰, в Україні це співвідношення у 2006 р. було лише 28%, тобто річне зростання дорівнювало 8,5%⁶¹, і далі станом на 1 січня 2009 р. збільшилося до 36,7%⁶².

Логіку фінансового накопичення позначено принциповими відмінностями, якщо порівнювати її з комерційною та промисловою формами капіталу⁶³. Фінансове накопичення орієнтоване на короткострокову перспективу, тоді як успіх комерційного капіталу спирається на довгострокові інвестиції та стратегії; мобільність на противагу немобільності активів високої та низької ліквідності відповідно. Три форми капіталу в різних комбінаціях тісно пов'язані між собою в усіх формах підприємств⁶⁴, як прямо свідчить приклад українських олігархічних ФПГ, скажімо, групи «Приват», яка обговорювалась вище, СКМ Ахметова з найбільшими металургійними, енергетичними підприємствами й банками, усі з яких різною мірою поєднують елементи трьох форм капіталу. Таким чином, проблеми з одним кругообігом капіталу призводять до проблем з іншими. Фінансіалізація також «тісно пов'язана зі структурними перешкодами у виробничому секторі й дуже схильна до криз»⁶⁵. Структурних перешкод і справді було багато навіть у найбільш індустріально розвиненій частині країни, на Донбасі, де зосереджено підприємства, які продукують вартість; вони зазнали сильного удару внаслідок розпаду СРСР⁶⁶. У випадку фінансіалізованого накопичення, що спирається на

⁶⁰ Becker and Jäger, 'Development Trajectories in the Crisis in Europe', 13.

⁶¹ Національний банк України (НБУ) (2005), Річний звіт, 85.

⁶² Там само, 59.

⁶³ Van der Pijl and Yurchenko, 'Neoliberal Entrenchment of North Atlantic Capital', 496–497.

⁶⁴ Обговорення зв'язку між трьома формами капіталу в кожній одиниці капіталістичного виробництва, тобто підприємстві, див. тут: Henk Overbeek, 'Finance Capital and the Crisis in Britain', *Capital and Class* 4(2) (1980): 99–120.

⁶⁵ Becker and Jäger, 'Development Trajectories in the Crisis in Europe', 6. Див. також: R Guttman, 'A Primer on Finance-Led Capitalism and Its Crisis', *Revue de la regulation* 3(4) (2008), 1–19.

⁶⁶ Swain and Mykhnenko, 'The Ukrainian Donbas in «Transition»'; A. Lyakh, 'The Evolution of the Industrial Structure in Donetsk Region', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition* (London: Routledge, 2007), 78–96.

позики в іноземній валюті, «імовірність виникнення кризи є ще вищою... а імпорт капіталу є типовою рисою» в країнах із перехідною економікою⁶⁷. Ця категорія країн найчастіше страждає від дефіциту поточних рахунків, і Україна не є винятком. Проблема з дефіцитом поточних рахунків — крім самоочевидної нестачі коштів у бюджеті країни — полягає в тому, що в умовах великого припливу прямих іноземних інвестицій чи іншого припливу капіталу в економіку країни відбувається «реальне, а іноді й номінальне підвищення курсу національної валюти». Це, своєю чергою, «ще більше посилює дефіцит платіжного балансу»⁶⁸. Така динаміка має негативні наслідки для всієї економіки. Як тільки інвестори усвідомлюють, що обмінний курс є нестійким, стверджують Бекер і Єгер⁶⁹, «починається відтік капіталу [, що] чинить ще більший тиск на обмінний курс. Якщо [національна] валюта знецінилася, боржники, які мають борги в іноземній валюті, а дохід — у національній, потрапляють у скрутне становище». Далі «валютна криза викликає банківську кризу» й призводить до фінансово-економічної кризи в економіці, кризи, що зачіпає всі три кругообіги капіталу та його накопичення; саме така ситуація склалася в Україні після кризи в глобальній кредитно-фінансовій системі.

ТОКСИЧНИЙ ХАРАКТЕР БОРГОВОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ, ПВЗВТ І ГЕОПОЛІТИКА

У складній політико-економічній та геополітичній реальності, розташованій на перехресті двох загниваючих імперій, США та Росії, багатовекторний підхід, можливо, був не лише суто Кучминою зовнішньополітичною стратегією, але й нагальною потребою зовнішньої та економічної політики та необхідною умовою стабільності. Однак прихований парадокс багатовекторного підходу полягає в тому, що його важко зберігати впродовж тривалого часу, оскільки одночасне притягання сходом і заходом примушує Україну до вибору одного з тих векторів. Коли в 2008 р. Україну охопила криза, НБУ мусив продати свої золотовалютні резерви та звернутися за підтримкою до міжнародних фінансових

⁶⁷ Becker and Jäger, 'Development Trajectories in the Crisis in Europe', 6.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid.

інституцій, щоб знайти вихід із бюджетного дефіциту й виплатити відсотки за позиками⁷⁰.

Ослаблення української економіки через кризу проявилось в трьох аспектах⁷¹. По-перше, в Україні спостерігався величезний дефіцит поточного рахунку держави, який, вірогідно, буде лише збільшуватися, вимагаючи залучення капіталу ззовні. По-друге, зовнішній борг став збільшуватися; так, протягом 2007 та 2008 рр. він зростав на 45% щорічно і до кінця 2008 р. сягнув приблизно 100 млрд дол., причому основна частина боргу припадає на приватний сектор. Уже на початок 2009 р. заборгованість приватного сектору дорівнювала 85 млрд дол., з них 29 млрд дол. — це короткостроковий борг. По-третє, постійний дефіцит ліквідності серйозно підірвав банківський сектор України. Фінансова вразливість країни, за якої іноземні позики були єдиним доступним інструментом запобігання неминучому дефолту, створила ґрунт для глибокої «інтеграції без членства» в ЄС⁷² і дисциплінуючого нав'язування політичного курсу з боку МВФ. Саме останнє, згідно з аналізом О. Кравчука, характеризувало наступні два етапи боргових відносин України⁷³: (1) відновлення активної співпраці з міжнародними фінансовими інституціями в умовах фінансово-економічної кризи 2008–2013 рр.; та (2) перехід до «диктатури» МВФ. Це означало швидке накопичення державного боргу, яке не сповільнювалося до 2015 р., як я демонструю на рисунку 7.1. Сукупний дохід значно зріс насамперед завдяки збільшенню податкових надходжень, але цей дохід майже дорівнював поточним і сукупним

⁷⁰ Національний банк України (НБУ) (2009), Річний звіт.

⁷¹ Є. Крайчак, 'Управління державним зовнішнім боргом України в умовах глобалізації. Кандидатська дисертація, Національна академія наук України, Інститут світової економіки і міжнародних відносин (2010), URL: www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2010/10KEVVUG.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1.

⁷² Roman Petrov, Guillaume Van der Loo and Peter Van Elsuwege, 'The EU-Ukraine Association Agreement: A New Legal Instrument of Integration Without Membership?', *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal* 1 (2015): 1 et passim; 'The EU-Ukraine Association Agreement: A New Legal Instrument of Integration Without Membership?', *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal* 1 (2015): 1–19.

⁷³ О. Кравчук, 'Історія формування боргової залежності України'

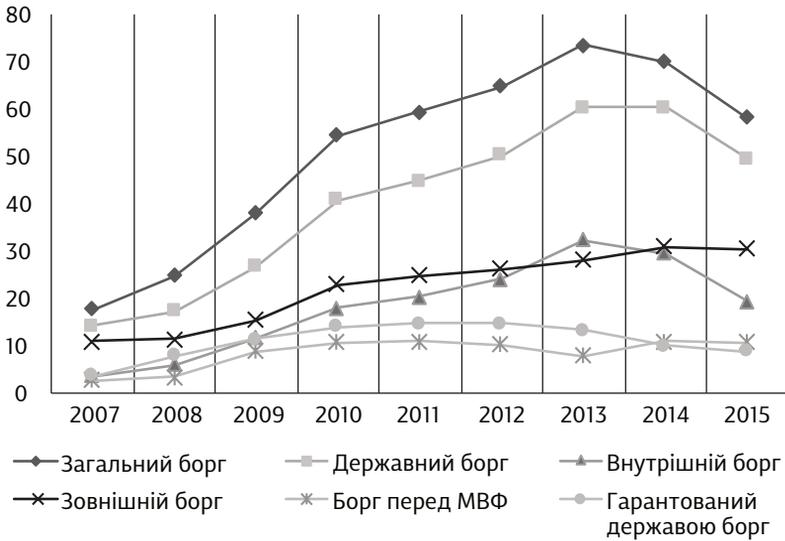

Рис. 7.1. Динаміка накопичення державного боргу, млрд дол. Джерело: Міністерство фінансів (2016).

витратам, тоді як капітальні витрати та платіжний баланс були надзвичайно низькими (див. рисунок 7.2). Такий стан економіки означає, що будь-які розмови про її відновлення є передчасними та нереалістичними.

Підписання ПВЗВТ ознаменувало завершення найбільшого на той момент кроку на шляху до зближення з ЄС/західними партнерами. Угода мала замінити більш ранню рамкову домовленість про співпрацю, Угоду про партнерство та співробітництво (УПС), і є безпрецедентною за своїм масштабом та глибиною завдяки трьом особливостям: «всебічність, комплексна природа та прописування залежності від виконання умов»⁷⁴. Результати угоди можуть стати катастрофічними для робочої сили України, яка вже більше відчуває вплив фінансової кризи в питанні розподілу благ, ніж населення країн із сильнішою економікою⁷⁵.

⁷⁴ Petrov, Van der Loo and Van Elsuwege, 'The EU-Ukraine Association Agreement', 2 et passim.

⁷⁵ O. Onaran, 'From the Crisis of Distribution to the Distribution of the Costs of the Crisis: What Can We Learn from Previous Crises about the Effects of the Financial Crisis on Labor Share?'. PERI Massachusetts Working Paper (2009), at: http://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1164&context=peri_workingpapers.

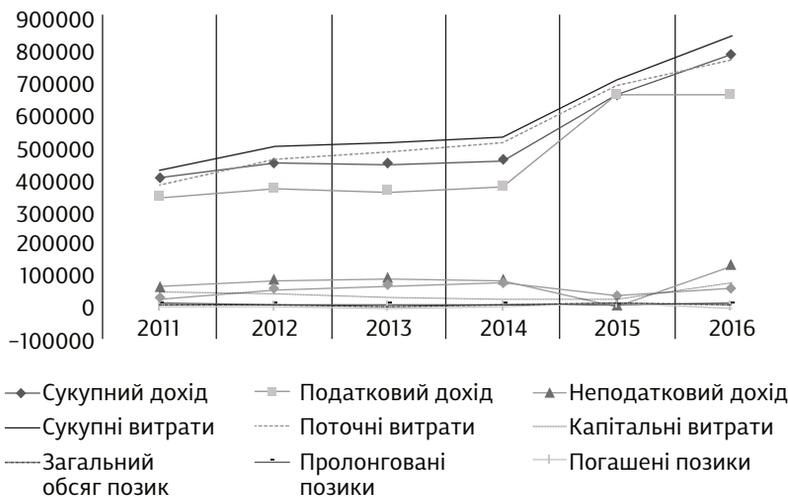

Рис. 7.2. Показники зведеного бюджету, 2011–2016 рр., млн грн.
Джерело: Укрстат (2017).

Стан економіки погіршився внаслідок збройного конфлікту й втрати промисловості на сході України; приблизна шкода вже наприкінці 2014 р. обчислювалася сумою 7–8 млрд дол. США, що становить близько 6% ВВП⁷⁶. Як показано на рисунку 7.3, починаючи з 1990-х рр. спостерігається падіння коефіцієнта Джині, рівень зареєстрованого безробіття становить 7,7%, при цьому 20,9% припадає на довготривалу непрацевлаштованість; реальні показники зазвичай є вищими в 2–3 рази через незареєстроване та приховане безробіття, а також еміграцію робочої сили⁷⁷.

Щодо молоді, то 19,98% опинилися в маргіналізованому становищі: вони ані працюють, ані навчаються, ані отримують професійну підготовку. Існує значний розрив між

⁷⁶ Peter Havlik, 'Economic Consequences of the Ukraine Conflict', Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche, Policy Notes and Reports, November 2014, at: <https://wiiw.ac.at/economic-consequences-of-the-ukraine-conflict-dlp-3427.pdf>.

⁷⁷ K. Mezentves, G. Pidhrushnyi and N. Mesentveva, 'Challenges of the Post-Soviet Development of Ukraine: Economic Transformations, Demographic Changes and Socio-Spatial Polarization', in T. Lang, S. Henn, K. Ehrlich and W. Sgibnev (eds), Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond (London: Palgrave Macmillan, 2015).

найбагатшими 10 % та найбіднішими 20 % населення; наразі він становить приблизно 10 %, що виглядає як штучно занижена цифра, оскільки верхній відсоток включає власні непропорційності, продиктовані різницею між верхньою та нижньою категоріями⁷⁸. Незважаючи на те, що їхнє сукупне багатство в 2015 р. скоротилося на 23,8 млрд дол., або на третину, 100 найбагатших людей України, тобто олігархи⁷⁹, все ще утримують у своїх руках переважну частину багатства країни.

ВИКРАДЕНЕ ПОВСТАННЯ, СУСПІЛЬНІ СИЛИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У «КРИВАВІЙ ЗИМІ»

Починаючи з 1991 р., українське суспільство розділене у своїх поглядах на чимало питань внутрішньої та зовнішньої політики, серед яких «підтримка основних кандидатів у президенти та політичних партій на виборах, статус російської мови, членство України в Європейському Союзі та НАТО, її відносини з Росією»⁸⁰. Подібні розбіжності в поглядах присутні в усіх суспільствах, проте не скрізь вони призводять до збройних конфліктів. Регіональний характер цих розбіжностей у поглядах є важливим; з огляду на те, що в минулому різні частини України перебували під владою різних імперій, особливо несхожі настрої характерні для прикордонних районів на сході та заході країни. Це твердження не означає, що певні регіони одноголосно підтримують ті чи інші політичні сили чи зовнішньополітичні стратегії, його мета — підкреслити панівні напрямки політичної орієнтації.

Чимало аналітиків, у тому числі й лівих політичних переконань, поспішили зобразити майданні протести та повалення Януковича фашистським переворотом⁸¹, що не відповідає реальності. Ці події також не були організованим

⁷⁸ Світовий банк, Україна. Дані за країнами (2016), URL: <https://data.worldbank.org/country/ukraine>; Ibid.

⁷⁹ '100 самых богатых людей Украины: Полный список', Focus (2016), URL: <https://focus.ua/ratings/350253/>.

⁸⁰ Ivan Katchanovski, 'The Separatist Conflict in Donbas', 3.

⁸¹ Richard Sakwa, *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands* (London: I.B. Tauris, 2015); Chris Kaspar de Ploeg, *Ukraine in the Crossfire* (Atlanta, GA: Clarity Press, 2017). Див. скандальну публікацію Джона Пілджера, 'In Ukraine, the US is Dragging Us Towards War with Russia', *Guardian*, 13 May

Рис. 7.3. Коефіцієнт Джині, безробіття та (прихована) нерівномірність розподілу доходів, відсотки; 1992–2015 рр. Джерело: Світовий банк (2016).

США державним переворотом, як схильні заявляти деякі коментатори⁸². Хоча існують підстави говорити про особисту економічно вмотивовану зацікавленість Байдена у змищенні Януковича, оскільки компанія Байденів сина, «Burisma Holding», приглядалася до покладів сланцевого газу, якими тоді володів син Януковича, заявляти, ніби прихід Байдена та Нуланд на Майдан якимось чином змінив історичний хід подій, — величезне перебільшення. Протести були не ідеологічними, а реакційними, змішаними з демографічного та політичного погляду; за висловом Грамші, на Майдані існував історичний блок, а не політичний рух чи «клас-для-себе». Заохочення з боку західних країн слугувало дискурсивним цілям Майдану, але навіть явно перебільшені дослідження, як правило, уникають проводити прямий зв'язок між Майданом і Заходом⁸³. Більшість

2014, at: www.theguardian.com/commentisfree/2014/may/13/ukraine-us-war-russia-john-pilger.

⁸² Наприклад, Пільджер.

⁸³ Як приклад аналізу див.: De Ploeg, *Ukraine in the Crossfire*.

досліджень і урядових реакцій спиралися на помилкову дихотомію «бандити проти нацистів». Так, правих толерували під час боротьби проти бандитів при владі, тоді як ті, хто побоювався «коричневої чуми», готові були миритися з бандитами як меншим злом⁸⁴. У своєму дослідженні динаміки протестів в Україні, починаючи з 2010 р., Іщенко та науковці Центру соціальних і трудових досліджень вказують на значну присутність правих партій на «майданах» і передмайданних демонстраціях⁸⁵. В окремому дослідженні щодо правих сил на Майдані й після нього Іщенко застерігає від ігнорування їхнього значення та стверджує, що варто зважати не лише на частку правих у загальній масі протестувальників, але й на роль, яку праві відігравали. У 2013–2014 рр. вона була суттєвою⁸⁶.

Праві сили були присутні на протестах Майдану — а також Антимайдану — але не були там ключовим компонентом. Праві не прийшли до влади в країні ані одразу після втечі Януковича, ані на наступних виборах, під час яких «Свобода» й «Правий сектор» не набрали 5-відсоткового мінімуму голосів, необхідного для проходження в парламент⁸⁷. Натомість, як я покажу невдовзі, протест мав

⁸⁴ V. Likhachov, 'Report on Ukrainian Radical Right Presented in Tel-Aviv', Euro Asian Jewish Congress, 28 June 2013, at: www.eajc.org/page84/news39293.html; 'На бой с невидимым врагом: антисемитизм, экстремисты и Майдан', Euro Asian Jewish Congress (2014), URL: <http://eajc.org/page18/news45696.html>; and 'The Far Right in the Conflict between Russia and Ukraine', Notes de l'Ifri Russie Nei Visions 95 (2016), at: www.ifri.org/sites/default/files/atoms/files/rnv95_uk_likhachev_far-right_radicals_final.pdf.

⁸⁵ V. Ishchenko, 'Ukraine's Fractures', *New Left Review* 87 (May–June 2014). Див. також: Бекешкина, Хмелько, 'Майдан-2013: кто стоит и почему', Пресс-релиз исследования, Киевский международный институт социологии и Фонд «Демократические инициативы» (2013), URL: www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=216.

⁸⁶ V. Ishchenko, 'The Ukrainian Left During and After the Maidan Protests. Study requested by the DIE LINKE delegation in the GUE/NGL' (2016), at: http://cslr.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/The_Ukrainian_Left_during_and_after_the.pdf.

⁸⁷ ЦВК, Центральна виборча комісія, Позачергові вибори народних депутатів України, 26 жовтня 2014, URL: www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wpro01e. Треба зазначити, що: (а) вибори відбулися після інтенсивного етапу збройного конфлікту влітку 2014 р.,

виражену соціально-економічну — тобто класову — складову. Ідеологічні аспекти справді виходять на поверхню в контексті «ігор у патріотизм», до яких вдається режим неоліберальної клептократії та які штовхають суспільно-політичне життя країни в напрямку фашизації.

Варто згадати, як починалася «кривава зима»: вона мала з ЄС набагато менше спільного, ніж зображували (з різних причин) як прозахідні, так і проросійські ЗМІ. Демонстрації Євромайдану на підтримку підписання ПВЗВТ були нечисленними й провальними порівняно з деякими тривалими протестами, що відбувалися в різних регіонах країни й наросли з моменту приходу Януковича на посаду президента в 2010 р. Власне євромайданні протести почали посилюватися тоді, коли Янукович відмовився підписувати угоду на Третньому саміті «Східного партнерства» ЄС у Вільнюсі наприкінці листопада 2013 р. Проте апогей настав аж тоді, коли посеред ночі наприкінці листопада відбулося побиття протестувальників. З того моменту «євромайдани» не стосувалися ЄС — вони були спрямованими проти президента, проти повсюдних і тривалих беззаконня та корупції. Євромайдан фактично став Майданом, тобто втратив прив'язку до асоціації з ЄС і виступив проти давніх проблем української політичної системи. Помітними протести зробило висвітлення в ЗМІ, а особливо — в соціальних мережах. Аналогічно до того, як це було з подібними протестами (після «Арабської весни» в інших країнах, нові ЗМІ відігравали важливу роль у відмінності майданних/антимайданних протестів від медіавоен періоду Помаранчевої революції. Тоді дискурс ЗМІ зазнавав маніпуляцій через телеканали, які належали олігархам і/або державі, а також «темники»; рівень використання Інтернету був відносно низьким, особливо в сільській місцевості⁸⁸. До 2013 р. аудиторія ЗМІ та категорія користувачів Інтернету суттєво змінилися; для формування громадської думки потрібно було використовувати інші тактики. Традиційні засоби масової інформації

що, однак, не спонукало виборців надати більшу підтримку правим партіям; та (б) окремі праві депутати, які не є членами партій, пройшли в парламент за мажоритарною системою (згідно з чинним законодавством, половина парламенту обирається на основі партійних списків, половина за мажоритарною системою з метою уможливити репрезентацію безпартійних політиків) .

⁸⁸ Обговорення інформаційних воєн, «темників» і виробництва протесту див. у розділі 6.

й телеканали все ще були під контролем олігархів і держави, але на той час уже настала ера віртуальних соціальних мереж; Facebook, VKontakte, Twitter та LiveJournal відіграли вирішальну роль у мобілізації та організації демонстрацій⁸⁹. Уже існуючі соціальні мережі та новостворені веб-платформи (наприклад, YouTube і Hromadske TV⁹⁰) зіграли вирішальну роль у формуванні громадської думки, її породженні та виявленні маніпуляцій; вони створювали протидію в інформаційному просторі⁹¹. Маніпулювання медіа-простором з боку Росії, здійснюване за допомогою «ботів» і «тролів», стало звичним явищем. У своєму дослідженні російського медіапростору та дезінформаційної кампанії Лукас і Померанцев документують «стратегічну адаптацію» нарративу, що «пов'язує український націоналізм і німецький фашизм у Росії та розбурхує антиамериканські й спрямовані проти ЄС настрої у Європі»⁹², за рахунок емоційного мовлення, маніпулювання традиційними стереотипами, цілковитого фабрикивання повідомлень і відеорепортажів.

⁸⁹ Аналіз ролі соціальних мереж: Т. Bohdanova, 'Unexpected Revolution: The Role of Social Media in Ukraine's Euromaidan Uprising', *European View* 13(1) (2014): 133–142; О. Onuch, 'Social Networks and Social Media in Ukrainian «Euromaidan» Protests', *The Washington Post*, 2 January 2014, at: www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/01/02/social-networks-and-social-media-in-ukrainian-euromaidan-protests-2/; G. Picchota and R. Rayzcyk 'The Role of Social Media During Protests on Maidan', *Communication Today* 6 (2) (2015): 86–97.

⁹⁰ Hromadske.tv організувала група з 15 журналістів у результаті конфлікту, пов'язаного з питаннями власності та можливої цензури, із власником каналу «TVi»; платформа частково фінансувалася за рахунок збору громадських коштів — станом на перший квартал 2014 р. зібрали 1 875 180 грн (на початку 2014 р. я також кілька разів відправляла їм невеликі суми грошей). У тому ж кварталі проєкт отримав суттєві надходження від фонду Фрітта Орда (394 181 грн), посольства США (287 898 грн), посольства Канади (558 842 грн). У 2013 р. підтримка також надходила від посольств Нідерландів (793 089 грн), США (399 650 грн) та фонду Джорджа Сороса (247 860 грн).

⁹¹ Picchota and Rayzcyk, 'The Role of Social Media During Protests on Maidan'.

⁹² E. Lucas and P. Pomeratzev, 'Winning the Information War Techniques and Counter-strategies to Russian Propaganda in Central and Eastern Europe', *CEPA Report*, August 2016.

Старі хитрощі бандитів у політиці, знайомі ще від часів злочинності при Кучмі, було використано ще раз. Люди, які вийшли на вулиці наприкінці 2013 р., зробили це не для того, аби довести Європі, що мають гідність, як проголошує згодом приписана протесту назва — «Революція Гідності». Протест свідчив про відмову миритися з черговою брехнею, а не про відчайдушне бажання приєднатися до ЄС та його ефемерних «європейських цінностей». Натомість, як я побіжно згадувала раніше, соціологічні дані свідчать, що саме побиття протестувальників призвело до ескалації масових протестів по всій країні та до початку протидії протестам — до антимайданів⁹³. Обидва види протестів супроводжувались доволі негідними звинуваченнями у створенні віртуального видовища підтримки для, відповідно, Заходу або президента та його партії⁹⁴. Згідно з опитуванням, проведеним Бекешкіною та Хмельком (із фонду «Демократичні ініціативи» та Київського міжнародного інституту соціології) 7–8 грудня, з 1037 довільно вибраних учасників Майдану 92% не належали до жодної партії чи НУО. Найчастіше називалися такі три причини приєднання до протесту: (1) репресії з боку правоохоронців, особливо ж побиття протестувальників у ніч на 30 листопада (70% респондентів); (2) відмова президента від підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС (53,5%); (3) бажання змінити життя в Україні (50%). Лише 5% заявили, що приєдналися до протесту у відповідь на заклик лідерів політичної опозиції⁹⁵, — Євромайдан перетворився на Майдан, другий вибух постійного, тривалістю в десятиліття протесту, що набув національного масштабу. Протести проти міліцейського свавілля й відмови від підписання ПВЗВТ з ЄС, як підтверджують наявні дані, були реакційним, контррегімоністичним рухом без ідеологічної складової чи єдиної політичної сили на чолі. На початку протестів (до 19 січня 2014 р.) присутність політичних партій та політиків на протестах Майдану була найвищою — понад 40% — однак значно знизилася ближче до кінця, коли відбулася ескалація насильства (20% між 10 і 23 лютого 2014 р.)⁹⁶. Представники правих рухів

⁹³ Бекешкіна, Хмелько, 'Майдан-2013'.

⁹⁴ Andrew Wilson, *Ukraine Crisis: What the West Needs to Know* (London: Yale University Press, 2014).

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ В. Іщенко, 'Участь крайніх правих у протестах Майдану: спроба систематичної оцінки', *Спільне*, № 9 (2015), URL:

скористалися цим у період одразу після побиття протестувальників міліцією та зорганізувалися (за відсутності інших сил, які виконували б таку функцію) для охорони майданних протестів⁹⁷. Майданів було багато, вони були різними й тривали з 21 листопада 2013 р. до 23 лютого 2014 р.; з 3950 протестних акцій 3325 були пов'язані з «майданами», 365 — з «антимайданами». Останні являли собою серію протестів на підтримку Януковича та його рішення відмовитися від підписання ПВЗВТ. Вважається (і такий погляд підтримують несистематизовані свідчення), що ці протести «мали сильну вертикальну складову, тобто багато мітингів і таборів протестувальників було організовано згори й оплачено владною Партією регіонів»⁹⁸. Блоки Майдану/прозахідних сил та Антимайдану/прихильників Януковича, до складу яких входили численні підгрупи, неодноразово вступали в зіткнення між собою та з силовими структурами (переважно відповідаючи на насильство)⁹⁹ впродовж «кривавої зими»; сюди відносяться випадки побиття та збройного протистояння, під час яких міліція часто пасивно спостерігала та/або підбурювала насильство¹⁰⁰.

На Майданах було ще два особливі соціальні утворення. Футбольні фанати-ультрас, які виступали «захисниками» протестів на Майданах від «тітушок» та міліції¹⁰¹. І «тітушки», які вперше з'явилися під час виборчої кампанії 2010 р¹⁰². То були «сумновідомі банди найманих бандитів», новий феномен «груп войовниче налаштованих хуліганів». Їхнім завданням було розпалювати насильство й надавати підтримку діям міліції. До складу цього утворення входили «люди з різних груп, як-от працівники міліції та органів держбезпеки не при виконанні службових обов'язків, члени

<http://commons.com.ua/ru/>

[uchast-krainih-pravyh-u-protestah-maidanu/#return-note-19120-12](http://commons.com.ua/ru/uchast-krainih-pravyh-u-protestah-maidanu/#return-note-19120-12).

⁹⁷ Ishchenko, 'The Ukrainian Left During and After the Maidan Protests'.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Іщенко, 'Участь крайніх правих у протестах Майдану'.

¹⁰⁰ Ploky, The Gates of Europe.

¹⁰¹ A. Zafesova, 'The Ultras' Role in the War', EastWest, 26 February 2015, at: <http://eastwest.eu/en/east-58/the-ultras-role-in-the-war>.

¹⁰² Назва походить від медійної «сенсації», «спортивного вигляду молодика» з Білої Церкви, містечка під Києвом, який «побив двох журналістів» на мітингу «Вставай, Україно» в травні 2013 р. (Wilson, Ukraine Crisis, 78.)

більш або менш легальних бойових спортивних клубів, працівники промислових підприємств, що належать провладним силам, члени злочинних груп і звичайні засуджені, а також, швидше за все, групи футболних уболівальників»¹⁰³.

Існування таких груп та їхнє використання не виглядає несподівано з огляду на минулі й сучасні зв'язки Партії регіонів зі злочинністю. Бригади маргіналізованих чоловіків використовувалися під час ігор із нагромадження капіталу з початку 1990-х (про що я говорила у попередніх розділах); тепер, коли злочинці, які стали олігархами, діяли у власне політичній сфері, вони не мали наміру змінювати звичні для них механізми збереження контролю над активами, виборами чи громадськими протестами. Там, де злочинність є невід'ємною складовою держави, державні апарати примусу неминуче включатимуть бандитські бригади, особливо під час президентства ексбандита Януковича, банда якого використовувала такі бригади для розбудови капіталістичної піраміди своєї «сім'ї», про що йшлося в попередніх розділах. Число «добровольців», готових приєднатися до таких бригад в обмін на символічну плату й гаданий «престиж» серед інших бандитів, було значним; армія молодих чоловіків, які відчували наслідки аномії, невпинно зростала — бандитів, тітушок, ультрас породила надзвичайна й повсюдна нужденність.

ДЕЗІНТЕГРАЦІЙНІ РУХИ: КРИМ, НОВОРОСІЯ Й РОЗПАД УКРАЇНИ

Мало хто очікував дезінтеграції України, проте дослідження, які містять попередження про таку можливість, існують. Наприклад, Домінік Арель відзначив тенденцію до розпаду у своєму аналізі подій Помаранчевої революції¹⁰⁴. Іван Катчановський також провів детальний аналіз і виступив із попередженням щодо сценарію дезінтеграції у своїй дисертації про «розколоті країни»¹⁰⁵. Однак політики й багато науковців не сприймали можливість дезінтеграції всерйоз; зрештою, існування розбіжностей між регіонами не завжди

¹⁰³ Historia Vivens, цит. за: Wilson, Ukraine Crisis, 87.

¹⁰⁴ D. Arel, 'The Orange Revolution's Hidden Face: Ukraine and the Denial of its Regional Problem', *Revue Detudes Comparatives Est-Ouest* 37 (2006): 11–48.

¹⁰⁵ Ivan Katchanovski, *Cleft Countries Regional Political Divisions and Cultures in Post-Soviet Ukraine and Moldova* (Stuttgart: Ibidem, 2006).

призводить до політичного розколу. Навіть тоді, коли почався заколот і загроза стала дуже реальною, до неї не ставилися достатньо серйозно; і Захід, і тимчасовий уряд у Києві не звертали належної уваги на підтримку сепаратизму на місцях. Натомість уся відповідальність за організацію подій і керування ними приписувалася російській армії та бригадам сепаратистів. З іншого боку, в російських ЗМІ та політичному дискурсі підтримку перебільшували й зображали як повсюдну. Російські та сепаратистські ЗМІ щедро виготовляли й поширювали аналогічні вигадки про «фашистську хунту», яка нібито силою захопила владу в Києві. «Фашистський державний переворот» — також відомий як добровільний від'їзд Януковича у вигнання — відповідно розглядався як фашистська загроза; у такому світлі «сепаратисти, включаючи російських добровольців, захищали людей Донбасу від українських “фашистів”»¹⁰⁶. Проект «Новоросія» розгорнули повною мірою; за словами Путіна, він стосувався території Харківської, Луганської, Донецької, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей, які не входили до складу України до російської революції, а були «подаровані» радянською владою в 1920-х рр.¹⁰⁷

Проект «Новоросія» виник не миттєво. Дехто гадає, що Росія планувала його ще з 1990-х рр. (напр., Віталій Портников, див. у Березовця) як частину своєї «цивілізаційної слов'янської місії». Головний теоретик нової імперії — Олександр Дугін, дуже впливова фігура в адміністрації Путіна¹⁰⁸. За словами Дугіна, у росіян є «велика мрія» національної ідеї, яка вартує «немислимих жертв і поневірянь», і межі цієї мрії лежать «принаймні в імперії». Така імперія розглядається як «єдина форма гідного й природного існування російського народу та єдина можливість довести до кінця його історичну й цивілізаційну місію»¹⁰⁹. Проект «Новоросія» був

¹⁰⁶ Katchanovski, 'The Separatist Conflict in Donbas'.

¹⁰⁷ The Washington Post, 'Transcript: Vladimir Putin's April 17 Q&A', 17 April 2014, at: www.washingtonpost.com/world/transcript-vladimir-putins-april-17-qanda/2014/04/17/ff77b4a2-c635-11e3-8b9a-8e0977a24aeb_story.html?utm_term=.caaddf577a6c.

¹⁰⁸ A. Barbashin and H. Thoburn, 'Putin's Brain: Alexander Dugin and the Philosophy Behind Putin's Invasion of Crimea', Foreign Affairs, 31 March 2014, at: www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-03-31/putins-brain.

¹⁰⁹ Александр Дугин, Основы геополитики: геополитическое будущее России. Мыслить пространством (Москва: Арктогеяцентр,

стратегічним продуктом, виготовленим у формі «політично забарвленого територіального “бренду”», рекламованим «прокремлівською інтелігенцією, активними учасниками повстання на Донбасі та користувачами Інтернету»¹¹⁰. При конструюванні Новоросії як простору треба було винайти традиції¹¹¹, і їх збрали на основі розрізненого історичного досвіду, надавши нових значень і нової ролі, бо «придатне до використання минуле творить придатний для використання простір»¹¹². Простору приписувалася геополітична важливість, а про історичну, геополітичну чи територіальну точність не йшлося; то був ідеологічний продукт, пов'язаний з матеріальним, фінансовим і просторово-часовим плануванням¹¹³. Та процес пішов не так, як планувалося — якщо планувалося, — з моменту лавиноподібного розвитку подій, запущеного «кривавою зимою». Проте ідея Новоросії плекалася на південному сході України та в Криму, починаючи з 1990-х рр., — через фінансування публікацій у місцевій пресі й грошову підтримку для місцевих організацій, відданих ідеї «російського світу». Амбіції останнього ширяться в усьому пострадянському просторі, породжуючи на своєму шляху заморожені конфлікти. Але треба пам'ятати, що заморозити можна не конфлікти, а їхнє врегулювання¹¹⁴;

2000). Див. розділ 3 для ознайомлення з тезою неминучості й історичної необхідності «євразійської імперії» на чолі з Росією, і решту книжки, щоб дізнатися більше деталей та «контексту».

¹¹⁰ M. Suslov, 'The Production of «Novorossiya»: A Territorial Brand in Public Debates', *Europe-Asia Studies* 69(2) (2017): 202–221.

¹¹¹ Детальний аналіз того, як традиція конструюється за допомогою підходу, що зображає історичний досвід спільнот у формі фрагментарних готових шаблонів, див.: Eric J. Hobsbawm and Terence O. Ranger, *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

¹¹² M. Suslov, 'The Production of «Novorossiya»', 214. Див. також: M. Suslov and M. Bassin (eds), *Eurasia 2.0: Post-Soviet Geopolitics in the Age of New Media* (Lanham, MD: Lexington Books, 2016).

¹¹³ Щодо конструювання простору та його політики див.: H. Lefebvre, *State, Space, World: Selected Essays* (Minneapolis, MN, University of Minnesota Press, 2009), 170–171 et passim. Щодо застосування цього підходу до «російського світу» й Новоросії див.: Suslov, 'The Production of «Novorossiya»', а також: Suslov and Bassin, *Eurasia 2.0*, inter alia.

¹¹⁴ N. Popescu, *EU Foreign Policy and Post-Soviet Conflicts: Stealth Intervention* (New York: Routledge, 2010).

конфлікти або тривають, або розв'язуються. Подібні конфлікти відбулись і в інших місцях, розташованих на межі пострадянської російської імперії, що розпала, або ж Євразії 2.0¹¹⁵; вони відбулись і досі не знайшли розв'язання — Придністров'я, Абхазія, Чечня...

Важко уявити, однак, що проєкт «Новоросія» міг би увінчатися успіхом без місцевої підтримки. Справді, Сергій Куделя говорить про те, що повстання на Донбасі було «насамперед явищем місцевого походження»: «політичні фактори — роздробленість держави, силова зміна режиму, а також низька здатність уряду до примусу — в поєднанні з характерними для регіону настроями серед населення, обуренням і страхом, зіграли вирішальну роль у розгортанні там збройного сепаратистського руху»¹¹⁶. За словами Куделі, ймовірність війни на Донбасі наблизили три фактори¹¹⁷. По-перше, йдеться про захоплення міськрад та появу в Західній та Центральній Україні наприкінці січня 2014 р. «регіональних самоврядних анклавів, які не підкорялися наказам із Києва, породжували відчуття роздробленості держави та посилювалися під час завершальної фази Євромайдану»; це викликало відчуття роздробленого стану держави. Тимчасовий уряд втратив контроль над країною й не зміг зупинити насильство та силове захоплення урядових будівель чи «відновити контроль над половиною країни». Демонтаж влади, яку могли визнати східні й південні регіони — оплот Партії регіонів, — призвів до швидкої появи відчуженості в ставленні місцевих жителів до нового режиму в Києві, очолюваного опозицією. Партія регіонів теж розпала. Партійці масово покидали її ряди, а серед тих, хто в ній залишився, частина зблизилася з тимчасовим урядом (значне число підтримувало Яценюка як прем'єра), а інші відмовилися його визнавати. Розпаду України посприяли й останні відчайдушні зусилля деяких представників Партії регіонів, що намагалися втриматися при владі шляхом розпалювання ворожнечі проти Києва/«хунти». Наприклад, Геннадій Кернес і Михайло Добкін активно сприяли зіткненням протестувальників Майдану й Антимайдану на сході замість того, щоб намагатися зменшити напругу.

¹¹⁵ Suslov and Bassin, *Eurasia 2.0*.

¹¹⁶ S. Kudelia, 'Domestic Sources of the Donbas Insurgency', PONARS Eurasia Policy Memo 351 (2014), at: www.ponarseurasia.org/memo/domestic-sources-donbas-insurgency.

¹¹⁷ *Ibid.*, 2–3.

Одним із найбільш сумновідомих прикладів є Неля Штепа, мер Слов'янська (міста в Донецькій області), яка енергійно підтримувала сепаратистський референдум, а згодом була заарештована за порушення територіальної цілісності та суверенітету України¹¹⁸. Олег Царьов із Партії регіонів зайшов настільки далеко, що став спікером парламенту «Союзу народних республік» ДНР і ЛНР і навіть потім представляв сепаратистські структури під час Мінських переговорів. Це ще більше дестабілізувало країну, яка перебувала в процесі дезінтеграції. Другий фактор — загалом низький рівень легітимності уряду, особливо в очах населення Донбасу. Так, «на початку квітня приблизно половина всіх респондентів у Донецькій та Луганській областях висловили тверду впевненість у тому, що діяльність виконавця обов'язків президента та нового уряду є незаконною; для порівняння, схожі погляди висловили приблизно третина чи менше респондентів в інших південно-східних регіонах. Сімдесят відсотків жителів Донецької області та шістьдесят один відсоток у Луганській області вважали протестний рух збройним переворотом, спонсором якого виступав Захід. Середня кількість респондентів решти південно-східних областей, які так думали, становила майже половину цього числа (37%)»¹¹⁹.

На той час, коли призначалися нові губернатори Донецька та Луганська, ні вони, ні Партія регіонів не користувалися підтримкою місцевого населення. Більше того, тільки «чотири відсотки в кожному регіоні хотіли бачити її членів у новому уряді»¹²⁰. Виник вакуум влади, маргінальні раніше політики отримали шанс зайняти керівні позиції. Третім фактором був провал нового уряду в питанні використання примусу. Частково через лояльність до Януковича, який виїхав у добровільне вигнання, частково через ігнорування влади нового режиму, створеного опозицією, а частково через небажання брати участь у насильстві проти протестувальників міліція та силовіки, у тому числі спецназівці «Беркута», не виявляли бажання застосовувати до людей силові заходи. Основним сигналом ненасильницького підходу стало мирне виведення військ з окупованого Криму.

¹¹⁸ 'МВС затримало ексмера Слов'янська Нелю Штепу', Espresso.tv (2014), URL: http://espreso.tv/news/2014/07/11/mvs_zatrymalo_eks_mera_slovyanska_nelyu_shtepu.

¹¹⁹ Kudelia, 'Domestic Sources of the Donbas Insurgency', 2.

¹²⁰ Ibid.

В умовах, коли Росія відмовлялася визнати тимчасовий уряд законним¹²¹ і погрожувала вторгненням¹²², було зрозуміло, що Київ не хоче застосовувати силу, принаймні доти, доки не буде обрано визнаного на міжнародному рівні головнокомандувача, тобто президента.

По суті, зерна сепаратизму було посіяно в 1990-х рр.; вони укорінилися під час «синьо-помаранчевої» кампанії та проросли з протестів Майдану й Антимайдану в 2013–2014 рр. В умовах суспільних суперечностей, які впродовж приблизно двадцяти років генерувалися в ході змагань із накопичення капіталу, Янукович та місцеві очільники Партії регіонів проклали шлях для армії Гірка, «ввічливих людей» і «невидимих» російських військ проекту «Новоросія». Обурення та страх, які населення регіону відчувало щодо нової влади в Києві¹²³, були наслідком систематичного змалювання регіональної ідентичності як такої, що є відособленою від решти України¹²⁴. Негативні емоції живила недовіра, яка поглиблювалася через те, що в популярному політичному дискурсі та ЗМІ відбувалася активна дегуманізація жителів сходу України. Вислови на кшталт «колоради» (тобто образливе називання «колорадськими жуками») використовувалися для висміювання смугастих чорно-жовтих стрічок св. Георгія, які носили сепаратисти та їхні російські підбурювачі. Але обурення та страх були взаємними й розпалювались як у рамках Майдану, так і Антимайдану — знову ж таки, регіональний аспект був важливим, але не абсолютно вирішальним, у начебто ворожих до того чи іншого руху регіонах існували й досі існують прихильники обох. Опозиція в Києві теж доклалася до брудної

¹²¹ The Guardian, 'Ukraine's New Government is not Legitimate — Dmitry Medvedev', 24 February 2014, at: www.theguardian.com/world/2014/feb/24/ukraine-viktor-yanukovich-arrest-warrant.

¹²² K. Lally and W. Englund, 'Putin Says He Reserves Right to Protect Russians in Ukraine', The Washington Post, 4 March 2014, at: www.washingtonpost.com/world/putin-reserves-the-right-to-use-force-in-ukraine/2014/03/04/g2d4ca70-a389-11e3-a5fa-55foc77bf39c_story.html?utm_term=.748e7e2ef064.

¹²³ Kudelia, 'Domestic Sources of the Donbas Insurgency', 3–5; R. Petersen, *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 22.

¹²⁴ Див. згадки про конструювання та фабрикацію ідентичності Донбасу, присутні в усьому тексті.

справи відчуження «майданів» від «антимайданів». «Анти-совкові» та антиросійські настрої зародилися там, знову ж таки, вперше проявившись під час «помаранчево-синьої» кампанії, як я показала в попередніх розділах.

І «рух Майдану, і рух Антимайдану були надзвичайно складними явищами без чіткої позиції», без виразної ідеологічної складової¹²⁵. Обидва рухи різною мірою «сполучали прогресивні та реакційні елементи»¹²⁶, але фінальний результат жодного з них не є прогресивним. Рух Майдану перехопила й підпорядкувала собі олігархія, рух Антимайдану — російські сепаратисти. І все ж саме соціально-економічна складова вивела людей на вулиці, «євромайдани» та «антимайдани» (тут ми не враховуємо проплачених протестувальників, які по-своєму теж почасті вийшли на вулиці через соціально-економічну скруту, розмивання громадянського суспільства й спричинену цим аномію). Справді, дослідження щодо ймовірності заколотів підтверджує, що «довоєнна структура зайнятості дає надійніший прогноз стосовно заколотницьких дій, ніж місцевий етнолінгвістичний склад» і що ті райони, де трапився потужний вибух насильства, найбільше залежали від Росії в плані зайнятості¹²⁷. Конфлікт є складнішим, аніж може здатися на перший погляд. Хоча етнічна складова має значення, а спроби ляльководів із Москви, Брюсселя та Вашингтона керувати подіями теж відіграють певну роль, у стабільних соціально-економічних умовах жоден зі згаданих факторів не призвів би до насильства, не кажучи вже про збройний конфлікт. Тільки межа відчаю, на якій десятиліттями балансували робочі спільноти регіону, уможливила конфлікт; такі умови створив «інший» з Києва та Львова — стратегічний, якщо навіть і ненавмисно вигаданий образ: «інший», який, згідно з господарями Донбасу, «паразитуює» на тяжкій праці трудівників промислового сходу.

¹²⁵ Ishchenko, 'The Ukrainian Left During and After the Maidan Protests', 4.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Y. M. Zhukov, 'Trading Hard Hats for Combat Helmets: The Economics of Rebellion in Eastern Ukraine', *Journal of Comparative Economics* 44(1) (2016), 1 et passim.

КРИВАВА ЗИМА

17 грудня 2013 р. Путін і Янукович підписали «План дій», який затвердив відхід від ЄС та DCFTA і зближення з Росією. План передбачав перегляд торгівельних відносин між країнами та позику на 15 млрд доларів, щоб допомогти Україні фінансувати зовнішній борг. «Дружня» ціна на газ у розмірі 410 доларів за 1000 кубічних метрів мала бути знижена до 268,5 долара за 1000 кубічних метрів — ціна, яка для Німеччини була стандартом. Янукович, можливо, врятував економіку від краху, принаймні в короткостроковій перспективі, але натовпи на вулицях не були задоволені таким «Планом», і протести тривали. Намагаючись розігнати демонстрантів, за порадою Путіна¹²⁸, він з грубими порушеннями процедури протягнув через парламент пакет законів, що репресували протести¹²⁹.

Закони були майже дослівно скопійовані з аналогічного пакету, прийнятого раніше в Росії¹³⁰; їх негайно засудили, зокрема Transparency International, ОБСЄ, ЄС та США. У відповідь протести радикалізувалися. Перша хвиля жорстокого протистояння із застосуванням катапулт, коктейлів Молотова, бруківки тощо розпочалася 19 січня 2014 р. в Києві на вулиці Грушевського після мітингу, на який вийшли близько 200 000 людей. Ця хвиля тривала кілька місяців. 22 січня було застрелено двох протестувальників¹³¹, що призвело до тимчасового послаблення, але згодом — поступової ескалації протестів. Клептократична олігархія порушила соціальний договір, і її все частіше покладання на апарат соціального примусу вже не було прийнятним. Після заборони протестів протестувальників та організаторів протестів притягували до кримінальної відповідальності, було чимало повідомлень про погрози, «викрадення з лікарень» і не тільки, «побиття та вивезення [деяких протестувальників] у місцеві ліси»¹³² — всі тактики, занадто добре

¹²⁸ 'Yanukovych's Secret Diaries', Euromaidan Press, 12 March 2014, at: <http://euromaidanpress.com/2014/03/12/yanukovychs-secret-diaries/#arvlbdat>.

¹²⁹ Wilson (2014): 81.

¹³⁰ R. Malko and T. Trehub, 'Volodymyr Vasylenko: When President Becomes a National Security Threat', Tyzhden, 30 January 2014, at: <http://m.tyzhden.ua/publication/99894>.

¹³¹ BBC (2014a), at: <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-25838962>.

¹³² Wilson (2014): 86; Guardian (2014).

асоційовані з кримінальними діями¹³³. Водночас керівний режим був обережним і неохоче використовував пряму силу. Насправді порівняно з тим, як придушувалися значно менш серйозні протести проти політики жорсткої економії в країнах ЄС, український уряд виявив чи не надмірну толерантність — у відносному, а не абсолютному розумінні.

Уряди США та багатьох інших західних урядів за звичаєм уникають питання цивільних жертв, заявляють про відсутність доказів для визначення відповідальних або стверджують, що український уряд вияв стриманість у використанні сили. Те саме стосується і вбивства в Одесі близько 40 сепаратистів і службовців у будівлі профспілок 2 травня 2014 року¹³⁴. Янукович виявив стриманість у придушенні протестів. Навіть у найжорстокіші моменти він відмовлявся використовувати «бойові снаряди та військових для придушення, оскільки це, можливо, призвело б до великої кількості жертв серед протестувальників, повноцінного повстання в опозиційному оплоті в Західній Україні та, ймовірно, громадянської війни»¹³⁵.

Одночасна стрілянина по протестувальниках і силовиках невідомими снайперами розпалила найжорстокіші зіткнення «кривавої зими» та забрала майже сотню життів, відомих як Небесна сотня. Іван Катчановський провів детальне дослідження контент-аналізу на основі «близько 1500 відео та записів інтернет- і телетрансляцій ЗМІ різних країн (близько 150 гігабайт інформації), новинних повідомлень і публікацій у соціальних мережах понад 100 журналістів, що висвітлювали розправу з Києва, близько 5000 фотографій та майже 30 гігабайт загальнодоступних даних з радіоперехоплювачів снайперів і командирів спеціального підрозділу «Альфа» СБУ та внутрішніх військ, а також записів слухань справ про вбивства на Майдані».

У своєму детальному розслідуванні Катчановський доходить висновку, що стрілянина було «інсценуванням», запланованим і проведеним з метою скинути уряд і захопити владу. Він вказує на «союз крайньо правих організацій», зокрема «Правого сектора», ВО «Свобода», та олігархічних партій, таких як «Батьківщина». Було підтверджено, що під

¹³³ Варто зазначити, що останніми роками з'явилася інформація про окремі випадки фальсифікованих зловживань із боку силовиків.

¹³⁴ Katchanovski (2014): 7.

¹³⁵ Ibid.

час снайперських нападів у деяких будинках або кварталах, які контролював Майдан, перебували «приховані стрільці та “споттери”, тобто корегувальники вогню».

Подарунком Путіну стали львівські «бандерівці», які нібито запанували в уряді¹³⁶. Тепер він мав ідеальний привід анексувати Крим нібито для «захисту росіян і російськомовних» від так званих бойовиків у масках, що «бігають вулицями Києва». Підозріла загроза для росіян і російськомовних була вигадкою, яку спричинило скасування Радою закону «Про засади державної мовної політики», який надав російській мові — разом з мовами інших меншин — статус другої державної мови на регіональному рівні. Опозиція, тобто антидонецький/антиянуковичівський блок у парламенті, був проти закону з моменту його створення й протестував проти його прийняття в 2012 році¹³⁷. Оскільки база підтримки парламенту, керованого ПР, руйнувалася через смерті як протестувальників, так і військових, опозиція звинуватила Росію в підбурюванні до кривавих подій і закликала скасувати закон, що підтримував культуру сусідньої імперіалістської держави. Заява була підтримана 86% голосів. Попри це путінське тлумачення скасування закону як загрози для росіян було вигадкою. Мови меншин були й залишилися захищені статтею 10 Конституції України. Таким чином, це було не заборонаю, а зменшенням формального статусу мов меншин. Момент відкликання закону був украй невдалим, проте відчуття потреби в цьому, зважаючи на зневагу Росії до суверенних рішень України, може бути зрозумілим. Саме геополітика, пов'язана з мовним статусом, спричинила законодавчі зміни, а ніяк не спроба закріпити вищість української мови над російською — це був акт утвердження політичного та культурного суверенітету, акт майже відчаю. Припущення, що всі етнічні росіяни підтримують сепаратизм, є також надто перебільшеним, навіть стосовно Донецької та Луганської областей, де етнічні росіяни становлять майже половину населення — найбільшу частку в регіонах України після Криму.

Опитування KIIS 2014 року показує, що етнічні росіяни в Україні розділилися в питанні сепаратизму. Майже

¹³⁶ Lally and Englund (2014).

¹³⁷ M. Elder, 'Ukrainians protest against Russian language law', *The Guardian*, 4 July 2012, at: <https://www.theguardian.com/world/2012/jul/04/ukrainians-protest-russian-language-law>.

однакова кількість етнічних росіян, включаючи людей зі змішаним російським та українським походженням, підтримувала збереження нинішньої унітарної системи (40%) та її трансформацію — здебільшого з розширеними повноваженнями та різними сепаратистськими варіантами (44%), зокрема приєднанням до Росії (18%). Натомість лише 24% російськомовних, до яких належать багато етнічних українців, виступали за відокремлення від України або регіональну автономію у федеральній Україні¹³⁸.

Так звані референдуми на Донбасі в березні 2014 р. виявили підтримку ідеї віокремлення від України. У це важко повірити, адже соціопитування дають протилежні результати¹³⁹. Згідно з опитуванням, проведеним КІІС у 2014 році, «23% респондентів на Донбасі віддали перевагу автономії у складі федеральної України, порівняно з 8%, які підтримують незалежність свого регіону, а 23% були за приєднання регіону до Росії»¹⁴⁰. Порівняно з іншими областями, у Донецькій та Луганській областях була дуже мала підтримка «збереження поточного статусу своїх регіонів в унітарній Україні, але з розширеними повноваженнями». Водночас опитування показало, що «погляди російського уряду та ЗМІ щодо широкої підтримки сепаратизму в усій Східній та Південній Україні, яку президент Путін та проросійські сепаратисти називають Новоросією, були необґрунтованими»¹⁴¹.

У Криму ситуація склалась інакше, ніж на Донбасі, адже частка етнічно російського населення була вищою. Багато російських військових, які служили в Чорноморському флоті, вийшли у відставку й залишилися тут, так і не вивчивши української мови та не відчуючи тиску через свою прихильність до російської. Етнічна напруженість не виникає автоматично, коли меншини певного етнічного походження, що проживають у приймаючих країнах, розмовляють своєю рідною мовою, але є частиною народу країни проживання, у нашому випадку України. Коли під терміном «народ/нація» країни проживання «розуміється політичний, територіальний чи громадянський народ, нація-держава всіх громадян, незалежно від рідної/першої

¹³⁸ Katchanovski (2014): 17.

¹³⁹ Ibid.

¹⁴⁰ KIIS (2014).

¹⁴¹ Katchanovski (2014): 16–17.

мови та етнічної належності, а не як нація етнічних і для етнічних українців»¹⁴². Якби таке сприйняття росіян в Україні було типовим, не було б ні російської, ні будь-якої іншої «національної меншини»¹⁴³, а лише одна українська нація, один народ. Маю зауважити, що такі сентименти нерідко зустрічаються в історії етносів, народностей та країн.

Вирішальну роль у відчуженні сепаратистських регіонів від Києва відіграла одеська трагедія. Старі-нові правителі не змогли адекватно контролювати конфліктуючі групи й дозволили біді статися. В результаті зіткнень демонстрантів на Першотравень 2014 р. (що святкувався 2 травня) за участі групи злочинців, два проросійські та два проукраїнські демонстранти загинули під час обстрілу, а сорок два проросійські демонстранти згоріли живцем у заблокованому будинку профспілок у центрі Одеси, про що згадувалося раніше¹⁴⁴. Після цих жахливих подій невдоволення та страх у південних і східних областях було важко зупинити.

Незважаючи на все більшу незадоволеність правлінням Києва, міжрегіональної координації між сепаратистськими угрупованнями було недостатньо, і «поширення насильницьких захоплень урядових будівель на Донбасі у квітні відбувалося спорадично та децентралізовано». Більше того,

Самозвані «народні мери» в різних містах Донбасу були місцевими політичними опортуністами, які радше використовували розлад влади в країні заради того, щоб самим захопити владу, ніж були членами якоїсь підпільної організації, координованої з центру. Парамілітарні командувачі, які їх підтримували, часто конфліктували стосовно сфер впливу. Крім того, сепаратисти в Донецькій та Луганській народних республіках дотримувалися різних стратегій, які приймалися за ситуацією, на ходу, — перші поспішили оголосити про свою незалежність на початку квітня, а другі вирішили оголосити про відокремлення від України лише після референдуму¹⁴⁵.

Більш централізована координація збройного опору на Донеччині з'явилася лише наприкінці травня, коли група Олександра Бородея та батальйон «Восток» нав'язали свій

¹⁴² Brubaker (1995).

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Wilson (2014): 129.

¹⁴⁵ Kudelia (2014): 6–7.

контроль розрізненим сепаратистським групам у Донецьку. Після цього Донбас був втрачений, а натомість розгорнувся збройний конфлікт¹⁴⁶. Політики та олігархи не змогли запобігти, а швидше прискорили цю трагедію.

ВІДНОВЛЕННЯ ВЛАДИ ОЛІГАРХІВ

Після втечі Януковича у знедолених цілої країни було вкрадено надію на можливість системних змін, а тим часом клептократична олігархія наживала політичний капітал на наслідках російської анексії Криму в березні 2014 р. Фрагментовані й розсварені маси, що стали вже двома окремими, а не однією Україною, були доведені до цивільного збройного конфлікту з елементом іноземної, тобто російської, безпосередньої участі в бойових діях.

Олігархи залишилися при владі, а неоліберальна клептократія вижила як режим. Однак баланс влади в правлячому блоці зміщувався зі сходу на захід щохвилино. Тимчасовий уряд із прем'єр-міністром Арсенієм Яценюком складався насамперед із західних українців. Схід втратив своїх президентів, своїх міністрів і політичне панування в країні, бо багато міністрів утекли слідом за Януковичем. На цьому ґрунті розквітнув міф про переворот «хунти», вирішальну роль «Правого сектора» у відставці Януковича та «бандерівців» на міністерських посадах, що мав вкрай мало спільного з реальністю. Реальністю стали «дві України», і та, що на сході, почувалася позбавленою впливу, який, як вона вважала, мав належати їй за правом «годувальниці» і який, на її думку, в неї вже крали у 2004 році ті ж «чужі формації», які «не розуміють Донбас»¹⁴⁷. Новий уряд був проблемним питанням для деяких регіонів, адже майже

60% його найвищих посадових осіб (міністри і вище) походили з колишніх провінцій Габсбургів [які були додані до СРСР після Другої світової війни й історично були антиросійськими]. Третина [або 7 міністрів] — із самого Львова. Лише два члени нового уряду (міністр внутрішніх справ

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Історія про те, що Донбас не розуміють у Києві та за його межами, пронизана динамікою протестів на сході України з 1990-х років, і такі гасла, як «Слухай Донбас», є стандартною ознакою протестів — від шахтарів до страйкових платєжів.

Арсен Аваков і міністр соціальної політики Людмила Денисова) походили з півдня та сходу країни¹⁴⁸.

Така форма державного представництва була непринятною для східних областей, як підтвердив наступний сплеск сепаратизму. Замість системних змін у країні після подій «кривавої зими» спалахнув збройний конфлікт, тоді як олігархія нічого не втратила. Побоюючись притягнення до відповідальності, втрати активів і контролю над державними інститутами, олігархи скористалися нагальною потребою країни в законній владі, і в наступні місяці провели дострокові президентські, а потім парламентські вибори. Загарбницька політика Путіна допомогла олігархам залишитися при владі¹⁴⁹. Виборча кампанія весни 2014 року була просочена страхами перед повномасштабним російським вторгненням, відокремленням південного сходу країни та створенням Новоросії. Кремль ставив під сумнів легітимність тимчасового уряду, і Україні був негайно потрібний новообраний головнокомандувач для керівництва збройними силами та стримування сепаратистських рухів. Порошенко виграв у першому турі з 54,7% за 60-відсоткової явки виборців (мінус Крим і сепаратистські регіони)¹⁵⁰.

Правління олігархії вкотре було відновлено через президентство Порошенка й надання ключових посад державної адміністрації ставленикам олігархії. Головною зміною правлячого блоку було не усунення правління капіталу, як вимагали протести Майдану, а ерозія централізованого контролю та впливу, яким Донецький блок користувався в країні з 2007–2010 років¹⁵¹. Партія регіонів, партія донецького капіталу, «побачила масовий відтік зі своїх лав, а більшість, що була за Януковича, зазнала краху в Раді» взимку 2014 року¹⁵², і партія не брала участі в наступних позачергових виборах. Депутати Партії регіонів пройшли до нового парламенту через виборчі округи й новостворену партію «Опозиційний блок», однак їхній вплив у парламенті

¹⁴⁸ K. Darden, 'How to Save Ukraine', Foreign Affairs, April 2014, at: <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/2014-04-14/how-save-ukraine>.

¹⁴⁹ Plochy (2015).

¹⁵⁰ Central Electoral Commission (May 2014).

¹⁵¹ Yurchenko (2013); Forbes (2014).

¹⁵² Shevel (2015): 159.

послабшав¹⁵³. Регіональний склад державного апарату став більш змішаним¹⁵⁴, що вилилося у пожвавлення олігархічного суперництва. Однак воно значною мірою перебувало під тиском іноземних країн/МВФ та супроводжувалося фінансовими втратами¹⁵⁵. Робітники ж збідніли, зіткнувшись із нав'язаними МВФ ринковими комунальними тарифами, які перевищують середню заробітну плату та пенсії, зі збройним конфліктом, з нелюдністю та рабською працею в сепаратистських республіках на сході¹⁵⁶.

Олігархія повністю усвідомлювала масштаби кризи представництва в країні й те, що її влада тримається лише на поширеному страху силового вакууму в умовах військової кампанії. Намагаючись прищепити довіру до новообраного парламенту, пішли на безпрецедентний крок: призначення на міністерські місця трьох іноземців — народжену в США Наталю Яресько як міністерку фінансів, литовця Айвараса Абромавічуса як міністра економіки й торгівлі та грузина Олександра Квіташвілі на посаду міністра охорони здоров'я¹⁵⁷. Однак розкол між урядом і командою іноземців, залучених тимчасово задля перемоги у виборах, був очевидний. Народна недовіра до зламаної системи, яку іноземці мали виправити, зростала, оскільки зміни, яких хотіли олігархи, були косметичними. Замість того, щоб завоювати довіру громадян, клептократи втратили останні її залишки разом зі щойно знайденою крихкою довірою МВФ, моніторингових установ та НДУ.

¹⁵³ Ibid., 162.

¹⁵⁴ Ibid.; Forbes (2014).

¹⁵⁵ Focus (2016).

¹⁵⁶ Levy (2016).

¹⁵⁷ BBC (2014b), at: <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-30348945>.

Геополітика, невловимі «інші» та туманний телос Європи

КОНФЛІКТ І ЙОГО ГЕОПОЛІТИКА

Анексія Криму була актом титульного імперського права, що базувався на тотальному ігноруванні міжнародного права та суверенітету України. Вигадана легітимація, яка ґрунтувалася на невиразних та історично неточних зв'язках між кримським містом Херсонес, хрещенням князя Київської Русі князем Володимиром та претензією Росії на роль спадкоємиці (Київської) Русі викликала здивування серед істориків сучасних країн, що перебувають в її історичних межах і принесла трагедію народам Криму та України¹. Після фантастично нереальних результатів антиконституційного референдуму про відокремлення АР Крим і місто-порт Севастополь були приєднані до Росії шляхом не менш незаконного голосування російської Думи². Іронія, закладена у встановленні на півострові нелегітимного правління, що мало врятувати певну етнічну групу від фантомної загрози іншого нібито нелегітимного правління, залишилася непоміченою Кремлем.

На міжнародному рівні не було й немає згоди щодо вирішення цього конфлікту. Поки лідери країн ЄС намагалися запобігти ескалації насильства та уникнути війни на своїх кордонах, США були менш обережними у своїй тактиці. Витік записів розмов між Вікторією Нуланд і Джефрі Паєттом свідчить про загальну зневагу до думки інших

¹ Berezovets (2015); Apyrshchenko (2014; 2015); Kuzio (2017) *inter alia*.

² 'Ukraine crisis: Putin signs Russia-Crimea treaty', BBC, 18 March 2014, at: <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-26630062>.

сторін переговорів, не кажучи вже про цивільних осіб, які могли б постраждати від воєнної кампанії та сукупних наслідків дестабілізації України. Для США це була можливість дисциплінувати Росію. Натомість пам'ять про війни Югославії, Чечні, Грузії-Абхазії та Придністров'я була свіжою в ЄС, який проявляв стриманість щодо пропозицій про військовий варіант вирішення конфлікту. Однак варто відзначити й «заслуги» всіх причетних до розгортання конфлікту всередині держави. Якби внутрішні умови не сприяли «збройному сепаратистському руху, зовнішнє провокування не змогло б створити стійкий і масштабний повстанський оплот»³. Були створені умови, коли «ті, хто прийшов очолити [повстання], [міг би легко скористатися] суспільним побоюванням щодо зростаючої анархії в Києві та вдатися до давно сформованих наративів, щоб підтримувати його динаміку»⁴.

Зовнішньополітичні ігри та амбіції накопичення капіталу української олігархії втягнули країну в економічну угоду, яка може знищити малі та середні підприємства й напевне вдарить по економічних показниках, дозволить капіталу вилучити останні державні активи. Однією з небагатьох речей, у яких Янукович був правий — завдяки тиску та випадковостям, — це те, що підписання договору про ПВЗВТ було б безвідповідальним, навіть злочинним. Він мав рацію, заявивши, що договір може завдати шкоди українській економіці. Це, однак, не виправдовує амбіцій російського капіталістичного імперіалізму «захищати свої інтереси» будь-якою ціною, йдеться про військову інтервенцію чи створення заморожених конфліктів на території України. На перехресті імперій капіталістична ненажерливість привела країну в стан економічного додатка, наплодила множинні України та спричинила трансмутацію національної ідентичності. Багатьом майбутнім поколінням доведеться боротися, щоби знешкодити насіння ворожнечі, посіяне сфабрикованим міфом про внутрішніх ворогів.

БОЙОВІ ДІЇ ТА РОЛЬ РОСІЇ

Збадьорена новою легітимністю, отриманою на виборах у травні 2014 р. та підтримана занадто ревними добровольчими батальйонами, олігархія на чолі з Петром

³ Kudelia (2014): 7.

⁴ Ibid.

Порошенком розпочала військовий наступ на самопроголошені ДНР та ЛНР. Здебільшого це робили добровольчі батальйони, які довго воювали без офіційного визнання⁵; значна частина фінансової підтримки надходила також від волонтерів і з пожертв⁶. Деякі з батальйонів почали формуватися ще на Майданах. Загалом таких батальйонів було 37, а це близько 40 000 особового складу⁷. На цьому етапі участь Росії в конфлікті стала вирішальною. Проросійські сепаратисти відступали «зі Слов'янського, Краматорського та інших районів Донецької та Луганської областей до більш густонаселених частин Донбасу, зокрема, міст Донецька та Луганська» з липня 2014 року⁸. Підкріплені військовою підтримкою Росії, сепаратисти почали давати відсіч. Київські ж війська зазнавали поразок; велика кількість бійців потрапила в оточення, полон або отримала поранення — йдеться насамперед про бої за Іловайськ, і військам довелося відступити з частини раніше утримуваних територій⁹. Велика кількість жертв і поширення жахливих світлин з місць обстрілів швидко підірвали підтримку воєнного рішення та змусили Порошенка переглянути свою стратегію. Водночас його відмова визнати керівництво ДНР та ЛНР законними учасниками переговорів гальмувала перемовини про припинення вогню, не кажучи вже про дипломатичне вирішення конфлікту. Попри це, припинення вогню було узгоджено за участі західних партнерів і Росії, а також із включенням сепаратистських лідерів до Мінських переговорів 5 вересня 2014 р. Росія з обережністю проявляла підтримку самопроголошених республік, очолюваних її

⁵ Це підтверджується багатьма свідченнями в пресі та мою недовгою польовою поїздкою в прифронтові зони Луганщини навесні 2015 року, розмовами з добровольцями та їхніми бригадами.

⁶ Т. Кігурадзе, «Волонтери і пожертви: хто допомагає армії України», BBC, 19 червня 2014, URL: www.bbc.com/ukrainian/politics/2014/06/140619_ukraine_army_volunteers_hk; V. Shevchenko, 'Crowdfunding in Ukraine's DIY war', BBC, 29 July 2014, at: <https://www.bbc.co.uk/news/world-europe-28459772>.

⁷ '40 thousand volunteers are protecting Ukraine today', 112, 27 January 2017, at: <https://112.international/conflict-in-eastern-ukraine/40-thousand-volunteers-are-protecting-ukraine-today-poltorak-13495.html>.

⁸ Wilson (201); Sakwa (2015); Katchanovski (2014): 13.

⁹ Katchanovski (2014): 13.

громадянами, і швидко замінила Стрелкова та Бородая місцевими сепаратистами, повернувши двох перших до Росії.

Доведеною вважається присутність регулярних російських військ на Донбасі й постачання зброї. Ці постачання включали протиракетну систему БУК, який збив літак Малайзійських авіаліній МН17 у 2014 році. Трагедія сталася вранці 17 липня, забравши життя 298 людей на борту. Сепаратисти були добре озброєні, протягом червня-липня збили понад 10 українських літальних апаратів, у тому числі «транспортер, що перевозив сорок десантників та дев'ять екіпажів 13 липня, два вертольоти та один або два винищувачі СУ-25 16 липня», безпосередньо перед трагедією МН17¹⁰. Думаючи, що збили військовий реактивний літак, командири сепаратистів похвалилися цим на своєму вебсайті та в соцмережах, поки новина про цивільний політ не змусила їх видалити записи. Наведені дані розвідки, свідчення очевидців і незалежне міжнародне розслідування, проведене голландською Радою з безпеки, підтвердили у 2015 році (та й не раз по тому) зв'язок сепаратистів із трагедією.

Задokumentовано численні конфлікти і руйнування, що відбулися за перші місяці посилення бойових дій. Пунктами найжорсткіших протистоянь на Донбасі були Авдіївка, Шахтарськ, Дебальцеве, Донецький аеропорт, Іловайськ, Краматорськ, Мар'їнка, Маріуполь, Новоазовськ, Широкине, Слов'янськ, Луганськ, Світлодарськ, Зеленопілля. Нижче я наводжу дані про людську ціну, яку довелося сплатити за жадібність імперіалістичного капіталу, що довела до зубожіння нащадків знедоленого робітничого класу, деморалізувала їх, знеособила, зламала їхню цивілізаційну надбудову й самотність, що, можливо, назавжди тепер втрачена в перегонах із накопичення капіталу. Так, згідно з Доповіддю про ситуацію з правами людини в Україні Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), виголошеної 8 грудня 2016 р., «з середини серпня до середини листопада [2016 р.] загинуло щонайменше 32 цивільні особи в інцидентах, пов'язаних із конфліктами, та ще 132 отримали травми»¹¹. З середини квітня 2014 р. до

¹⁰ Wilson (2014): 140–141.

¹¹ 'Conflict in Ukraine continues to take civilian toll — UN human rights report', UN News, 8 December 2016, at: <https://news.un.org/en/story/2016/12/547292-conflict-ukraine-continues-take-civilian-toll-un-human-rights-report>.

1 грудня 2016 р., за оцінками, загинуло понад 2000 цивільних осіб, за винятком жертв катастрофи МН17¹². На той час «поранення серед цивільного населення, пов'язані з конфліктами, [становили приблизно] від 6000 до 7000». Загальна кількість жертв наближалася до 10 000 і «з середини квітня 2014 року [до 1 грудня 2016 року] становила 9758, ще 22 779 людей зазнали поранень». Місія ООН з моніторингу прав людини в Україні (УВКПЛ ООН) повідомляє, що в мінометних, ракетних і артилерійських обстрілах за період з квітня 2014 р. по травень 2016 р. загинуло понад 9000 людей і поранено понад 21 000, включаючи мирних жителів та учасників бойових дій з усіх сторін — у Донецькій і Луганській областях. УВКПЛ ООН також «повідомила про збільшення жертв серед цивільних осіб із травня по серпень 2016 р. порівняно з попереднім періодом на 66 відсотків, і зафіксувала 28 загиблих серед цивільних, багато з них — від обстрілів і мін»¹³.

Роль олігархів у бойових діях ще досі вивчається, існує занадто багато невідомих. Однак є й кілька незаперечних та цікавих фактів, які ставлять під сумнів відсутність зв'язку між сепаратистами й місцевою олігархією. Наприклад, Рінат Ахметов від самого початку зайняв обережну позицію. Він уникав публічних заяв і не висловлював своєї позиції під час протистояння Майдану/Антимайдану. Пізніше, коли на Донбасі розпочалися сепаратистські рухи, він звернувся до працівників свого холдингу з проханням підтримати тимчасовий уряд у Києві. Проте нейтральність позиції Ахметова була поставлена під сумнів звинуваченнями в потенційній вигоді від бойових дій. Павло Губарев, один із лідерів сепаратистів, заявив, що олігарх фінансує повстанців, але Ахметов це спростував¹⁴. У серпні 2014 р. Валентина Семенюк-Самсоненко припустила, що часткова руйнація регіону дозволить Ахметову отримати дешевий доступ до державних підприємств у регіоні. Пізніше, у жовтні 2014 р., з'явилися повідомлення, що ангар, де зберігався приватний літак Ахметова, був єдиною вцілілою будівлею в аеропорту Донецька, хоч там точилися запеклі

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ I. Webb, 'Billionaire Akhmetov denies claims that he finances separatism', Kyiv Post, 12 May 2014, at: <https://www.kyivpost.com/article/content/war-against-ukraine/donetsk-peoples-governor-claims-akhmetov-is-financing-separatism-347469.html>.

бої. Цікаво, що через кілька днів після того повідомлення в пресі ангар було підірвано; Ахметов утримався від коментарів¹⁵. Депутат ВР Коломойський зайняв більш ініціативну позицію. Родом із Дніпропетровська, маючи свою корпоративно-ресурсну базу на сході України, він побоювався поширення сепаратизму і, таким чином, втрати контролю в області. У 2014 році, коли почалися бойові дії, він особисто фінансував добровольчі батальйони, які зупинили наступ сепаратизму «Новоросії» на Дніпропетровщину. Коломойський захищав своє, оскільки це був його «домашній» регіон і оплот групи «Приват». За «патріотичне завзяття» він був призначений губернатором області й протримався майже рік, перш ніж був скандально звільнений за перевищення повноважень, коли послав своїх озброєних людей «захищати» офіси державної компанії «Укрнафта» в Києві «від незаконного поглинання»; йому належали 42% акцій фірми¹⁶. Така поведінка коштувала Коломойському і місця губернатора, і надалі частини бізнесу.

МІНСЬКІ ДОМОВЛЕНОСТІ ТА ПРИПИНЕННЯ ВОГНЮ

Тристороння контактна група з питань України зробила два досягнення в переговорах про припинення вогню. Пакет домовленостей Мінськ-1 було підписано 5 вересня 2014 року представниками ОБСЄ, України, Росії та ЛНР і ДНР¹⁷. Разом із негайним припиненням вогню було складено протокол забезпечення децентралізації влади та прийняття закону «Про тимчасовий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» (ОРДЛО) та закону, який мав захищати осіб, причетних до подій у Донецькій та Луганській областях, від переслідування й покарання¹⁸. Перший дозволив би самоврядування

¹⁵ <http://fakty.ua/190041-lichnyj-samolet-ahmetova-bolshe-neczashicshaet-zacshitnikov-doneckogo-aeroporta-foto-video>.

¹⁶ BBC (2015).

¹⁷ ОБСЄ представляла Хайді Тальявіні, Україну — колишній президент Леонід Кучма, Росію — посол Росії в Україні Михайло Зурабов, а ЛНР та ДНР — Ігор Плотницький та Олександр Захарченко відповідно.

¹⁸ Повний текст плану див.: 'Ukraine ceasefire: The 12-point plan', BBC, 9 February 2015, at: <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-29162903>; <http://www.osce.org/ru/home/123258?download=true>.

в сепаратистських районах, а другий позбавив би сепаратистів відповідальності за територіальний розпад. Ця угода стала дипломатичною невдачею. Криваві конфлікти повинні передбачати покарання, принаймні обмежене; без цього неможливе ніяке розв'язання конфлікту, не кажучи вже про примирення. Через гібридний характер конфлікту, невизнання Росією причетності, а також надмірне фізичне насилля, здійснене обома сторонами, було важко чітко розмежувати, що є злочином, який підлягає покаранню, а що ні; особливо якщо потрібно було досягти припинення вогню. Принаймні без потенційного покарання керівників сепаратистів припинення вогню було приречене на провал. Мінськ-2 не вирішив ні проблем попереднього протоколу, ні проблем, які протоколи мали на меті вирішити. Аналітик та дослідник конфлікту, Тарас Кузьо виклав десять причин, через які угода зазнала провалу, що включали: наявність «12 000 російських військ на сході України без ознак відкликання», постійне прибуття російських «гуманітарних» конвоїв без офіційного дозволу Києва, відмова Росії передати контроль над кордоном України і продовження нападів на сепаратистів з боку українських націоналістичних батальйонів за лінією фронту¹⁹. Протокол не включав проблеми окупації Криму та незаконно захоплених військовополонених, утримуваних Росією всупереч міжнародному праву — наприклад, українська льотчиця Надія Савченко, яка була звільнена лише у травні 2016 року.

Мінські угоди не вирішили основних питань, що призвели до конфлікту. Усвідомлення того, що «просто придушити повстання силовим шляхом, не вирішуючи його глибших внутрішніх причин, навряд чи є способом зробити Донбас менш проблемною та нестабільною частиною України»²⁰, має відобразитися у зусиллях, спрямованих на примирення, інакше конфлікт не буде вирішений. Є сенс підтримувати стосунки із сепаратистами для захисту вразливих груп населення, оскільки це дозволяє покращити доступ до гуманітарної допомоги. Що менше підтримки уряд України надає жителям ЛНР та ДНР, то більші шанси, що місцеве населення в ізоляції буде підтримувати сепаратистів, навіть якщо не підтримує сепаратизм.

Конфлікт на сході наростає, як і небажання, — а тепер і нездатність Києва — відмовитися від прагнення до

¹⁹ Kuzio (FT, 9 March 2015).

²⁰ Kudelia (2014): 7.

членства в ЄС та інтеграції через ПВЗВТ. У цих умовах Росія ще дужче погіршила ситуацію, посиливши економічний тиск на додачу до підтримки військових дій. Загалом було задіяно три рівні впливу — військовий, торговельні санкції та дисциплінування інфляцією ціни на газ. Після операції «Новоросія» та анексії Криму до України було застосовано низку торговельних обмежень, що призвело до «потрійного зниження українського експорту до Росії»²¹. Далі, станом на січень 2016 року, «Росія в односторонньому порядку виключила Україну із Зони Вільної Торгівлі СНД [заснованої] 2011 р., що неминуче ще далі [зменшило] торгівлю України з Росією, змушуючи [Україну] до кардинальної переорієнтації на ЄС та треті ринки»²². Тепер також і Крим було анексовано, і Росії більше не доводилося платити за оренду своєї севастопольської військової бази, ціна газу, що залежала від угоди про перебування флоту в Криму (що тепер Росія вважала своєю територією), також могла змінитися. Угода, відома як «харківська», передбачала зниження ціни на газ в обмін на доступ Росії до військово-морської бази, стала де-факто недійсною.

АВТОРИТАРНА НЕОЛІБЕРАЛЬНА КЛЕПТОКРАТІЯ

Фашистського перевороту взимку 2014 року в Україні не було, але на момент написання цієї книжки клептократична олігархія інструменталізувала риторику правих до рівня фашизації політичного мейнстріму з неминучим паралельним зрушенням суспільної свідомості та політичного консенсусу в правий бік. Українські олігархи наслідували приклад своїх західних і східних учителів. У віртуозному перформансі, що вже став їхнім коронним номером, вони поєднували авторитарний неолібералізм Заходу з його жорсткою економією та неоліберальним авторизмом Росії. Результат виявився щедро здобрим патріотичною риторикою та полюванням на «ворогів народу» — групу, до якої входили всі, хто критикував владу Порошенка. Деякі випадки такого полювання включали в себе «чистки кадрів», направлені на народного депутата Андрія Артеменка, Олександра Боровика та Міхеїла Саакашвілі, якого демонстративно позбавили громадянства України, — всі троє критично ставилися до режиму й відкрито заявляли в пресі

²¹ Wolczuk (2016): 15.

²² Ibid.

про корупцію в уряді. Такі каральні дії є продовженням давньої традиції в українській політиці, симптомом конкурентного авторитаризму: ті, хто при владі, полюють на тих, хто її не має. Полювання на відьом, на «винуватців» чи «попередників», пов'язаних з режимом Януковича, змусило багатьох тікати з країни, щоб уникнути судового переслідування. Із деким розправлялися узвичаєним від часів Кучми способом — їх ліквідували.

У міру того, як останки владної піраміди Януковича розвалювались і чимало її учасників і міністрів тікали в самовигнання, фракційна конкуренція капіталістів та представників влади посилювалася. Тимчасовий уряд Яценюка складався в основному з людей із Західної та Центральної України, про що йшлося у попередньому розділі. Посилена конкуренція між фракціями капіталістичного класу спровокувала інтенсифікацію вже традиційних гонок накопичення активів, що супроводжувалося сплеском злочинності. Двома найпомітнішими стали справи Людмили Семенюк-Самсоненко та Михайла Чечетова. Обоє по чергово займали чільні посади у Фонді державного майна України (ФДМУ) та керували раундами приватизацій або просто «знали занадто багато». Семенюк-Самсоненко відверто висловлювалася щодо корупційних схем приватизації. Наприклад, у серії телевізійних інтерв'ю вона викрила порушення процедур і фактично організованих розкрадань 1990-х років²³. У своєму останньому інтерв'ю телеканалу Russia24, трансльованому 2 серпня 2014 р., вона звинуватила олігархів у використанні війни для власного збагачення, у знеціненні державних підприємств в областях дестабілізації, у проведенні фейкових приватизаційних аукціонів та конкуренції олігархічних бізнесів²⁴. 28 серпня Людмилу Семенюк-Самсоненко знайшли застреленою з мисливської гвинтівки у власному будинку; слідство за підозрою у вбивстві досі триває; спочатку справа була оформлена як самогубство²⁵. Михайло Чечетов із 20 січня 2015 року перебував під слідством за звинуваченням у зловживанні владою під

²³ RassvetTV (2013), at: <https://www.youtube.com/watch?v=M1ApNW7r14Y>.

²⁴ Russia24 (2014), at: https://www.youtube.com/watch?v=wm244JXOU_o.

²⁵ <https://golospravdy.com/valentina-semenyuk-samsonenko-u-moj-smerti-proshu-zvinuvachuvati/>.

час перебування на посаді в ФДМУ²⁶. Під його наглядом було здійснено концентрацію активів у руках донецьких олігархів і «сім'ї» Януковича, і з цього приводу його викликали на допит. Перед тим, як дати свідчення, він покінчив життя самогубством — викинувся з вікна своєї квартири на 17 поверсі 28 лютого 2015 року²⁷. Справа розглядалась як підозріла. Як показав досвід попередніх подібних справ, винних, найімовірніше, ніколи не знайдуть.

МВФ та Європейський Союз висунули умовою надання Україні додаткових позик створення незалежного суду, який би розглядав справи серйозних корупціонерів. Із 17,5 млрд доларів фінансової допомоги для України на початок 2017 р. вже було виплачено 13,6 млрд доларів, а останній меморандум МВФ установив жорсткий термін 14 червня того ж року, щоб законопроект про антикорупційний суд був затверджений Верховною Радою. Заклик підтримали численні вітчизняні та міжнародні громадські організації та політики. Однак до середини 2017 року прогресу досягнуто не було. Під час саміту ЄС — Україна в Києві 13 липня 2017 р. Порошенку вдалося переконати Жана-Клода Юнкера, що в такому суді немає потреби²⁸. Натомість президент України запропонував у Конституційному Суді сформува-ти «антикорупційну колегію», яка, на думку деяких українських громадських активістів та міжнародних спостерігачів, принесла лише «косметичні зміни» в корумповану систему²⁹. Доказів цього більше. Наприклад, робота Національного антикорупційного бюро України — незалежного агентства, створеного МВФ у 2015 році, — із розслідування гучних корупційних справ систематично блокувалась судами загальної юрисдикції³⁰. Є чимало свідчень «людей ззовні», найнятих для налагодження роботи інститутів влади, які підтверджують корупцію та перешкоди роботі міністерств. Приклади включають скандальні відставки Айвараса Абрамавічуса — міністра економіки та торгівлі з грудня 2014 року — та всієї його команди через «вкорінену

²⁶ <http://pravda.if.ua/news-73210.html>.

²⁷ Ibid.

²⁸ V. Melkozerova and O. Goncharova, 'Poroshenko convinces EU no anti-corruption court needed', Kyiv Post, 14 July 2017, at: <https://www.kyivpost.com/ukraine-politics/poroshenko-convinces-eu-no-anti-corruption-court-needed.html>. Accessed on: 15 July 2017.

²⁹ Leshchenko quoted in Melkozerova and Goncharova (2017).

³⁰ Ibid.

корупцію»³¹ в лютому 2016 року та голови Національного банку Валерії Гонтаревої у квітні 2017 року після кількох погроз вбивством³². Новообрані депутати Сергій Лещенко та Мустафа Наєм — журналісти, герої Майдану та боротьби з корупцією — також багато разів висловлювали занепокоєння й розчарування; вони також заявляли про послаблення власної довіри до уряду, котрий вважали корумпованим³³. Усвідомлення того, що змінилось небагато і неоліберальна клептократія тільки погіршилася, стало повсюдним, коли централізована система часів Януковича похитнулася, а олігархічне суперництво в країні посилилося. Ставши президентом, Порошенко привів «своїх людей» на ключові посади державної адміністрації. Такі перестановки керівного апарату є стандартними у більшості країн; однак наявність кримінально-політичних зв'язків, що стоять за цим, мали своєрідний український характер.

Військовий конфлікт у країні знизив індекс інвестиційної привабливості та збільшив інвестиційні ризики³⁴. Це неминуче призвело до швидкого зменшення потоку іноземних інвестицій — з \$4,5 млрд у 2013 р. до \$410 млн у 2014 р³⁵. У той самий час тиск МВФ та ЄС щодо приватизації останніх державних підприємств наростав. Такі умови означали дві речі. По-перше, через нестачу зацікавлених і, як наслідок, низьку конкуренцію державні активи повинні були продаватися дешево, щоб залучити інвестиції. По-друге, низька конкуренція, штучно занижені ціни й використання «голландських аукціонів»³⁶ на декількох ак-

31 'Economic minister's resignation plunges Ukraine into new crisis', The Guardian, 4 Feb 2016, at: <https://www.theguardian.com/world/2016/feb/04/economic-minister-resignation-ukraine-crisis-aivaras-abromavicius>.

32 Natalia Zinets, 'After praise and death threats, Ukraine's central bank governor quits', Reuters, 10 April 2017, at: <http://www.reuters.com/article/us-ukraine-cenbank-resignation-idUSKBN17CoJ2>.

33 Sergej Leschtschenko, 'Corruption Inc.', Die Zeit, 5 May 2017, at: <http://www.zeit.de/politik/ausland/2017-04/ukraine-corruption-government-abatement-serhij-leschtschenko-politician>.

34 R. Averchuk, 'Foreign Direct Investment in Ukraine: War and Peace', VOX Ukraine, 2 February 2017, at: <https://voxukraine.org/2017/02/02/investments-in-ukraine-en/>.

35 Ibid.

36 «Голландські аукціони» працюють за принципом пониження ціни — «під час аукціону ціна автоматично знижується, аж

тивах дозволили легко накопичувати внутрішній олігархічний капітал. Усі, крім небагатьох державних підприємств, готувалися до приватизації; відчуження державних активів невдовзі мало бути доведеним до кінця³⁷.

ПВЗВТ таки була ратифікована та набула чинності в липні 2016 р., проте, як зазначає Вероніка Мовчан, Україна отримала безмитний доступ на ринок ЄС для більшості товарів ще у квітні 2014 р.³⁸ Тоді «95% ввізних мит ЄС на промислові товари та 84% на сільськогосподарську продукцію було скасовано» відповідно до ще не ратифікованої на той момент ПВЗВТ, тож 2016 р. не надав додаткового зниження тарифів; наступний етап мав настати у 2017 р. У перший рік після підписання угоди середні мита на продукцію ЄС знизилися з 4,5% до 1,7%, а імпорту із ЄС збільшився на 7,9% за перші десять місяців 2016 року³⁹. Реакція вітчизняних виробників загалом була не надто позитивною. Опитування, проведене наприкінці 2016 р., показує стоїчний ентузіазм серед українського бізнесу, незважаючи на невеликий позитивний вплив ПВЗВТ, особливо на малий та середній бізнес. Було опитано тисячу респондентів з усієї України. Близько 60% мали нейтральний погляд на вплив ПВЗВТ, понад 28% «експортерів та імпортерів вказали на позитивні наслідки угоди про асоціацію, тоді як лише 6% респондентів відзначили негативний вплив»⁴⁰. Найбільш оптимістичними були компанії, які «займаються експортом та імпортом, що дозволяє їм брати участь у міжнародних виробничих ланцюгах»; серед них 36% отримали користь від реалізації Угоди на 2016 рік⁴¹.

поки хтось з учасників це зниження не зупинить. Це означає, що він готовий купити лот за цю суму» (ProZorro, 'Що таке «голландські аукціони»?», at: <https://prozorro.sale/handbook/sho-take-gollandski-aukcioni>).

³⁷ Прогрес приватизації був повільним у 2015–2017 рр. З огляду на високі ризики, пов'язані з інвестуванням у країну, дестабілізовану збройним конфліктом, замороженим чи ні, динаміка логічна.

³⁸ V. Movchan, 'First year of EU-Ukraine FTA: key results', 112 UA, 29 December 2016, at: <http://112.international/opinion/first-year-of-eu-ukraine-fta-key-results-12585.html>.

³⁹ Укрстат (2016).

⁴⁰ V. Movchan, 'First year of EU-Ukraine FTA: key results', 112 UA, 29 December 2016, at: <http://112.international/opinion/first-year-of-eu-ukraine-fta-key-results-12585.html>.

⁴¹ Ibid.

Згідно з опитуванням, проведеним у рамках «Діалогу про сприяння торгівлі»⁴², 23% малих, 27% середніх і 43% великих підприємств наголосили на вигоді. У січні 2016 р. почався «графік відліку зобов'язань у галузі гармонізації законодавства», тобто «технічних регламентів, безпеки харчових продуктів, митних служб, торгівлі послугами, державних закупівель, прав інтелектуальної власності, політики конкуренції тощо». Частка змін величезна, за пару років «понад 14 000 старих стандартів було скасовано», що призвело до зростання частки міжнародних європейських стандартів в українській системі стандартів до 60%⁴³.

Картина імпорту-експорту в 2016 р. виглядала зовсім інакше, ніж у 2013 р. Експорт до країн СНД впав на 16,6%, тобто до 77,3% 2015 року, імпорт із СНД теж зазнав значного падіння і становив 21,8%, тобто знизився на 81,7% порівняно з 2015 роком. Торгівля з ЄС зростала, але порівняно з втратами ринків СНД несуттєво: експорт зріс до 37%, або 103,7% з 2015 року, тоді як імпорт становив 47,3% та 111,8% 2015 року⁴⁴. Експорт та імпорт значно постраждали після «кривавої зими». На рисунках 8.1 та 8.2, таблицях 8.1 та 8.2 показано різке зниження між 2013 і 2016 роками в трьох основних групах партнерів з експорту та імпорту, а саме: СНД, ЄС та інші країни. Така динаміка підкреслює загальний спад торгівлі, а отже, дохід, який не компенсується незначним зростанням експорту в ЄС (3,7% на рік) і зростанням імпорту з ЄС до України на 11,8%. Крім того, 28,5% річних втрат дешевого імпорту з країн СНД призвели до подвійного негативного економічного ефекту, оскільки продукція-замінник із ЄС була значно дорожча — не в останню чергу через катастрофічне знецінення гривні за час конфлікту. Втрата територій на промисловому сході країни завдала удару економіці, як це відображено в цифрах. ДНР, ЛНР, окупований Крим, Севастополь і частини території АТО, які перебувають під військовим контролем України, не включені до даних.

За роки незалежності Україна загалом отримала кредити на суму 44 млрд дол. і понад 15,6 млрд євро. Найбільшими кредиторами були МВФ, Світовий банк та Європейська Комісія. Станом на 2014 рік характер управління боргом також суттєво змінився. Падіння кредитного рейтингу, низька

⁴² Implemented by IER with financial support from the EU.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Укрстат (2016).

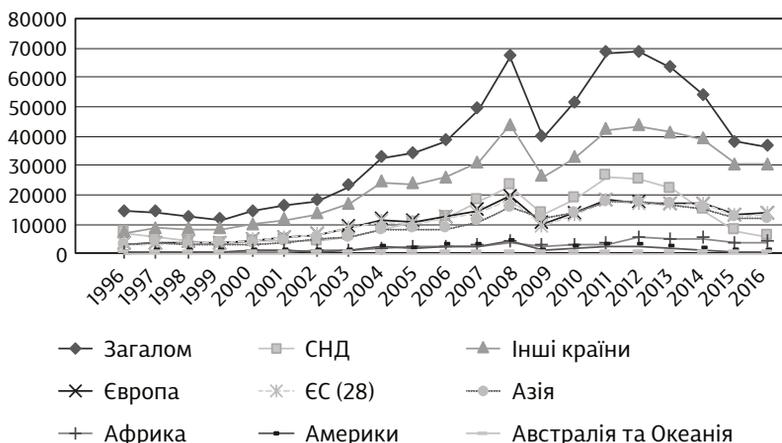

Рис. 8.1. Географічна структура експорту (товарів), 1996–2016 рр.
Джерело: Укрстат (2016).

довіра інвесторів, нестабільна та слабка економіка на межі дефолту погашення зовнішнього боргу зробили Україну нездатною приймати незалежні рішення щодо фіскальної, банківської та фінансової систем. Більшу роль тепер грали іноземні консультанти, до керівних структур НБУ були приставлені радники МВФ, до складу уряду, серед іншого, були включені іноземні експерти⁴⁵. Наприкінці 2015 року ВВП України на душу населення впав нижче 8000 доларів США й був 113-м у світі⁴⁶. Частка країни у світовому ВВП скоротилася в чотири рази з 1,3% до 0,3%⁴⁷. Україну знову чекала можливість дефолту з виплат за зовнішніми позиками, а єдиний варіант уникнути цього сценарію полягав у залученні ще більшої кількості кредитів. Націоналізація «ПриватБанку» була останньою та найбільшою у процесі зачистки сектору Гондаревою, коли в 2016 році закрили 87 «зомбі-банків», що було однією з умов виплати траншу позики МВФ⁴⁸. Останній важливий конкурент іноземним банкам був націоналізований і скоро буде проданий тим самим конкурентам. Під час зачистки сектору та впорядкування банківської діяльності відбувалася втрата впливу як сучасної клептократії, так і послаблення позицій владних класів на (близьке) майбутнє — через диктатуру МВФ

⁴⁵ Kravchuk (2015; 2016).

⁴⁶ IMF (2016).

⁴⁷ WB; Ukrstat.

⁴⁸ Olearchuk (2016).

Таблиця 8.1. Географічна структура експорту (товарів), 1996–2016 рр.

	Загалом	СНД	Інші країни	Європа	ЄС (28)	Азія	Африка	Америки	Австралія та Океанія
1996	14400.8	7222.0	7178.8	3456.9	3321.2	2894.2	209.3	598.3	20.1
1997	14231.9	5536.3	8695.6	3675.3	3491.0	3878.6	472.4	652.5	16.8
1998	12637.4	4170.8	8438.6	3993.0	3873.0	3028.5	562.0	865.4	17.4
1999	11581.6	3210.1	8371.5	3790.2	3663.7	3225.9	617.1	692.4	45.1
2000	14572.5	4459.7	10112.8	4680.2	4576.3	3475.7	731.5	1217.5	7.0
2001	16264.7	4639.0	11625.7	5720.9	5536.1	4006.6	877.0	1011.9	7.4
2002	17957.1	4320.1	13637.0	6515.8	6384.0	5125.0	1055.2	936.9	4.1
2003	23066.8	5942.0	17124.8	9147.4	8705.9	5503.1	1250.3	1219.2	4.8
2004	32666.1	8409.4	24256.7	11764.3	11061.6	8178.3	1758.0	2544.2	11.7
2005	34228.4	10531.1	23697.3	10881.4	10293.3	8576.9	2393.9	1831.2	13.7
2006	38368.0	12351.1	26016.9	12625.5	12166.3	8446.2	2373.7	2550.9	17.9
2007	49296.1	18087.0	31209.1	14773.8	14021.3	10881.6	2792.0	2686.3	15.7
2008	66967.3	23166.3	43801.0	19732.8	18265.7	15887.0	3902.4	4144.0	64.0
2009	39695.7	13472.9	26222.8	10264.5	9514.3	12131.7	2627.8	1124.2	21.6
2010	51405.2	18740.6	32664.6	13829.6	13085.3	13715.4	3018.7	2000.0	28.4
2011	68394.2	26177.0	42217.2	18442.4	18021.5	17737.8	3344.2	2552.3	29.8
2012	68830.4	25318.6	43511.8	17424.0	17123.7	17681.1	5638.2	2607.7	50.9
2013	63320.7	22077.3	41243.4	17064.2	16758.6	16813.0	5094.7	2163.6	40.1
2014	53901.7	14882.3	39019.4	17122.1	17002.9	15350.9	5098.2	1372.2	23.5
2015	38127.1	7806.1	30321.0	13248.3	13015.2	12378.9	3803.3	785.6	13.6
2016	36361.7	6031.5	30330.2	13790.1	13496.3	11796.3	3865.1	735.2	18.3

Джерело: Укрстат (2016).

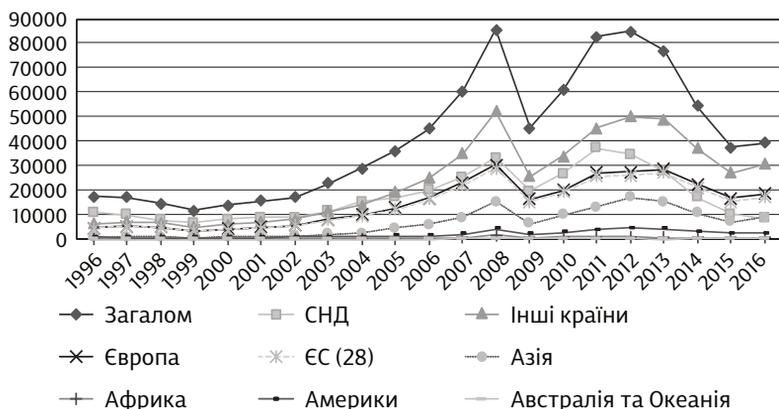

Рис. 8.2. Географічна структура імпорту (товарів), 1996–2016 рр.
Джерело: Укрстат (2016).

в умовах надзвичайної боргової залежності та соціально-економічної скрути. Реформи тягнуть за собою високі економічні втрати у формі нових позик і обслуговування старих/нових боргів, а також ризики для особистої безпеки, про що ексголова НБУ Гонтарєва, яка отримувала погрози від олігархів, говорила в інтерв'ю *The Financial Times* у 2016, а згодом і 2019 рр⁴⁹.

Значна частка економічного зростання економіки України в докризові роки насправді була зростанням на папері, що базувалося на по суті фіктивній фінансiалiзацiї та мiражах лiквiдностi. Інвестиції з-за кордону, які лилися в країну в останні кілька років перед крахом *Lehman Brothers*, були останньою хвилею фінансiалiзацiї за моделлю Понзі. Зростання банківського сектору України з 2000 року, особливо протягом 2005–2008 років, було не ознакою покращення економічних показників країни, а швидше зростаючою залежністю та інтеграцією у світову фінансову архітектуру. Це було проявом останньої хвилі фінансiалiзацiї, яка почалася в США, а потім поширилася на Європу — спочатку на Західну, а пізніше на Східну. Метою такої ін'єкції кредитів було переважно заповнити пул лiквiдностi на Заході твердими грошовими коштами шляхом залучення депозитів і стягнення відсоткових платежів за великими кредитами, пропонуваними населенню (як у внутрішній, так і в іноземній валюті). Ця схема запроваджувалася в українському банківському секторі з 2006 р. з єдиною метою

⁴⁹ Buckley and Olearchuk (2017).

Таблиця 8.2. Географічна структура імпорту (товарів), 1996–2016 рр.

	Загалом	СНД	Інші країни	Європа	ЄС (28)	Азія	Африка	Америки	Австралія та Океанія
1996	17603.4	11172.1	6431.3	4655.6	4500.9	672.6	141.5	931.0	24.3
1997	17128.0	9871.7	7256.3	5451.6	5261.7	844.9	136.8	797.9	22.0
1998	14675.6	7899.2	6786.4	4998.5	4843.0	886.9	118.7	755.5	20.9
1999	11846.1	6737.2	5108.9	3547.4	3460.8	762.7	157.8	588.4	27.2
2000	13956.0	8029.6	5926.4	4311.5	4047.7	842.3	136.4	581.4	54.7
2001	15775.1	8821.0	6954.1	4981.7	4755.0	982.0	198.5	740.9	51.0
2002	16976.8	8952.4	8024.4	5751.1	5516.8	1187.4	177.3	856.7	51.5
2003	23020.1	11468.4	11551.7	8165.6	7883.2	2011.3	248.8	1072.2	53.4
2004	28996.8	15189.2	13807.6	9887.2	9564.8	2592.8	279.7	966.1	81.5
2005	36136.3	16988.3	19148.0	12666.4	12211.3	4685.5	426.2	1265.5	103.9
2006	45038.6	20112.3	24926.3	16804.2	16232.2	6143.7	413.0	1465.3	99.5
2007	60618.0	25469.3	35148.7	23048.9	22274.5	9042.2	673.1	2255.4	128.4
2008	85535.3	33377.8	52157.5	30477.0	28928.6	15497.7	1559.1	4190.6	431.7
2009	45433.1	19692.6	25740.5	16233.8	15438.5	6538.6	617.6	2197.9	149.4
2010	60742.2	26697.4	34044.8	20004.5	19151.4	10023.3	874.4	2879.4	261.4
2011	82608.2	37212.4	45395.8	27065.9	25805.8	13279.9	940.6	3913.9	194.0
2012	84717.6	34497.2	50220.4	27569.6	26237.2	17140.5	851.3	4446.7	195.7
2013	76986.8	27941.6	49045.2	28566.2	27046.5	15237.3	749.8	4339.9	93.7
2014	54428.7	17276.9	37151.8	22383.0	21069.1	10848.3	679.9	3021.5	182.2
2015	37516.4	10485.5	27030.9	16665.3	15330.2	7235.8	601.7	2336.6	169.6
2016	39249.8	8565.4	30684.4	18470.2	17140.8	8920.5	553.9	2594.8	120.6

Джерело: Укрстат (2016).

«[відшкодувати] зменшення прибутковості фінансових установ, які працюють у вже фінансіалізованих економіках [США та] Західної Європи»⁵⁰. Економічна допомога МВФ надається згідно з його стандартним порядком денним, тобто неолібералізаційною терапією⁵¹. Це означає відкриття банківського сектору для контролю іноземними установами та для доступу іноземних банків до українського ринку. Політичні пропозиції щодо впорядкування фінансової системи та усунення перешкод на шляху до ринку неухильно тиснуть на олігархічний капітал, створюючи простір для вже всім знайомих ТНК.

НЕОБАЧНІСТЬ ІГОР У ПАТРІОТИЗМ. НАРОД ТА ДЕКОМУНІЗАЦІЯ

Продовжуючи політику звинувачення попередників, з яких незвинувачених залишалось все менше, київські правителі спрямували свою енергію на привид комунізму. Декомунізація символічно розпочалася 8 грудня 2013 року, коли в центрі Києва було скинуто пам'ятник Леніну⁵². Ця подія розпочала так званий ленінопад — «процес завзятого демонтажу пам'ятників та інших комуністичних символів по всій країні», позірну боротьбу проти монументів, які можна було знести в розгубленому гніві на олігархів, яких знести не вдалось⁵³. Тільки в 2014 р. 504 пам'ятники Леніну було знесено в гротескному святкуванні неоліберальної аномії. Ще залишилося 1700 «із 5500, які існували на момент розпаду СРСР»⁵⁴. Закони про декомунізацію, прийняті у квітні 2015 року, забороняли рекламувати чи демонструвати комуністичну й нацистську символіку та запровадили кримінальну відповідальність, що передбачала до десяти років позбавлення волі⁵⁵. Закон мав на меті

⁵⁰ Raviv (2008): 297.

⁵¹ Gowan (1995; 2010).

⁵² A. Kozyraska, 'Decommunisation of the Public Space in Post-Euromaidan Ukraine', *Polish Political Science Yearbook* 45(2016): 130–144.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ 'Ukraine: Communist Party ban decisive blow for freedom of speech in the country', Amnesty International, 17 December 2015, at: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2015/12/ukraine-communist-party-ban-decisive-blow-for-freedom-of-speech-in-the-country/>.

(1) засудити «тоталітарні режими», (2) припинити пропаганду цих режимів, (3) «очистити» карту України від топографічних ознак комунізму, (4) справедливо розслідувати злочини тоталітарних режимів і (5) запровадити вшанування пам'яті жертв національним днем пам'яті 23 серпня — датою підписання пакту про ненапад Молотова-Ріббентропа. Прийняття закону заперечувало історичне значення пакту як домовленості про нейтралітет, адже він також визначав сфери інтересів СРСР і Німеччини в Європі. Використання терміну «комуніст» було прямо заборонене згаданими законами, що, наприклад, автоматично зробило будь-яку політичну партію чи газету з цим терміном у назві нелегітимними. Це стало перепорою для лівих організацій на місцевих виборах восени 2015 р. Ця «реформа», заборона політичним партіям брати участь у виборах та їхній розпуск були засуджені у спільній ноті Венеціанської комісії⁵⁶ та Бюро ОБСЄ з питань демократичних інститутів і прав людини⁵⁷. Закон № 2558 «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»⁵⁸ став прапором «гри в патріотизм», яка використовувався для захисту адміністрації президента та уряду від потенційної критики. По-перше, оскільки Росія є «спадкоємицею» СРСР, а путінська модель авторитаризму будується на воскресінні міці Сталіна, Путіна почали прирівнювати

⁵⁶ Венеціанська комісія — орган, заснований Радою Європи в 1990 році для боротьби з «радикальними політичними змінами у Східній Європі» — шляхом постанови Комітету міністрів із метою надання екстреної конституційної допомоги «державам, що перебувають у перехідному періоді» (Венеціанська комісія / Рада Європи 2017). Доступно за посиланням: <http://www.europewatchdog.info/en/international-treaties/partial-agreements/venice-commission/>.

⁵⁷ The Venice Commission and OSCE/ODIHR, 'Draft Joint Opinion on the Law of Ukraine on the Condemnation of the Communist and National Socialist (Nazi) Regimes, 4 December 2015, at: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL\(2015\)050-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL(2015)050-e).

⁵⁸ Law #2558 'On condemnation of communist and national-socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and ban of their propaganda and symbols', Verkhovna Rada of Ukraine, 9 April 2015. Full text available at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54670.

до Сталіна, а Росію — до десятиліть сталінських репресій проти українців. Захист комунізму в будь-якій формі почав трактуватися як захист сталінських репресій. Критику Порошенка почали розглядати як державну зраду та просування російської пропаганди, як «допомогу ворогу». Виконання цього закону передбачало арешти людей за публікацію «комуністичних» постів у Facebook⁵⁹ та футболки з написом «СРСР»⁶⁰. Можливо, іронія використання фашизаційної риторики для засудження тоталітаризму залишається невидимою для українських олігархів, але ефекти, безумовно, стали зручними для утримання влади та відчутні в 2014 р. — як усвідомлення, що владу можна утримати за допомогою криміналізації критики та протестів, тобто шляхом примусу й насилля. Така позиція нестабільна і додатково розділяє роздрібнений народ. Ще більша небезпека полягає в тому, що заборона комуністичної риторики та символіки означає в політичному плані. Адже, на додачу до фізичного та символічного насильства, якого зазнає політично активна лівиця, було криміналізовано альтернативи неоліберальній клептократії.

«Нація/народ — це конкретна людська спільнота, яка поділяє міф про спільне походження, історичні спогади та масову культуру, володіє розмежованою територією, спільною економікою та спільними юридичними правами й обов'язками»⁶¹. Але що таке «українська нація/народ»? Чи слід його відроджувати або ж будувати заново? Якщо будувати, то з нуля чи на основі якогось історичного підґрунтя? Кузьо та Вілсон намагаються пояснити наявність чи відсутність подібності між «великими європейськими та колоніальними відродженнями останніх двох століть» і випадком українського «саморобного відродження»⁶². Що таке тоді націоналізм? Це «ідеологічний рух за досягнення

⁵⁹ «На Львівщині засудили юнака за пропаганду комуністичної ідеології», Уніан, 10 травня 2017, URL: <https://www.unian.ua/incidents/1915058-na-lvivschini-zasudili-yunaka-za-propagandu-komunistichnoji-ideologiji.html>.

⁶⁰ «В Одесі поліцейські затримали двох осіб за напис “СССР” на футболці і розповсюдження заборонених листівок», Уніан, 9 травня 2017, URL: <https://www.unian.ua/society/1913473-v-odesi-politseyski-zatrimali-dvoh-osib-za-napis-sssr-na-futboltsi-i-rozpovsyudjennya-zaboronениh-listivok.html>.

⁶¹ Smith (1988): 9–10.

⁶² Kuzio and Wilson (1994):1.

та підтримку автономії, згуртованості й індивідуальності для соціальної групи, яку деякі її члени вважають фактичною або потенційною нацією»⁶³, і він може спиратися на етнічну чи громадянську основу. Етнічна приналежність — це культурне явище, але держава — це громадянська система, і тому «спроба націоналістів поєднати їх часто є проблематичною»⁶⁴ через ендемічну несумісність. Що ще важливіше, «нація і держава це не одне і те саме»; у випадку радянської України «конфлікт між нацією та наднаціональною державою має першорядне значення»⁶⁵. У процесі формування міфу про «іншого» частина українських націоналістів намагалася «просувати негативну ідентичність України» як «абсолютної не-Росії» — завдання, неможливе без значного «переписування історії в поєднанні з геополітичним ревізіонізмом»⁶⁶. У своїй останній книзі «Брама Європи» історик Сергій Плохій стверджує, що нація є «важливою, хоча і не домінуючою категорією»⁶⁷ ні в історії Європи, ні в історії України⁶⁸. Більш важливою є історія, яку розповіли краєзнавці та картографи кінця XIX — початку XX ст., у якій показано, що від часів середньовічної Київської Русі й до виникнення сучасного націоналізму країна часто відповідала кордонам сучасної [домайданної — Ю. Ю.] України⁶⁹. Плохій також показує, що українці були найбільшою демографічною групою та соціальною силою, яка виступала за створення України як держави. Українські кордони змінювалися «швидше, ніж погляди, і багато хто в Україні та за її межами після 1991 року все ще розглядав [країну] через призму російських/радянських чи довоєнних польських наративів національної історії»⁷⁰.

⁶³ Smith (1976): 1.

⁶⁴ Ibid., 2.

⁶⁵ Ibid., 3.

⁶⁶ M. Molchanov, 'Russia as Ukraine's «Other»: Identity and Geopolitics', in A. Pikulicka-Wilczewska and R. Sakwa (eds.), *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives* (Bristol, UK: E-International Relations Publishing, 2017).

⁶⁷ Тут і далі переклад цитат Ю. Юрченко (ред.).

⁶⁸ Ploky (2015): 132 — Kindle Edition.

⁶⁹ Ibid. et passim.

⁷⁰ S. Velychenko, 'Rival Grand Narratives of National History. Russian, Polish and Ukrainian Interpretations of Ukraine's Past', *Oesterreichische Osthefte* 3-4 (2000): 139-160.

Міф про націоналізм привабливий; він дає можливість «подолання забуття через нащадків, відновлення колективної гідності через покликання на золоту добу, реалізацію братерства через символи, ритуали та церемонії»⁷¹. Тоді позиція індивіда в понятті «материзна» дає їм «відчуття цінності [своєї] ідентичності»⁷². Кузьо коротко зазначає, що «ключовою невдачею офіційної радянської ідеології та ідентичності була її нездатність створити та підтримувати моральні й культурні конструкти, за допомогою яких громада може керувати своїм буттям після того, як політика Гласності була спрямована на історичні міфи та пам'ять людей»⁷³. Коли ж довелося будувати незалежні національні ідентичності, «лише націоналізм міг забезпечити альтернативний набір уніфікуючих міфів, символів, цінностей та принципів, почуття ідентичності (якесь “ми”)» там, де радянської уніфікуючої ідентичності не стало, і коли він був запущений, то «виявився наслідувачем радянської ідентичності», що так ніколи й не замінила національну⁷⁴.

Центральною для пострадянської фази та формування національної ідеї є особлива реляційна конфігурація, яка визначає народ/націю та індивідуальне відчуття належності до міфу про цей народ/націю громадян всіх етнонаціональностей. Наприклад, етнічні росіяни в Криму чи угорці на Закарпатті, за такою конфігурацією, все ж є українцями, хоч і не етнічними, і перебувають у тристоронньому зв'язку між національними меншинами, новоствореними націями-державами, в яких вони проживають, та зовнішніми національними «батьківщинами», до яких вони належать або можуть вважатися належними за етнокультурною спорідненістю, однак не за законним громадянством⁷⁵. Батьківщини не є природним явищем, це конструкти⁷⁶, і важливо об'єднувати українську націю, спираючись на сучасність, а не на історичні та/або культурні міфи, оскільки їхній консолідаційний потенціал дуже слабкий⁷⁷. Новий національний міф повинен бути створений на основі позитивних надбань з історії та усвідомлення, що українці є багатонаціональним

⁷¹ Smith (1991): viii.

⁷² Ibid.

⁷³ Kuzio (2000): 16.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Brubaker (1995).

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Yevtukh (2004): 220.

народом. Історичну різноманітність української спадщини варто визнати головною причиною, чому не треба шукати українську національну ідентичність і свідомість лише в минулому⁷⁸. Цей новий міф нелегко реалізувати, і жоден із правителів країни не зміг цього зробити. Українське потрібно було розглядати як окреме від радянського і російського, одночасно ускладнене відчуженням від останнього, а не ворожого йому, в контексті історичних відносин панування Росії над Україною⁷⁹. Постійна недовіра у відносинах між країнами підкреслює життєздатність цієї історії сьогодні, викриває привиди минулої ворожнечі та глибокої міжкультурної асиміляції⁸⁰, хоч і в умовах культурного імперіалізму. Це було очевидно багатьом ще до того, як збройний конфлікт зробив національну консолідацію ще більш недосяжною⁸¹. Російська агресія вимагала визначення національної ідеї України з позиції оборони — коли право країни на існування, її суверенітет, відокремленість, індивідуальність ставлять під сумнів і її політичний суверенітет заперечується, мало місця залишається для космополітизму, навіть якщо він зберігається у практиці повсякденності. І навіть на прифронтових пропускних пунктах люди розмовляють російською та українською мовами, щодня перетинають лінію розмежування в обох напрямках, вітають своїх друзів і родичів, як і раніше, не піддаючись радикалізованому уявленню про ворожнечу, що їй досі залишається уявленням меншості.

«Усі ці аргументи щодо історії — це робота невеликих груп націоналістичної інтелігенції; звичайним людям, будуть то росіяни чи українці, на них начхати. Історія сама по собі не призведе до серйозних проблем між Росією та Україною... Україна більш удачлива, ніж Росія... саме тому, що на її плечах нема такої великої ваги історії. Чим більше ви думаєте про своє славне минуле, тим менше ви можете впоратись із сучасним світом»⁸².

⁷⁸ Ibid., 218–219.

⁷⁹ Molchanov (2017): 207–210.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Yevtukh, Sakwa, Arel, Taras, Velychenko — to mention a few.

⁸² Vilen Gorsky, head of an institute of public opinion in Kiev, quoted in Lieven (1999): 138.

За президентства Порошенка, як і наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр., держава — а не культурна інтелігенція — просувала націоналізм в Україні. Точніше, неоліберальна клептократична олігархія, котра привласнила як плоди повстань, так і риторику націоналістичних груп. Останні варіюються від центристсько-патріотичних до відверто радикальних правих і фашистських. Жертовний компонент у націоналістичному наративі інструменталізується у два взаємодоповнюючі способи. По-перше, завдяки військовому втручання Росії жертовність в Україні є антиросійською і добре поєднується з «усталеною західною традицією трактувати Росію як “іншого” [навіть чужинця] в Європі», «варвара біля воріт Європи», як незмінну історичну «помилку»⁸³. По-друге, вона вкладається в міф про «іншого», необхідний для виживання клептократії, про що я говорила раніше. «Непатріотичних», тих, хто «проти режиму», оголошують зрадниками. Така мантра фашизації стає невід’ємною частиною (світової) неоліберальної клептократії, і в Україні вона помітна більше, ніж деінде.

ТУМАННИЙ ТЕЛОС ЄВРОПИ

Що таке Європа, і чому саме ЄС вирішує, що це таке? Починаючи зі створення Економічного співтовариства з вугілля та сталі 1951 р., його подальшого розширення до Європейського економічного співтовариства Римським договором 1957 р. і закріплення прогресу Маастрихтським договором 1992 р., ЄС перетворився на сферу найглибшого міжнародного співробітництва у світі. Це не просто економічна, а далекосяжна конституційна структура зі спільними принципами та цінностями, ієрархія яких зберігала деякі живучі колоніальні настрої, а також вищість окремих країн і культур над іншими. Фактичне визнання вищості секуляризму та християнства над ісламом — це один з помітних останнім часом відбитків західного колоніального минулого та культурного права, відображених у європейській інституційній та — як наслідок — у юридичній архітектурі, включаючи монополію ЄС на вживання і визначення терміна «європейський».

ЄС — суперечлива організація з не менш суперечливими тлумаченнями її природи та призначення. Спірними є питання, чи насправді успішний цей союз, чи ефективна

⁸³ Neumann (1999): 103, 110, quoted in Molchanov (2017): 214.

ця наднаціональна чи міжурядова демократична структура, чи існує таке поняття, як «європейська ідентичність»⁸⁴? Отже, телос Європи туманний, адже його географічні й термінологічні межі не є загально визнаними та прийнятими, і це робить «рух у Європу» невиразною і заплутаною пригодою. Як рухатися до «європейського», яке не має чіткого визначення (визначення, можливо, й не потрібне?). Стосовно політики шлях зрозуміліший, але теж неоднозначний, як я розповім нижче. Повернімося до питання про доведення Україною своєї європейськості — як обряду посвячення на шляху до членства в ЄС. Як можна досягти того, що не можна ідентифікувати?! Політичні та медійні дискусії в Україні переповнені риторикою європеїзації. Народ має довести свою європейськість — у державній політиці сучасної України це подається як єдина кваліфікаційна умова. Найголовніше, що Україна повинна довести: вона поділяє «європейські цінності», якщо хоче бути включеною до клубу ЄС. Однак те, що існує на папері й що виявляється на практиці — це абсолютно різні матерії. Окрім згаданих вище ендемічних суперечностей, ЄС охоплений лицемірством щодо питань демократії та прав людини, якими він переймається на папері та на практиці. Порівняння протестів «кривавої зими» з демонстраціями проти політики жорсткої економії в ЄС є найбільш показовим у цьому плані. Особливо це стосується групи країн PIIGS. Образи побитих, затруєних сльозогінним газом, понівечених водяними гарматами в Іспанії, Греції, Португалії, Великобританії, Бельгії, Франції тощо заповнили передовиці в перші роки після кредитної кризи. Таке дисциплінування знедолених ЄС було здійснено в ім'я жорсткої економії та транснаціонального капіталу, під пильним наглядом гарантів прав і свобод громадян ЄС; гарантів, які, здавалося б, не заперечували проти антиконституційної жорстокості силовиків. Коли взимку 2013–2014 рр. в Україні розпочалися акції протесту, коли армія та поліція терпіли дим горілих шин та блокади в центрі Києва, Янукович і його адміністрація були названі деспотами, бо не погоджувались на вимоги демонстрантів. Звичайно, була вирішальна різниця між тими протестами. У випадку України інтереси ЄС збігалися з інтересами протестувальників. Застереження про дотримання громадського порядку та верховенства закону було відкинуто, як це часто трапляється, коли на кону опиняються інтереси капіталу ЄС.

⁸⁴ Zimmermann and Dür (2016).

У післямайданному контексті Україна «повинна довести», що вона «європейська», щоб бути прийнятою як така. У локальному контексті — і з геополітичними та націєтворчими наслідками — «європейське» означає щось, що виключає Росію⁸⁵. Україна в її прагненні до європейськості повинна відкинути усе, що сприймається як російське, тобто антиєвропейське та антиамериканське, пронизане радянською ностальгією і, отже, є відсталим. Тільки останнє важко, якщо не неможливо зробити. Трансформація соціальних інститутів на зразок ЄС означає підганяти Україну під лекала держав/суспільств/капіталу старих членів ЄС, які є відображенням їхньої історії соціальної боротьби та розвитку соціальних сил; історії, яка відрізняється від української й чужа її власним інституційним відображенням боротьби та констеляції сил. Потрібні ті перетворення чи ні — це окрема дискусія. Тут важливо зрозуміти, що основна телеологічна проблема трансформації заперечує індивідуальність і вимоги трансформаційного шляху, що потрібний Україні. Ніхто не задається питанням соціальних потреб, а натомість нав'язується бачення того, якими повинні стати українське суспільство та соціальні інститути. Це на рівні державно-суспільного комплексу. На рівні ж Європи як уявної спільноти в її ідеальному стані де-юре ми спостерігаємо космополітичний суперінститут, а не державу (оскільки він не має монополії на застосування насильства щодо своїх громадян), де громади, культури, релігії, мовні групи тісно переплітаються в нерівномірний спосіб, із різноманітними нерівностями, проявленими різною мірою по всій території ЄС. Таким чином, говорити про українців як про однорідний унітарний народ, який (а) більш європейський, ніж російський, (б) є або має бути відокремленим від російського і (с) повинен якимось перетворити себе на щось, чим він наразі не є, — це штучна політична позиція, яка більше служить антиросійській геополітичній риториці, ніж регіональній (гео)політичній консолідації та врегулюванню кризи.

Ван Апелдорн (2002 р.), Горн і Вігґр (2016 р.), Райнер і Кафруні (2016 р.) детально пояснюють економічну та класову частину того, що становить поняття «європейське».

⁸⁵ Аргументація Сакви про «меншу Європу» після відмови від концепції «більшої Європи» наприкінці 90-х рр. (2015 р.) тут є актуальною.

У відносинах між ЄС та Україною остання постає носієм ідентичності, написаної великим капіталом ЄС, ідентичності, яка є завуальованою згодою на верховенство капіталу. «Українському» складно буде вижити в ЄС за сучасного стану економічних справ; боротьба її людей, небажання, нездатність принести необхідну жертву в формі подальшого знедолення розглядаються в українському політичному дискурсі як старомодна, застаріла, нереалістична, утопічна залежність від держави «ледачого» гомосовітікуса з його розумом і діями, продиктованими привидами старих радянських «хазяїв».

Є рівень, на якому Україна та ЄС схожі (як і Росія та ЄС), і це рівень авторитарного неолібералізму з елементами фашизації. Останнє — термін із великим якісним навантаженням, тому його потрібно застосовувати обережно. Те, що ми спостерігаємо в глобальній політичній економії в післякризові роки (після 2017–2019 рр.), навряд чи можна назвати інакше. Зміна політичного курсу вправо відбувається в межах існуючих інституцій, вона не потребує нових структур чи нових «харизматичних лідерів», як стверджується у класичних теоріях фашизму. Існує вирішальна різниця між фашизмом початку-середини ХХ століття та фашизмом в епоху постнаціонального, тобто транснаціонального капіталізму. Транснаціональна класова структура вимагає зовсім іншого набору інституцій для здійснення своєї концепції контролю⁸⁶, хоч вони й мають дуже схожі функції. Нещодавно цей набір почали називати «авторитарним неолібералізмом»⁸⁷, «новим конституціоналізмом»⁸⁸, «авторитарним конституціоналізмом»⁸⁹ або «транснаціональним фашизмом»⁹⁰ — усі чотири поняття не є тотожними за формулюванням і визначенням. Елемент згоди на гегемонію ЄС (від моделі гегемонії «примусу і згоди» Грамші та Макіавеллі) повинен спиратися на постнаціональні рамки, щоб закріпити свою «уявну спільноту»⁹¹ та свій гегемонічний «історичний блок»⁹². Адже останній поєднує занадто багато країн із відмінними атрибутами загальнонаціональної

⁸⁶ Bode (1987).

⁸⁷ Bruff (2012; 2017).

⁸⁸ Gill (1998).

⁸⁹ Oberndorfer (2016).

⁹⁰ Yurchenko (2017).

⁹¹ Anderson (1983).

⁹² Gramsci (1971).

увної спільноти: мовою, культурою, етнічною належністю, релігією, спільною історією, та «[їхнім] способом життя» (хай що б це не означало), як стверджують деякі псевдоліві філософи⁹³ і багато політиків ЄС. Принципи «способу життя [ЄС]» задокументовано в законодавчій базі ЄС. Дослідник Лукас Оберндорфер детально документує, як ті принципи включають «вільний» ринковий капіталізм як наріжний камінь конституціоналізму і як прихильність до останнього означає прийняття «нашого способу життя».

Членство вимагає, щоб країна-кандидат досягла стабільності інститутів, які гарантують демократію, верховенство права, права людини, повагу та захист меншин, існування функціональної ринкової економіки, а також здатність справлятися з тиском конкуренції та ринковими силами в межах Союзу. Членство передбачає можливість кандидата брати на себе зобов'язання щодо членства, включно з дотриманням цілей політичного, економічного та валютного союзу⁹⁴.

Від часів останнього залучення нових членів цей «спосіб життя», якого «прагне» Україна, охопив понад 35 сфер національної економіки та власне «життя»⁹⁵.

⁹³ Див. серію інтерв'ю Славоя Жижека та його дописи в газети протягом останніх кількох років щодо кризи з біженцями із Сирії. Наприклад: Slavoj Žižek, What our fear of refugees says about Europe, *New Statesman*, 29 February 2016. <http://www.newstatesman.com/politics/uk/2016/02/slavoj-zizek-what-our-fear-refugees-says-about-europe>.

⁹⁴ Copenhagen Criteria EC (1993).

⁹⁵ Ці 35 розділів «добробків спільноти» або охоплюють такі сфери: Глава 1. Вільний рух товарів; Глава 2. Вільний рух робочої сили; Глава 3. Вільний рух надання послуг; Глава 4. Вільний рух капіталів; Глава 5. Державні закупівлі; Глава 6. Законодавство про компанії; Глава 7. Законодавство щодо інтелектуальної власності; Глава 8. Політика щодо конкуренції; Глава 9. Фінансові послуги; Глава 10. Інформаційне суспільство та медіа; Глава 11. Сільське господарство і сільський розвиток; Глава 12. Безпека їжі, ветеринарна та фітосанітарна політика; Глава 13. Рибальство; Глава 14. Транспортна політика; Глава 15. Енергетика; Глава 16. Оподаткування; Глава 17. Економіка та монетарна політика; Глава 18. Статистика; Глава 19. Соціальна політика та зайнятість; Глава 20. Підприємництво та індустріальна

Завдяки «гармонізації» у цих понад 35 сферах відбувається дисциплінування незгодних із порядком функціонування транснаціонального капіталу. Це включає і дисциплінування урядів, і порушення їхньої суверенної влади, як ми можемо бачити в сумнозвісних ситуаціях, пов'язаних із кредитною кризою в PIIGS⁹⁶. Дисциплінування в Україні відбувається через гармонізацію в рамках ПВЗВТ. Держави-члени ЄС як інститути на національному рівні потім функціонують для втілення авторитарної програми ЄС, підсиленої внутрішніми клептократичними адаптаціями. «Наш спосіб життя» — це також спосіб життя забезпечених мешканців ЄС, можливий за рахунок тих, кого експлуатують у процесі накопичення капіталу.

З 2007–2008 рр. цей капіталістичний спосіб життя керується глобальним режимом авторитарного неолібералізму та фінансіалізованим накопиченням, що зараз переходить у нову фазу, рухаючись до транснаціонального фашизму. Цей пізній фашизм, як його називає Альберто Тоскано⁹⁷, неминуче є транснаціональним явищем як за наміром, так і за ефектом. Пізній фашизм є транснаціональним із причин, які я виклала вище, тобто коли структура накопичення та капіталістичний клас стають транснаціональними, фашизація структури класового управління повинна теж бути транснаціональною, щоб гарантувати інтереси та забезпечити доступ транснаціонального капіталу. Це відповідає трьом переплетеним схемам обігу капіталу, як це сформулював Маркс у «Нарисі критики політичної економії» та «Капіталі»: у структурі капіталістичного класу (та всіх його

політика; Глава 21. Транс'європейські мережі; Глава 22. Регіональна політика та координація структурних інструментів; Глава 23. Судове провадження та основні права; Глава 24. Юстиція, свобода та безпека; Глава 25. Наука та дослідження; Глава 26. Освіта та культура; Глава 27. Зовнішнє середовище; Глава 28. Захист прав споживачів та охорона здоров'я; Глава 29. Митний союз; Глава 30. Зовнішні стосунки; Глава 31. Іноземна політика, політика захисту та оборони; Глава 32. Фінансовий контроль; Глава 33. Фінансова та бюджетна політика; Глава 34. Інституції; Глава 35. Інші проблеми

⁹⁶ Varoufakis (2016).

⁹⁷ A. Toscano, 'Notes on Late Fascism', Historical materialism [blog], 2 April 2017, at: <http://www.historicalmaterialism.org/blog/notes-late-fascism>.

фракцій) і, звичайно, формі інститутів, на які спирається робота глобальної економіки.

Клас, у сучасних спробах як просувати, так і проаналізувати фашистські фантазії та політику «національного відродження», ризикує в свою чергу стати доповненням (як расизму, так і націоналізму), що застряг в ехо-камерах серійної пропаганди⁹⁸.

Пропаганда спрямована на роздроблення глобальної робочої сили через розпалення ксенофобії; вона робить робітників безсилими проти капіталу, який стає дедалі мобільнішим, та обмежує мобільність робітників — фізичну й будь-яку іншу. Аби протистояти руйнівній інфільтрації капіталістичним нарративом, ми маємо відвернутися «[від ідеї класу як] тотальності [що є помилковою] і [переосмислити] процес *творення* або *складу* класу, який міг би відмовитись від ролі носія расового чи національного предиката, зробивши це одним з антитіл до фашизму; тоді авторитарний конституціоналізм і неолібералізм потенційно можуть бути подолані»⁹⁹. Породжена пропагандою ксенофобія надалі розвивається та культивується завдяки зростанню кількості й парламентському представництву правих партій у ЄС, упевненість яких підкріплюється приходом до влади Дональда Трампа в США¹⁰⁰. Цей ріст є симптомом, викликаним неоліберальним популістським закликком звинувачувати «інших» у руйнівних наслідках економії, нав'язаної бідним, щоб жити невпинне накопичення для багатих. Нестабільність на робочому місці, механізація праці та диджиталізація економіки, приватизація та комерціалізація державних послуг і реструктуризація торгівлі ще більше відокремлюють транснаціональний капітал від державного і суспільного контролю, ще далі збільшують автономію капіталу в комплексах ДСК ЄС та за його межами.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ 'Rise of the nationalists: a guide to Europe's far-right parties', The New Statesman, 8 March 2017, at: <https://www.newstatesman.com/world/europe/2017/03/rise-nationalists-guide-europe-s-far-right-parties>; 'In Europe, right-wing parties find voice after Trump's stunning performance', The Washington Post, 24 November 2016, at: <http://www.washingtontimes.com/news/2016/nov/24/right-wing-parties-loud-in-europe-after-trump-vict/>.

Усе вищезазначене сприяє зростанню розбрату серед робітників та їхньому цілеспрямованому стратегічному розділенню, полегшуючи управління ними. Це супроводжується також стратегічним руйнуванням інституційної сили робітників, тобто ерозією організованих прав трудівників, обмеженням прав профспілок і прав людей на об'єднання, прав на спори на робочому місці та на протест¹⁰¹. Дедалі частіше войовничі робітники бачать¹⁰², що їхні репродуктивні можливості підривають загарбанням останніх спільних благ, включно з державними послугами. В Україні ерозію репродуктивної бази можна побачити в приватизації землі — останньому державному активі, що досі не підлягав приватизації та не міг бути іноземною власністю¹⁰³, — і в комерціалізаційних реформах охорони здоров'я¹⁰⁴. Фактично, реформа охорони здоров'я — це формалізація вже неформально комерціалізованого сектору, де пацієнти мусять брати на себе витрати навіть на основні ліки та операції. Ерозія репродуктивної бази робітників є частиною неоліберальної доктрини фінансіалізованого накопичення.

У своїй книзі «Капітал у XXI столітті» Тома Пікетті документує «золотий вік капіталізму» після Другої світової війни як історичну випадковість, коли через воєнну руйнацію та зростання нексусу масового виробництва і масового споживання було досягнуто складного компромісу між трудівниками та капіталом; соціально-економічна мобільність робочої сили могла бути досягнута на глобальній Півночі за рахунок глобального Півдня. Від початку неоліберальної ери, позначеної від'єднанням курсу долара США від золота у 1971 р. та Тетчер-Рейгономікою 1980-х років, фінансіалізоване накопичення, що змінило фордизм, досягло меж можливого в результаті глобальної фінансової кризи 2007/2008 рр. Замість системних змін було введено

¹⁰¹ D. J. Bailey, M. Clua-Losada, N. Huke and O. Ribera-Almandoz, *Beyond Defeat and Austerity Disrupting (the Critical Political Economy of) Neoliberal Europe* (Routledge: London, 2018).

¹⁰² *Ibid.*

¹⁰³ 'IMF says Ukraine land reform will be key for next review', Reuters, 7 July 2017, at: <http://www.reuters.com/article/us-ukraine-imf-reform/imf-says-ukraine-land-reform-will-be-key-for-next-review-idUSKBN19S1C5>.

¹⁰⁴ А. Пашинська, «Медична реформа. За що доведеться платити українцям», *Espreso.tv*, 18 жовтня 2017, URL: <http://espresso.tv/article/2017/06/12/medreforma>.

авторитарний неолібералізм, і логіка Мілтона Фрідмана, що полягала в SAP і SAL¹⁰⁵, які задушили «третій світ», була застосована в північних країнах, звідки сама й походила¹⁰⁶. Компроміс між капіталом і робітничим класом, досягнений після Другої світової війни, було порушено. Межі можливо-го фінансіалізованого накопичення було штучно розширено, щоби «бізнес, як завжди», міг тривати далі. У результаті бідні та слабкі люди мушили «терпіти, що їм випало», через політику жорсткої економії, що позбавляє їх останніх механізмів виживання¹⁰⁷.

Транснаціональний фашизм у своїй пізній формі постає як супровідне явище, невід'ємна складова порядку денного авторитарного неолібералізму. Оберндорфер пояснює цей механізм легітимації посилення репресій у державному/наддержавному інституційному апараті¹⁰⁸. Економічний фашизм¹⁰⁹ та авторитаризм інститутів ЄС підкріплено динамікою транснаціонального фашизму, що поєднує елементи класу, етнічної належності, релігії та культури в недобросовісну комбінацію, яка є наріжним каменем війни з терором, а також зумовленої цим надзвичайної риторики наглядю — наглядю за незгодними з неоліберальною авторитарною догматикою, за тими, хто проти неї. В Україні незгодними стали критики авторитарної політики Порошенка та його неоліберальної клептократії, яка теж дедалі швидше переходила на фашизовану риторику. Держава як інститут покладається на ідеологію авторитарного неолібералізму, який обслуговує транснаціональний капітал за рахунок власних громадян, втрачаючи таким чином свою Веберівську функцію¹¹⁰.

Водночас уряди співпрацюють на міжнародному рівні в коаліціях проти світових робітників і глобальної

¹⁰⁵ Structural Adjustment Programmes/Structural Adjustment Loans (див. попередні глави).

¹⁰⁶ Desai (2013).

¹⁰⁷ Varoufakis (2016).

¹⁰⁸ Oberndorfer (2016).

¹⁰⁹ Я запозичую цей термін із книги Бергера та Мора «Сьома людина» (1975 р.). Робота — це вивчення матеріальних обставин, відчуження і приниження, які є частиною досвіду працівників-мігрантів.

¹¹⁰ Згідно з роботою Макса Вебера (1919) «Політика як покликання і професія», держава має монополію на насилля і діє в інтересах громадян.

бідноти — включно з робітниками та бідними у своїх країнах. Пізній фашизм має будь-який предмет, який потенційно може «загрожувати» пануванню капіталу та «нашому способу життя», за «іншого». «Інших» позбавляють приватності, за ними стежать, їх цькують, переслідують, називають терористами, ув'язнюють, позбавляють прав людини (як це часто робить партія торі у Великобританії).

Війна проти терору та захист «нашого способу життя» будь-якими засобами є інструментами для виправдання неконституційної трансформації інститутів ЄС.

На тлі зростання ксенофобії ЄС та його держави-члени залучаються у військові конфлікти, «жорсткі» та «м'які», як це формулюють у класичній теорії міжнародних відносин. Це робиться через НАТО, продаж зброї, постачання персоналу, гуманітарні дії, інституційну підтримку та підтримку ГО грантами чи експертами. Ці «цивілізаційні» та «миротворчі» дії виглядають цинічно — у контексті авторитарного неоліберального процесу, його дискримінаційного характеру й дискурсу фашизації вони сприймаються як приниження.

ДИСЦИПЛІНА ДЛЯ ОЛІГАРХІЇ, АБО ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИЙ КАПІТАЛ НАБИРАЄ ОБЕРТІВ

Від часів «кривавої зими» олігархічний капітал України наражається на зростаючу конкуренцію з боку іноземних ТНК, якій йому раніше вдавалося протистояти завдяки власним, часто не зовсім законним механізмам¹¹¹. Кінець 2016 року ознаменували дві важливі події у фінансовому житті України: націоналізація найбільшого приватного кредитора в країні, «ПриватБанку», та чергова незгода щодо виплати \$1 млрд траншу програми транзиту МВФ загальним розміром 17,5 млн дол. Перша, за словами голови Центрального банку Валерії Гонтаревої, була відповіддю на «нестачу 5,5 млрд доларів у платіжному балансі [Привату]», позицію якого «підірвало масштабне кредитування сторін, пов'язаних із суб'єктами, близькими до власників», і провалена рекапіталізація установи¹¹². Держава перейняла 100% володіння диверсифікованим портфелем активів

¹¹¹ Що зовсім не означає, що іноземні ТНК грають лише за правилами і в межах закону — є чимало історичних і сучасних прикладів зворотного.

¹¹² Olearchuk and Buckley (2016).

«Привату», що охоплював видобуток нафти, феросплави, засоби масової інформації та підприємства хімічної промисловості, гарантував безпеку всіх родовищ і становив близько 6 млрд дол. США, або більше третини всіх приватних депозитів у країні¹¹³. НБУ планував продати банк приватним інвесторам протягом наступних трьох років. Націоналізація була частиною «зачистки», яка стала однією з вимог програми позики МВФ, необхідної для уникнення економічного дефолту.

Націоналізація «ПриватБанку» може розглядатися як запізнений та насправді неоднозначний хід — за своєю природою та символічністю перебалансування та дисбалансу влади у Києві. Це було явним сигналом як часткової втрати суверенітету країни у прийнятті фінансових рішень, так і здатності олігархів ухилятися від дисциплінарної відповідальності перед МВФ. Український олігархічний режим відомий своєю зневагою до правил, порушеннями домовленостей, вибірковою співпрацею та корумпованістю^{114, 115}. «ПриватБанк» належав Коломойському, Боголюбову та Мартинову, одним із найстаріших олігархів України, які були невід'ємною частиною політичного життя країни, її депутатами. Банк входив до приватної фінансово-промислової групи (FIG) «Privat», заснованої на початку 1990-х рр. До складу групи належить близько 100 підприємств у сферах банківської діяльності, засобів масової інформації, енергетики, нафтохімії, авіації та гірничої справи; багато з них є частиною інвестиційного портфеля «Приват». Вертикально інтегрована група з різноманітним галузевим портфелем була типовим варіантом для олігархів початку 90-х років, які створили власні банки для забезпечення дешевого кредиту й, таким чином, фінансування своїх виробничих підприємств, що потребували чималих капіталовкладень; накопичення за рахунок споживчого кредитування є важливим, але додатковим компонентом. На 2018 р. банк було втрачено. Решта групи «Приват» далі функціонує, але стала вразливою, оскільки її підприємства втратили статус пов'язаних з основним джерелом кредитування. Незабаром після цього група «Приват» зазнала чергового удару, оскільки її майже монополія на бюджетні авіаперельоти до ЄС — авіакомпанія «Міжнародні авіалінії України» — була

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Soos (2010); Wilson (2005).

¹¹⁵ IMF (2016): 16, 20 et passim.

поставлена під загрозу після приходу «Ryanair» та інших лоукостерів на український ринок.

Дмитро Фірташ перебуває під міжнародним слідством за багаторазові звинувачення у корупції та шахрайстві, відколи він не гарантував підписання ПВЗВТ та з часу придушення протестів у Києві в 2013–2014 роках; тоді на нього тиснули США. Відтоді він переховується в Австрії, оскільки ця країна не має угоди про екстрадицію із США¹¹⁶. Втративши свої політичні важелі, він став не потрібним для інтересів західного капіталу в Україні, а отже, його можна усунути, а масштабний бізнес згодом забрати так само, як і «ПриватБанк». Тимошенко поки не чіпають, оскільки вона сприяє зміцненню порядку денного ПВЗВТ і НАТО, які б шкідливі ті не були для економіки та безпеки в регіоні.

У ЗНЕДОЛЕНИХ УКРАЇНИ РІЗНІ...

Смерть та економічна руйнація є змінами, на які українці не сподівалися ні у своєму прагненні до ЄС, ані в його неприйнятті, ані в антимайданах і сепаратизмі. Як за Порошенка, так і з приходом Зеленського Україна залишається найбільш корумпованою країною Європи¹¹⁷. Посилення дезінтеграційної риторики та рухів, анексія Криму, сутички й загибель людей в Одесі, повстання та відокремлення так званих ДНР і ЛНР розділили частини країни та суспільне сприйняття того, що становить Україну як ідею, породивши кілька Україн, поділених на схід, захід, невдоволений південь, сепаратистський Донбас... Жодна з них не має чітко визначених меж ні на картах, ні як поняття. Вони побудовані не територіально, а ідеологічно, але відсутність чіткості визначення не робить їх менш реальними на практиці. Вони служать відмінними соціальними позначками, які розмежовують і відокремлюють один соціальний блок від іншого, розколюють ідентичність своїх носіїв, нагадують своїм прихильникам, що не варто довіряти одне одному

¹¹⁶ 'Fighting Extradition, Ukrainian Tycoon Aligns Legal Strategy With Trump Camp', WSJ, 22 October 2019, at: <https://www.wsj.com/articles/fighting-extradition-ukrainian-tycoon-aligns-legal-strategy-with-trump-camp-11571736603>.

¹¹⁷ 'A year after Maidan, Ukraine is still the most corrupt country in Europe', Transparency International, 3 December 2014, at: https://www.transparency.org/news/pressrelease/a_year_after_maidan_ukraine_is_still_the_most_corrupt_country_in_europe.

і що вони є «іншими» одне для одного. Ця «іншість» сфабрикована і донедавна ще не існувала, а коли й існувала, то не була ворожа; але новизна інших не робить їх менш реальними й не зменшує потенційної загрози, що вони начебто несуть із собою.

Розрізнені знедолені залишаються зі своїми багатьма Українами, розкресленими межами територій та лініями суспільної свідомості. Знедолених розділяє жадібність правителів і геополітичні амбіції глобальних сусідів, вони виснажені соціально-економічним зубожінням, у таких умовах їм доводилося боротися за свої останні, здавалося б, невідчужувані властивості, тобто ідентичність, мову, право на існування. Тепер же їх просять відмовитись і від цих властивостей. Мовна політика відображає суспільне сприйняття «загрожених ідентичностей», і українці сприймають свої ідентичності як загрожені через політику навколо російської мови¹¹⁸ та політику з боку Росії, що легітимуються мовним питанням¹¹⁹. Побоювання не є безпідставними, адже при рівних правах гегемонічні культури та мови починають домінувати, як свідчить досвід пострадянських країн¹²⁰. Зараз для цілосності й української, й російської ідентичностей існує загроза через «іншість»: для першої — багаторівнева агресія Росії, друга ж сама починає сприйматися як носій агресії та об'єкт оборонної політики.

Роздроблені знедолені України корисні для режиму неоліберальної клептократії як робітники, солдати, протестувальники, виборці та банди, і одночасно їх систематично позбавляють повноцінної суспільної ролі. На 2017 рік збройний конфлікт на сході забрав понад 10 000 життів, змусив утекти понад мільйон жителів і ще більше поглибив загальну соціоекономічну кризу в країні. У зонах конфлікту та постконфліктних регіонах сотні тисяч цивільних «обмежені в доступі до основних продуктів харчування й послуг». Вперше за останнє десятиліття це призвело до харчової незабезпеченості в «житниці Європи», яка за перший квартал 2016 року була єдиною європейською країною,

¹¹⁸ Arel (1995).

¹¹⁹ M. Sovik, Support, resistance and pragmatism: An examination of motivation in language policy in Kharkiv, Ukraine (Stockholm: Stockholm University, 2007).

¹²⁰ D. Arel, 'Double talk: why Ukrainian fight over language?', Foreign Affairs, 19 March 2014, at: <http://www.foreignaffairs.com/articles/141042/dominique-arel/double-talk>.

що потребувала допомоги та отримувала її від Всесвітньої продовольчої програми¹²¹. Загалом «1,5 млн людей на сході України не забезпечені продуктами харчування, у тому числі 290 тис. людей, які потребують негайної харчової допомоги»¹²². Ситуація ще більше ускладнюється: уряд припиняє підтримку державних служб у деяких сферах, що «включає фінансування шкіл і лікарень, а також надання соціальних виплат і пенсій»¹²³. У країні, де чисельність населення зменшилася з 52 млн у 1991 році до 44 млн осіб у 2014 році, до кінця 2015 року близько 2,6 млн українців стали біженцями від війни, розпочатої проросійськими сепаратистами¹²⁴. За підрахунками IDMC, із них 1 476 226 є внутрішньо переміщеними особами — це, «сума двох показників: ВПО в областях, підконтрольних українському уряду, та ВПО у Криму»¹²⁵. Станом на 28 серпня 2015 р. Міністерство соціальної політики зареєструвало 1 459 226 ВПО у районах, що перебувають під контролем уряду¹²⁶. Більшість біженців є жителями сходу України, тоді як близько 20 тис., за даними Державної служби Криму¹²⁷, покинули півострів вже до кінця 2014 р. Однак, за підрахунками громадської організації «Кримська діаспора», на серпень 2015 р. від 50 000 до 60 000 людей покинули Крим, хоча не всіх вдалося зареєструвати¹²⁸. За даними агентства ООН із питань біженців, на жовтень 2015 р. вдалося зібрати лише 56% із 41,5 млн доларів, необхідних для обслуговування 1,5 млн внутрішньо переміщених осіб в Україні¹²⁹. Криза стосується не тільки ВПО, загалом «5 млн людей [які потребували] 316 млн доларів гуманітарної допомоги [у 2015 році], і лише 45% від цього було профінансовано або обіцяно»¹³⁰. Державна підтримка є мізерною, і тому внутрішньо ця функція теж передусім виконується за рахунок волонтерів — як у плані робочої сили, так і у формі пожертв на їжу, одяг, ліки, грошових пожертв тощо.

¹²¹ WFD (2016).

¹²² Ibid.

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Gienger (2015).

¹²⁵ IDMC (2015). Варто зазначити, що «методологія, використана для обрахунку цих двох чисел, різняться» (ibid).

¹²⁶ Міністерство соціальної політики (28 серпня 2015).

¹²⁷ Державна служба України з питань АР Крим (2014).

¹²⁸ «Кримська діаспора» (3 серпня 2015).

¹²⁹ Gienger (2015).

¹³⁰ Ibid.

Конфлікти, що точаться в Україні й здаються ідеологічними, етнічними чи мовними, часто є ідейно-політичними, а не причинно-наслідковими ефектами та маніпуляціями. Їх можна трактувати як структурні розриви, зумовлені зміщенням важелів влади всередині соціальних блоків, класів та їхніх фракцій, що підживлюються відповідними політичними дискурсами. Підґрунтям конфліктів є класова та накопичувальна боротьба між іноземним і внутрішнім капіталом, тобто олігархами, бізнесом із ЄС, США й Росії, та їхня непряма участь у формуванні політики України за допомогою різних способів консультативної та фінансової «підтримки». Вивчення боротьби за владу й накопичення капіталу допомагає зрозуміти причини, що породжують заклики до насильства на основі соціальних відмінностей. Протести Майдану теж були не ідеологічними, а контрідіологічними рухами. В історично-матеріалістичному значенні цього терміна, не було класу самого в собі або для себе. Однак був і є історичний блок. Той блок досі аморфний, але він зміцнюється. Праві елементи, впливові на Майданах і прославлені як «патріоти», стали інструментом олігархів, засобом, щоб спонукати людей протестувати на майданах¹³¹.

Майдани 2013–2014 рр. були проти несправедливості, заподіяної неоліберальною клептократією, корупцією судової влади, хижацькою міліцією та широкомасштабним розкраданням державних активів в умовах погіршення умов життя. Кульмінацією цього стало невдоволення, яке накопичувалося понад 20 років, і на сході, як і на заході країни, чимало протестувальників мали низове походження, представляли робітничі організації, зокрема й шахтарів. Невдоволення через зростання цін на продукти харчування (58%) та комунальні послуги (54%), втрату роботи (34%) і заборгованість із заробітної плати та пенсій (32%), корупцію (27%) та злочинність (20%) — це те, що об'єднує народ України¹³². Не ЄС і не НАТО, незважаючи на їхню зростаючу популярність як відповідь на поточну кризу. Угода про асоціацію з ЄС — це винагорода, яка не варта таких страждань.

Поєднання неоліберальної маркетизації, політично уповноважених клептократів і внутрішньо неоднорідного правлячого (капіталістичного) блоку України створили вибухову атмосферу, яка не зникла з утечею Януковича. Натомість

¹³¹ Ibid.

¹³² Ibid.

правління неоліберальних клептократів закріпилося ще глибше. Зараз війна на сході країни слугує санкцією для подальших антисоціальних реформ жорсткої економії, які ще більше розв'яжуть руки олігархам і водночас забезпечать потреби МВФ та ЄС. Усе це відбувається за рахунок подальшого узалежнення держави від зовнішнього боргу і фактично робить уряд України більш сприйнятливим до зовнішнього втручання у внутрішню політику, а також робить економіку все більш вразливою. Згадані процеси супроводжуються зростанням громадського невдоволення офіційним Києвом, що виражається в дедалі частіших та масовіших протестах, як показують опитування Центру соціальних і трудових досліджень¹³³. Майдан 2013–2014 рр. не приніс змін, за які вже багато людей загинуло, але це був лише початок, а не кінець боротьби знедолених. Україною ходить привид чергового, більш жорстокого Майдану.

¹³³ Ibid.

Бібліографія

- Acs, Z. and F. FitzRoy (1994) 'A Constitution for Privatizing Large Eastern Enterprises'. *Economics of Transition* 2(1): 83–94.
- Aganbegyan, A. (1988) *The Challenge: Economics of Perestroika*. London: Hutchinson.
- Aizenman, J. and P. Isard (1995) 'Production Bottlenecks and Resource Allocation during the Transition to a Market Economy'. *Economics of Transition* 3(3): 321–331.
- Albritton, R. (2001) *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises, and Globalizations*. New York: Palgrave.
- Amnesty International. 'Annual Report. 2012. Ukraine'. At: www.amnesty.org/en/region/ukraine/report-2012.
- Amnesty International (2015, 17 December) 'Ukraine: Communist Party Ban Decisive Blow for Freedom of Speech in the country'. At: www.amnesty.org/en/latest/news/2015/12/ukraine-communist-party-ban-decisive-blow-for-freedom-of-speech-in-the-country/.
- Amsden, A., J. Kochanowicz and L. Taylor (1998) *The Market Meets its Match: Restructuring the Economies of Eastern Europe*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Anderson, B. (2006) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Anderson, P.J., G. Wiessala and Ch. Williams (2000) *New Europe in Transition*. London: Continuum.
- Andrew, Ch. (1999) *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*. 1st edn. New York: Basic Books.
- Anievas, A. (2008) 'Theories of a Global State. A Critique'. *Historical Materialism* 16: 190–206.
- Arel, D. (1995) 'Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two State Languages?'. *Nationalities Papers* 23(3): 597–662.

- Arel, D. (2006) 'The Orange Revolution's Hidden Face: Ukraine and the Denial of its Regional Problem'. *Revue Detudes Comparatives Est-Ouest* 37: 11–48.
- Arel, D. (2014, 19 March) 'Double Talk: Why Ukrainian Fight over Language'. *Foreign Affairs*.
- Arrighi, G. (2003) 'The Social and Political Economy of Global Turbulence'. *New Left Review* (March–April) 20.
- Aris, B. (2006) 'Ukraine Rich List: Billionaires, Their Politics and Their Big Business Empires — Captains of Industry or Oligarchs?' *The Banker*, September.
- Åslund, A. (2001) 'Ukraine's Return to Economic Growth'. *Post-Soviet Geography and Economics* 42(5): 313–28.
- Åslund, A. (2002) *Building Capitalism: The Transformation of the Former Soviet Bloc*. New York: Cambridge University Press.
- Åslund, A. (2005) 'Competitive Oligarchy: Russia, Ukraine and the United States'. CASE Network Studies and Analyses.
- Åslund, A. (2006) *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*. Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace.
- Åslund, A. (2007) *How Capitalism was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia, and Central Asia*. New York: Cambridge University Press.
- Åslund, A. (2009) *How Ukraine Became a Market Economy and Democracy*. Washington, DC: Peterson Institute for International Economics.
- Averchuk, R. (2017, 2 February) 'Foreign Direct Investment in Ukraine: War and Peace'. *VOX Ukraine*. At: <https://voxukraine.org/2017/02/02/investments-inukraine-en/>.
- Bailey, D.J., M. Clua-Losada, N. Huke and O. Ribera-Almandoz (2018) *Beyond Defeat and Austerity Disrupting (the Critical Political Economy of) Neoliberal Europe*. London: Routledge.
- Balanyá, B., Ann Doherty, Olivier Hoedeman, Adam Ma'anit and Erik Wesselius (2003) *Europe Inc.: Regional and Global Restructuring and the Rise of Corporate Power*. London: Pluto Press.
- Balmaceda, M. (2000) *On the Edge: Ukrainian — Central European — Russian Security Triangle*. Budapest: Akaprint.
- Balmaceda, M. (2008) *Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union, Russia's Power, Oligarchs' Profits and Ukraine's Missing Energy Policy, 1995–2006*. London: Routledge.
- Barbashin, A. and H. Thoburn (2014) 'Putin's Brain: Alexander Dugin and the Philosophy Behind Putin's Invasion of Crimea'. *Foreign Affairs* 31 (March), www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-03-31/putins-brain.
- Barisitz, S. and M. Lahnsteiner (18 December 2009). 'Investor Commitment Tested by Deep Crisis: Banking Development in Ukraine'. Oesterreichische Nationalbank, Financial Stability Report.

- Barisitz, S. and Z. Fungáčová (2015) 'Ukraine: Struggling Banking Sector and Substantial Political and Economic Uncertainty'. *BOFIT Policy Report* #3, at: <https://helda.helsinki.fi/bof/bitstream/handle/123456789/13664/bpb0315%5B1%5D.pdf?sequence=1>. Accessed 24 January 2017.
- BBC World News (2004) 'Poll Dispute Sparks Ukraine Rally'. 22 November, at: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4031127.stm>.
- BBC World News (2006) 'The Case Against Pavlo Lazarenko'. 25 August, at: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4780743.stm>.
- BBC World News (2009) 'Ukraine Finds Reporter's Skull'. 28 July, at: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/8173441.stm>.
- BBC World News (2014a) 'Ukraine Crisis: Putin Signs Russia-Crimea Treaty', 18 March, at: www.bbc.co.uk/news/world-europe-26630062.
- BBC World News (2014b) 'Ukraine Crisis: Transcript of Leaked Nuland-Pyatt Call', 7 February, at: www.bbc.co.uk/news/world-europe-26079957.
- BBC (2015) 'Ukraine Governor Kolomoisky Sacked After Oil Firm Row'. 25 March, at: www.bbc.co.uk/news/world-europe-32045990. Accessed 23 January 2017.
- Becker, J. and J. Jäger (2010) 'Development Trajectories in the Crisis in Europe', *Debatte* 18(1).
- Bideleux, R. and I. Jeffries (1998) *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*. London: Routledge.
- Bieler, A. and A. Morton (2006) *Images of Gramsci: Connections and Contentions in Political Theory and International Relations*. New York: Routledge.
- Birch, Kean (2010) *The Rise and Fall of Neoliberalism: The Collapse of an Economic Order?* London: Zed Books.
- Birch, K. and V. Mykhnenko (2009) 'Varieties of Neoliberalism?: Restructuring in Large Industrially Dependent Regions Across Western and Eastern Europe'. *Journal of Economic Geography* 9(3): 355-380
- Birch, K. and V. Mykhnenko (eds) (2010) *The Rise and Fall of Neoliberalism: The Collapse of an Economic Order?*. London: Zed Books.
- Blejer, M.I. and M. Škreb (1997) 'Stabilisation after Five Years of Reform: Issues and Experiences', in Mario I. Blejer, Marko Škreb (eds), *Macroeconomic Stabilization in Transition Economies*. New York: Cambridge University Press, 1-13.
- Bode, R. (1979) 'De Nederlandse Bourgeoisie Tussen de twee Wereldoorlogen'. *Cahiers voor de Politieke en Sociale Wetenschappen* 2: 9-50
- Bogatov, O. (2007) 'The Donetsk Clan and the Demise of the Coal Industry', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition*. London: Routledge, 127-141.
- Boguslavskii, M. and P.S. Smirnov (1989) *The Reorganization of Soviet Foreign Trade: Legal Aspects*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.

- Bohdanova, T. (2014) 'Unexpected Revolution: The Role of Social Media in Ukraine's Euromaidan Uprising'. *European View* 13(1): 133-142.
- Bojcun, M. (2001a) 'Where is Ukraine?: Civilization and Ukraine's Identity'. *Problems of Post-Communism* 48(5): 42-51.
- Bojcun, M. (2001b) 'Russia, Ukraine and European Integration'. EUI Working Paper HEC No. 2001(4), at: <http://diana-n.iue.it:8080/bitstream/handle/1814/56/heco1-04.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.
- Bojcun, M. (2001c) 'Ukraine and Europe: A Difficult Reunion'. Dossier Series of the London European Research Centre, Kogan Page.
- Borgatti, Stephen, Martin Everett and Lin Freeman (2002) *UCINET 6 for Windows Software for Social Network Analysis*. [Lexington, KY]: Analytic Technologies; University of Greenwich.
- Borgatti, Stephen (2005) *NetDraw for Windows Software for Social Network Analysis*. Analytic Technologies; University of Greenwich.
- Brenner, R. (1998) 'The Economics of Global Turbulence', Special Issue, *New Left Review*.
- Brenner, R. (2006) *The Economics of Global Turbulence*. London: Verso Press.
- Bromley, M. (2007) *United Nations Arms Embargoes: Their Impact on Arms Flows and Target. Behaviour Case Study: Former Yugoslavia, 1991-96*. Stockholm International Peace Research Institute.
- Bruff, I. (2012) 'Authoritarian Neoliberalism, the Occupy Movements, and IPE'. *Journal of Critical Globalisation Studies* 1(5): 114-116.
- Bruff, I. (2014) 'The Rise of Authoritarian Neoliberalism'. *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society* 26(1): 113-129.
- Buchanan, J.M. (1997) *Post-Socialist Political Economy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Buckley, N. and R. Olearchuk (2017, 26 March) 'Valeria Gontareva: Ukraine's Central Bank Reformer'. *The Financial Times*.
- Business Week (2004) 'Putin's Raw Power Grab'. 27 September, at: www.businessweek.com/magazine/content/04_39/b3901158.mz037.htm.
- Cabinet of Ministers of Ukraine (2010) 'The Cabinet of Ministers of Ukraine Resolution N55 "On Normalization of Transliteration of the Ukrainian Alphabet by Means of the Latin Alphabet"'. 27 January, at: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=55-2010-%EF>.
- Callinicos, A. (2001) 'Periodizing Capitalism and Analyzing Imperialism: Classical Marxism and Capitalist Evolution', in R. Albritton (ed.), *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises, and Globalizations*. New York: Palgrave, 230-245.
- Carroll, W.K. (2009) 'Transnationalists and National Networkers in the Global Corporate Elite'. *Global Networks* 9(3): 289-314.
- Carroll, W.K. (2010) *The Making of a Transnational Capitalist Class: Corporate Power in the 21st Century*. London: Zed Books.

- The Central Electoral Commission (1998) 'Parliamentary Elections Results, 1998', at: www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webprocov?kodvib=1&rejim=0
- The Central Electoral Commission (2002) 'Parliamentary Elections Results, 2002', at: www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/WEBPROCoV.
- The Central Electoral Commission (2006) 'Parliamentary Elections Results, 2006', at: www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001.
- The Central Electoral Commission (2007) 'Early Parliamentary Elections Results, 2007', at: www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001.
- The Central Electoral Commission (1999) 'Presidential Election Results, 1999', at: www.cvk.gov.ua/pls/vp1999/WEBPROCo.
- The Central Electoral Commission (2004) 'Presidential Election Results, 2004', at: www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011.
- The Central Electoral Commission (2010) 'Presidential Election Results, 2010', at: www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011.
- Cerny, Ph. (1991) 'The Limits of Deregulation: Transnational Interpenetration and Policy Change'. *European Journal of Political Research* 19(2-3): 173-196.
- Clarke, S. (2002) 'Class Struggle and the Global Overaccumulation', in R. Albritton, M. Itoh, R. Westra and A. Zuege (eds), *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises and Globalizations*. Basingstoke: Palgrave.
- Comisso, E. (1991) 'Property Rights, Liberalism, and the Transition from the "Actually Existing" Socialism'. *East European Politics and Society* 5(1): 162-188.
- Cox, R.W. (1981) 'Social Forces, States, and World Orders: Beyond IR Theory'. *Millennium: Journal of International Studies* 10(2): 126-155.
- Cox, R.W. (1986) 'Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory', in Robert O. Keohane (ed.), *Neorealism and Its Critics*. New York: Columbia University Press, 204-254.
- Cox, R.W. (1987) *Production, Power and World Order: Social Forces in the Making of History*. New York: Columbia University Press.
- Cox, R.W. and T.J. Sinclair (1996) *Approaches to World Order*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crowley, S. (1997) 'Coal Miners and the Transformation of the USSR'. *Post-Soviet Affairs* 13(2): 167-195.
- Crouch, D. (2000) 'Reinventing Allotments for the Twenty-First Century: The UK Experience'. *Acta Horticulturae* 523: 135-142.
- Cutler, C.A. (2015) 'New Constitutionalism, Democracy and the Future of Global Governance', in S. Gill (ed.), *Critical Perspectives on the Crisis of Global Governance: Reimagining the Future*. London: Palgrave, 89-109.
- Dahrendorf, R. (1990) *Reflections on the Revolution in Europe: In a Letter Intended to have been Sent to a Gentleman in Warsaw*, 1st edn. New York: Times Books.
- D'Anieri, P.J. (2007) *Understanding Ukrainian Politics: Power, Politics, and Institutional Design*. London: M.E. Sharpe.

- D'Anieri, P., R.S. Kravchuk and T. Kuzio (1999) *Politics and Society in Ukraine*. Boulder, CO: Westview Press.
- Dejevsky, M. (2006) 'Boris Berezovsky: The First Oligarch'. *The Independent*, 25 November.
- De Ploeg, C.K. (2017) *Ukraine in the Crossfire*. Atlanta, GA: Clarity Press.
- Desai, P. (1989) *Perestroika in Perspective: The Design and Dilemmas of Soviet Reform*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Desai, R. (1994) 'Second-Hand Dealers in Ideas: Think-Tanks and Thatcherite Hegemony'. *New Left Review* 1(203).
- Desai, R. (2013) *Geopolitical Economy: After US Hegemony, Globalization and Empire (The Future of World Capitalism)*. London: Pluto Press.
- Die Frankfurter Allgemeine Zeitung (2012) 'Das Prinzip Familie'. 27 August, at: www.faz.net/aktuell/politik/ausland/praesident-janukowitsch-das-prinzipfamilie-11870003.html.
- Dobrinsky, R. (2007) 'Capital Accumulation during the Transition from Plan to Market'. *The Economics of Transition* 15(4): 845–868.
- Doroshenko, I. (2008) 'Global Financial Crisis and its Impact on Ukraine's Economic Development' (in Ukrainian). *Problems of a Systemic Approach to The Economy Enterprises* 3: 7.
- Dreyfuss, B. (2014) 'Ukraine's Far Right Loses Big, but Europe's Russian-Backed Fascists Make Major Gains: The Crisis in Ukraine Winds Down in the Wake of Poroshenko's Chocolate-Covered Win'. *The Nation*, 30 May, at: www.thenation.com/article/ukraines-far-right-loses-big-europes-russian-backed-fascists-makemajor-gains/.
- Dubrovskiy, V., A. Pashkover, L. Verkhovodova and B. Blaszczyk (2007) 'Conditions of Resuming and Completing Privatisation in Ukraine: Analytical report and recommendations for the State Privatization Program' [Report]. The Centre of Social and Economic Research, CASE Ukraine.
- Dugin, A.G. (2000) *Osnovy geopolitiki: Geopoliticheskoe budushchee Rossii. Myslit' prostranstvom*. Moscow: Arktogeitsentr.
- Dugin, A.G. (2014) *Konflikte der Zukunft: Die Rückkehr der Geopolitik*. Kiel: Arndt-Verlag.
- Dyczok, M. (2005) 'Breaking Through the Information Blockade: Elections and Revolution in Ukraine 2004'. *Canadian Slavonic Papers* 47(3–4): 241–264.
- Dyczok, M. (2006) 'Was Kuchma's Censorship Effective? Mass Media in Ukraine before 2004'. *Europe-Asia Studies* 58(2): 215–238.
- Dyczok, M. (2009) 'Do the Media Matter? Focus on Ukraine', in M. Dyczok and O. Gaman-Golutvina (eds), *Media, Democracy and Freedom: The Post-Communist Experience*. Bern: Peter Lang, 17–42.
- Dyker, D.A. (1992) *Restructuring the Soviet Economy*. London: Routledge.

- Dymski, G.A. (2010) 'From Financial Exploitation to Global Instability: Two Overlooked Roots of the Subprime Crisis', in Martijn Konings (ed.), *The Great Credit Crash*. London: Verso.
- Easterly, W. (2006) *The White Man's Burden: Why the West's Efforts to Aid the Rest Have Done so Much Ill and so Little Good*. New York: Penguin Press.
- EBRD (2010a) 'Our History', 8 April, at: www.ebrd.com/pages/about/history.shtml.
- EBRD (2010b) 'Transition Report', at: www.ebrd.com/transitionreport.
- Ellman, M., E. Gaidar and G. Kolodko (eds) (1993) *Economic Transition in Eastern Europe*. Oxford: Blackwell.
- Eyal, G., I. Szelényi and E.R. Townsley (1998) *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London: Verso.
- Fawkes, H. (2004) 'Battle Lines Drawn in Ukraine Vote'. *BBC World News*, 20 November, at: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4029347.stm>.
- Feldbrugge, F.J.M. (1984) 'Government and Shadow Economy in the Soviet Union'. *Soviet Studies* 36(4): 528–543.
- Feldbrugge, F.J.M. (1989) 'The Soviet Second Economy in a Political and Legal Perspective', in E.L. Feige (ed.), *The Underground Economy: Tax Evasion and Information Distortion*. Cambridge: Cambridge University Press, 297–338.
- Fennema, M. (1982) *International Networks of Banks and Industry*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Foglesong, T.S. and P.H. Solomon, jnr (2001) *Crime, Criminal Justice and Criminology in Post-Soviet Ukraine*. Washington, DC: U.S. Dept. of Justice Office of Justice Programs National Institute of Justice.
- ForUm (2007) 'Страшные подробности смерти Кравченко'. 23 April, at: <http://for-ua.com/ukraine/2007/04/23/112635.html>.
- Freedom House (2012) 'Ukraine: Freedom of the Press 2011', at: www.freedomhouse.org/report/freedom-press/2011/ukraine.
- Friedgut, Theodore and Lewis Siegelbaum, 'Perestroika from Below: The Soviet Miners' Strike and Its Aftermath'. *New Left Review* I(181): 5–32.
- Fukuyama, F. (1989) 'The End Of History?'. *The National Interest* (Summer).
- Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Gill, S. (ed.) (1993) *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gill, S. (ed.) (2015) *Critical Perspectives on the Crisis of Global Governance: Reimagining the Future*. London: Palgrave.
- Glenny, M. (2008) *McMafia: Crime Without Frontiers*. London: Bodley Head.
- GlobalSecurity.org. 'Kolchuga Passive Early Warning Radar', at: www.globalsecurity.org/military/world/ukraine/kolchuga.htm.

- Global Forest Watch (NA) (n.d.) 'Ukraine'. At: www.globalforestwatch.org/country/UKR. Accessed 23 January 2017.
- Godson, R. (2003) *Menace to Society: Political-Criminal Collaboration around the World*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Gorbachev, M. (1987) *Perestroika New Thinking for Our Country and the World* New York. Harper and Row.
- Gowan, P. (1995) 'Neo-Liberal Theory and Practice for Eastern Europe'. *New Left Review* I(213): 3-60.
- Gowan, P. (2010) 'The Crisis in the Heartland', in M. Konings (ed.), *The Great Credit Crash*. London: Verso, 47-72.
- Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*. New York: International Publishers.
- Grossman, G. (1977) "The "Second Economy" of the USSR'. *Problems of Communism* 26(5): 25-40.
- Glyn, A. (1990) 'Productivity and the Crisis of Fordism'. *International Review of Applied Economics* 4(1): 28-44.
- Harrison, M. (1993) 'Soviet Economic Growth since 1928: The Alternative Statistics of G.I. Khanin'. *Europe-Asia Studies* 45(1): 141-167.
- Harvey, D. (2003) *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2005) *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Havrylyshyn, O. (1997) 'Economic Reform in Ukraine', in Mario I. Blejer and Marko Škreb (eds), *Macroeconomic Stabilization in Transition Economies*. Cambridge: Cambridge University Press, 281-313.
- Hayoz, Nicolas, and Andrej N. Lushnycky (2005) *Ukraine at a Crossroads*. Bern: P. Lang.
- Hellman, J.S. (1998) 'Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions'. *World Politics* 50(2): 203-234.
- Hesli, Vicki L. (2006) 'The Orange Revolution: 2004 Presidential Election(s) in Ukraine'. *Electoral Studies* 25(1): 168-177.
- Holman, Otto (1992) *Restructuring the Ruling Class and European Unification*. Maarssen: CEPS.
- Holman, Otto (1992) 'Transnational Class Strategy and the New Europe'. *International Journal of Political Economy* 22(1): 3-22.
- Holman, Otto (1996) *Integrating Southern Europe: EC Expansion and the Transnationalisation of Spain*. London: Routledge.
- Horn, L. and A. Wigger (2016) 'Lobbying in the EU: How Much Power for Big Business?', in H. Zimmermann and A. Dür (eds), *Key Controversies in European Integration*. London: Palgrave Macmillan, 115-127.
- Huang, H. (2003) *Financial Crisis, Economic Recovery and Banking Development In Former Soviet Union Economies*. London: Centre for Economic Policy Research.
- Huang, H., D. Marin and C. Hu (2004) 'Financial Crisis, Economic Recovery, and Banking Development in Russia, Ukraine, and Other FSU

- Countries'. *IMF Working Paper* WP/04/105, at: www.ckgsb.edu.cn/uploads/professor/201607/15/Huang-Marin-Xu_Russia%20WPO4_105.pdf. Accessed 11 January 2017.
- Hudson, M. and J. Sommers (2010) 'How Neoliberals Bankrupted "New Europe": Latvia in the Global Credit Crisis', in M. Konings (ed.), *The Great Credit Crash*. London: Verso, 244–264.
- Human Rights Watch (2016) 'Ukraine: Events 2016', at: www.hrw.org/worldreport/2017/country-chapters/ukraine.
- IMF (n.d.) 'Ukraine. Ex Post-Evaluation of Exceptional Access under the 2014 Stand-by Arrangement'. *International Monetary Fund IMF Country Report* No.16/320, at: www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16320.pdf. Accessed 20 January 2017.
- IMF (n.d.) 'Ukraine: Second Review under the Extended Fund Facility and Requests for Waivers of Non-Observance of Performance Criteria, Rephrasing of Access and Financing Assurances Review – Press Release; Staff Report; and Statement by the Executive Director for Ukraine'. *International Monetary Fund IMF Country Report* No.16/319, at: www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2016/cr16319.pdf. Accessed 20 January 2017.
- Ingalis, Laura (2004) 'Ukraine: Media Under Increasing Threat Ahead of Elections'. Freedom House, 7 July, at: www.freedomhouse.org/template.cfm?page=70&release=32.
- Institutional Investor (2005) 'Ukraine: Re-Privatization: Who Will Lose, Who Will Gain?'. *Institutional Investor*, 15 March, at: www.institutionalinvestor.com/Popups/PrintArticle.aspx?ArticleID=1024520.
- InvestGazeta (2010) Рейтинг 100 крупнейших компаний Украины. 2 September, at: www.investgazeta.net/kompanii-i-rynki/top-100-159472/.
- Ishchenko, V. (ed.) (2012) *Protesty, peremohy i represii v Ukraini [Protests, Victories and Repressions in Ukraine]*. Kyiv: Center for Society Research.
- Ishchenko, V. (2014) 'Ukraine's Fractures'. *New Left Review* 87 (May–June).
- Ishchenko, V. (2015) 'Uchast' Krajnikh pravyykh v protestakh majdany: sproba systematychnoji otsinky' ['Far Right Participation in Maidan Protests: An Attempt at Systematic Analysis']. Commons, at: <http://commons.com.ua/en/uchast-krainih-pravyh-u-protestah-maidanu/>
- Ishchenko, V. (2016) 'Far Right Participation in the Ukrainian Maidan Protests: An Attempt of Systematic Estimation'. *European Politics and Society* 17(4): 453–472.
- Iwasaki, I. and T. Suzuki (2007) 'Transition Strategy, Corporate Exploitation, and State Capture: An Empirical Analysis of the Former Soviet States'. *Communist And Post-Communist Studies* 40(4): 393–422.
- iWatch (2002) 'Special Report: Kuchma Approved Sale of Weapons System to Iraq'. The Centre for Public Integrity: iWatch News, 15

- April, at: www.iwatchnews.org/2002/04/15/3197/special-report-kuchma-approved-sale-weapons-system-iraq.
- Jessop, B. (1983a) 'The Capitalist State and the Rule of Capital: Problems in the Analysis of Business Associations'. *West European Politics* 6(2): 139–162.
- Jessop, B. (1983b) 'Accumulation Strategies, State Forms, and Hegemonic Projects'. *Kapitalistate* 10: 89–111.
- Jessop, B. (1990) *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Jessop, B. and N.-L. Sum (2017) 'Putting the 'Amsterdam School' in its Rightful Place: A Reply to Juan Ignacio Staricco's Critique of Cultural Political Economy'. *New Political Economy* 22(3): 342–354.
- Johnson, S., H. Kroll, and S. Eder (1994) 'Strategy, Structure, and Spontaneous Privatisation in Russia and Ukraine' in Vedat Milor (ed.), *Changing Political Economies: Privatisation in Post-Communist and Reforming Communist States*. London: Lynne Rienner Publishers, 147–173.
- Kalachova, H. and S. Abbasova (2016) 'How Much and Whom Ukraine Owes'. *Economichna Pravda*, 30 March, at: www.epravda.com.ua/cdn/cd1/2016/03/mvf/. Accessed 12 February 2017.
- Karatnycky, A. (2001) 'Meltdown in Ukraine'. *Foreign Affairs* 80(3): 73.
- Karatnycky, A. (2006) 'The Fall and Rise of Ukraine's Political Opposition: From Kuchmagate to the Orange Revolution', in Anders Åslund (ed.), *Revolution in Orange: The Origins of Ukraine's Democratic Breakthrough*. Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace, 29–44.
- Katsenlinboigen, A. (1977) 'Coloured Markets in the Soviet Markets'. *Soviet Studies* 29(1): 62–85.
- Kautsky, K. (2007) *Ultra-Imperialism*. Marlborough: Adam Matthew Digital.
- Keynes, J.M. (1970 [1936]). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Palgrave Macmillan.
- Khanin, G.I. (1991) 'The Soviet Economy: From Crisis to Catastrophe'. Working Paper 33, Stockholm Institute of Soviet and East European Economics.
- Klein, M. (2009) *The Global Financial Crisis: Strategic Implications for Development Finance Institutions*. Paper prepared for KfW Financial Sector Symposium, Berlin, 3–4 December 2009.
- KMU (2005) 'Inaugural Address of the President of Ukraine Victor Yushchenko to the Ukrainian People on Independence Square', at: www.kmu.gov.ua/control/en/publish/article?art_id=11100895.
- Kolodko, G. (2000) *From Shock to Therapy: The Political Economy of Postsocialist Transformation*. Oxford: Oxford University Press.
- Kolodiy, D. (2007) *The Orange Chronicles*. Maplewood, NJ: DK Productions.
- Konings, M. (ed.) (2010) *The Great Credit Crash*. London: Verso.

- Kononenko, V. and A. Moshes (eds) (2011) *Russia as a Network State: What Works in Russia When State Institutions Do Not?*. London: Palgrave Macmillan.
- Kononchuk, S. and V. Pikhovshek (1997) *The Dnipropetrovs'k Family-2*, 2nd edn. Kyiv: Ukrainian Center for Independent Political Research.
- Kornai, J. (1979) 'Resource-Constrained Versus Demand-Constrained Systems'. *Econometrica* 47(4): 801–819.
- Kornai, J. (1980) *Economics of Shortage*. Amsterdam: North-Holland.
- Kornai, J. (1992) *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kornai, János (1992) *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Oxford: Oxford University Press.
- Kornai, János (1995) 'Eliminating the Shortage Economy: A General Analysis and Examination of the Development in Hungary'. *Economics of Transition* 3(1): 13–37.
- Korrespondent (2003) 'Top 100 most influential people of Ukraine. 2003', at: <http://files.korrespondent.net/projects/top100/2003>.
- Korrespondent (2004) 'Top 100 most influential people of Ukraine. 2004', at: <http://files.korrespondent.net/projects/top100/2004>.
- Korrespondent (2005) 'Top 100 most influential people of Ukraine. 2005', at: <http://files.korrespondent.net/projects/top100/2005>.
- Korrespondent (2006) 'Top 100 most influential people of Ukraine. 2006', at: <http://files.korrespondent.net/projects/top100/2006>.
- Korrespondent (2007) 'Top 100 most influential people of Ukraine. 2007', at: <http://files.korrespondent.net/projects/top100/2007>.
- Korrespondent (2008) 'Top 100 most influential people of Ukraine. 2008', at: <http://files.korrespondent.net/projects/top100/2008>.
- Korrespondent (2009) 'Top 100 most influential people of Ukraine. 2009', at: <http://files.korrespondent.net/projects/top100/2009>.
- Korrespondent (2010) 'Top 100 most influential people of Ukraine. 2010', at: <http://files.korrespondent.net/projects/top100/2010>.
- Korunets', Il'ko (2001) *Theory and Practice of Translation*. Kyiv: Vydavnychoho ob'jednannya 'Vyshcha shkola'.
- Kotz, David (2001) 'The State, Globalisation and Phases of Capitalist Development', in Robert Albritton (ed.), *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises, and Globalizations*. Houndmills: Palgrave, 93–109.
- Kovaleva, Elena (2007) 'Regional Politics in Ukraine's Transition: The Donetsk Elite', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition*. London: Routledge, 62–77.
- Kozyrska, A. (2016) 'Decommunisation of the Public Space in Post-Euromaidan Ukraine'. *Polish Political Science Yearbook* 45: 130–144.
- Kramer, David, J. Nurick, Robert Wilson, Damon and Evan Alterman (2011). 'Sounding the Alarm: Protecting Democracy in Ukraine. A Freedom House Report on the State of Democracy and Human Rights

- in Ukraine'. Freedom House, at: www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/08.pdf.
- Kravchuk, O. (2015) 'History of Ukraine's Debt Dependency Formation', *Commons*, 30 April, at: <http://commons.com.ua/formuvannya-zalezhnosti/>. Accessed 21 January 2017.
- Kravchuk, O. (2016) 'Changes in Ukrainian Economy after Maidan', *Commons* (Ukrainian; own translation), 29 June, at: <http://commons.com.ua/zmini-vukrayinskij-ekonomitsi-pislya-majdanu/>. Accessed 20 January 2017.
- Kravchuk, Robert (2002) *Ukrainian Political Economy: The First Ten Years*, 1st edn. New York: Palgrave Macmillan.
- Kraychak, Ye (2010) 'Governing Ukraine's Foreign Debt in Conditions of Globalisation'. PhD thesis. National Academy of Ukraine, Institute for World Economy and International Relations, at: www.irbis-nbu.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbu/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&Z21ID=&Image_file_name=DOC/2010/10KEVVUG.zip&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1. Accessed 15 January 2017.
- Kubicek, Paul (1999) 'Ukrainian Interest Groups, Corporatism, and Economic Reform', in Taras Kuzio (ed.), *State and Institution Building in Ukraine*. New York: St. Martin's Press, 57–81.
- Kuromiya, H. (1998) *Freedom and Terror in the Donbas*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kusznir, Julia and Heiko Pleines (2006) 'Informal Networks in Ukraine's Privatization Auctions', in Julia Kusznir (ed.), *Informal Networks and Corruption in Post-Socialist Countries*, KICES Working Paper #6, p. 43, at: www.kices.org/downloads/KICES_WP_06.pdf.
- Kuzio, T. (1999) *Ukraine: Perestroika to Independence*, 2nd edn. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kuzio, Taras (1999) *State and Institution Building in Ukraine*. New York: St. Martin's Press.
- Kuzio, Taras (2002) "'Pro-ukrainian" or "Pro-Kuchma"?: Ukraine's Foreign Policy in Crisis'. *RFE/RL Newline* 6(79), 26 April.
- Kuzio, Taras (2005a) 'The Opposition's Road to Success'. *Journal of Democracy* 16(2): 117–130.
- Kuzio, Taras (2005b) 'Regime Type and Politics in Ukraine under Kuchma'. *Communist and Post-Communist Studies* 38: 167–190.
- Kuzio, Taras (2005c) 'Yushchenko Election Coalition Divided over Role for Lytvyn'. *Eurasia Daily Monitor*, 8 July.
- Kuzio, Taras (2007) 'Oligarchs, Tapes and Oranges: "Kuchmagate" to the Orange Revolution'. *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 23(1): 30–56.
- Kuzio, Taras (2012) 'Five Minutes with Taras Kuzio: 'Ukraine is Sleepwalking into an Authoritarian State. We Are in a Dangerous Situation.'

- London School of Economics, Blogs. <http://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2012/05/11/five-minuteswith-taras-kuzio-ukraine>.
- Kuzio, Taras (2017) *Putin's War Against Ukraine: Revolution, Nationalism, and Crime*. Amazon.
- Kuzio, T. and A. Wilson (1994) *Ukraine: Perestroika to Independence*. Basingstoke: Macmillan.
- Kyiv Post (2001) 'Kroll Report Says Kuchma Not Involved in Gongadze Disappearance'. 27 September, at: www.kyivpost.com/news/nation/detail/9778/.
- Kyiv Post (2002) 'Kuchma Under Siege'. 26 September, at: www.kyivpost.com/content/ukraine/kuchma-under-siege-11915.html.
- Kyiv Post (2005) 'Jed Sunden Looks Back on 10 years with Kyiv Post and KP Publications', 19 October, at: www.kyivpost.com/content/business/jed-sundenlooks-back-on-10-years-with-kyiv-post-a-23376.html.
- Kyiv Post (2010) 'Government to Direct Most of International Monetary Fund's Loan to Currency Reserves'. 12 May, at: www.kyivpost.com/article/content/politics/government-to-direct-most-of-international-monetar-66502.html.
- Kyiv Post (2011) 'WikiLeaks: Gryshchenko Says Putin has Low Personal Regard for Yanukovich'. 8 March, at: www.kyivpost.com/content/ukraine/wikileaksgryshchenko-says-putin-has-low-personal-99234.html
- Labriola, Antonio (1908) *Essays on the Materialistic Conception of History*. Chicago, IL: C.H. Kerr.
- Lane, D. (1978) *Politics and Society in the USSR*, 2nd edn. London: M. Robertson.
- Lane, D. (1988) *Elites and Political Power in the USSR*. Aldershot: Elgar.
- Lane, D. (1990) *Soviet Society under Perestroika*. Boston, MA: Unwin Hyman.
- Lane, D. (1992) *Soviet Society under Perestroika*. London: Routledge.
- Lane, D. (2006) 'From State Socialism to Capitalism: The Role of Class and the World System'. *Communist and Post-Communist Studies* 39(2): 135-152.
- Lane, D. (2007) *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Basingstoke: Palgrave.
- Lane, D. (2011) *Elites and Classes in the Transformation of State Socialism*. London: Transaction Publishers.
- Lane, D. (2016) 'The International Context: Russia, Ukraine and the Drift to East-West Confrontation', *International Critical Thought* 6: 623-644. At: www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/21598282.2016.1242084
- Lane, D. (2016) 'Is the Russian Federation a Threat to the International Order?'. *Valdi Discussion Club*. At: http://valdaiclub.com/a/highlights/is_the_russian_federation_a_threat_to_the_international_order/?sphrase_id=173665.

- Lane, D. and C. Ross (1999) *The Transition from Communism to Capitalism: Ruling Elites from Gorbachev to Yeltsin*. London: Palgrave Macmillan.
- Lapavistas, C. (2009) 'Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation'. *Historical Materialism* 17(2): 114–148.
- Ledeneva, Alena V. (1998) *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking, and Informal Exchange*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lenin, Vladimir (1939) *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism: A Popular Outline*. New, rev. translation. New York: International Publishers.
- Letki, Natalia (2002) 'Lustration and Democratisation in East-Central Europe'. *Europe-Asia Studies* 54(4): 529–552.
- Levitsky, S. and L.A. Way (2002) 'Elections Without Democracy: The Rise of Competitive Authoritarianism'. *Journal of Democracy* 13(2): 51–66.
- Levitsky, S. and L.A. Way (2010) *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levy, G. (2016) 'Slave Labour in Lugansk: What War in Ukraine has "Achieved"'. People and Nature, at: <https://peopleandnature.wordpress.com/2016/10/04/slavelabour-in-lugansk-what-war-in-ukraine-has-achieved/>. Accessed 23 January 2017.
- Łos, M. (1992) 'From Underground to Legitimacy: The Normative Dilemmas of Post-Communist Marketization', in Bruno Dallago, Gianmaria Ajani and Bruno Grancelli (eds), *Privatization and Entrepreneurship in Post-Socialist Countries: Economy, Law, and Society*. New York: St. Martin's Press.
- Lucas, E. (2014) *The New Cold War: Putin's Threat to Russia and the West*. New York: St. Martin's Press.
- Luxemburg, Rosa (2004) *The Accumulation of Capital*. London: Routledge.
- Lyakh, A. (2007) 'The Evolution of the Industrial Structure in Donetsk Region', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition*. London: Routledge, 78–96.
- Maksymiuk, Jan (2001) 'Forum for National Salvation is Established'. *The Ukrainian Weekly*, 18 February, at: www.ukrweekly.com/old/archive/2001/070108.shtml.
- Marcus, Jonathan (2002) 'What Ukraine's Kolchuga Radar Does'. BBC World News, 14 October, at: <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/2326451.stm>.
- Marks and Sokolov Attorneys at Law (2009) 'Marks, Sokolov & Burd Offer Insight Into The Pavlo Lazarenko Trial'. 20 December, at: www.marks-sokolov.com/news_017.htm.
- Marx, K. (1964 [1848]) *The Communist Manifesto: Principles of Communism*. New York: Monthly Review Press.
- Marx, K. (1981) *Capital: A Critique of Political Economy*. Vol. I. London: Penguin Books in association with New Left Review.
- Marx, K. (1993) *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. London: Penguin Books in association with New Left Review.

- Marx, K. and F. Engels (1970) *The German Ideology*. Edited by C.J. Arthur. London: Lawrence and Wishart.
- Mason, D.S. (1996) *Revolution and Transition in East-Central Europe*. Boulder, CO: Westview Press.
- Matuszak, Slavomir (2012) 'The Oligarchic Democracy: The Influence of Business Groups on Ukrainian Politics'. *OSW: Centre for Easter Studies* 42.
- Melkozerova, V. and O. Goncharova (2017) 'Poroshenko Convinces EU No Anti-Corruption Court Needed'. *Kyiv Post*, 14 July, at: www.kyivpost.com/ukraine/politics/poroshenko-convinces-eu-no-anti-corruption-court-needed.html. Accessed 15 July 2017.
- Menon, R and E.B. Rumer (2015) *Conflict in Ukraine: The Unwinding of the Post-Cold War Order*. Boston, MA: MIT Press.
- Mezentves, K., G. Pidhrushnyi and N. Mesentveva (2015) 'Challenges of the Post-Soviet Development of Ukraine: Economic Transformations, Demographic Changes and Socio-Spatial Polarization', in T. Lang, S. Henn, K. Ehrlich and W. Sgibnev (eds), *Understanding Geographies of Polarization and Peripheralization Perspectives from Central and Eastern Europe and Beyond*. London: Palgrave Macmillan.
- Miller, D. (2010) 'How Neoliberalism Got Where It Is: Elite Planning, Corporate Lobbying and the Release of the Free Market', in K. Birch and V. Mykhnenko (eds), *The Rise and Fall of Neoliberalism: The Collapse of an Economic Order?*. London: Zed Books, 24-41.
- Milor, V. (1994) *Changing Political Economies: Privatization in Post-Communist and Reforming Communist States*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Minfin (2016) 'State Debt', at: www.minfin.gov.ua/news/borg/derzhavnij-borg. Accessed 25 February 2017.
- Minfin (2017) 'Statistical Materials on state and state guaranteed debt of Ukraine', 2 February, at: www.minfin.gov.ua/news/view/statystychni-materialy-shchododerzhavnoho-ta-harantovanoho-derzhavoiu-borhu-ukrainy_2016?category=borg&subcategory=statistichna-informacijashchodo-borgu. Accessed 28 February 2017.
- Ministry of Interior. State Penitentiary Service. At: www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/index.
- Molchanov, M.A. (2002) *Political Culture and National Identity in Russian-Ukrainian Relations*. College Station, TX: Texas A&M University Press.
- Molchanov, M.A. (2015) 'Russia as Ukraine's "Other": Identity and Geopolitics', in A. Pikulicka-Wilczewska and R. Sakwa (eds), *Ukraine and Russia: People, Politics, Propaganda and Perspectives*. Bristol: E-International Relations Publishing,

- Montgomerie, J. (2010) 'Neoliberalism and the Making of Subprime Borrowers', in M. Koning (ed.), *The Great Credit Crash*. London: Verso, 103–119.
- Moore, P.V. (2018) *The Quantified Self in Precarity: Work, Technology and What Counts*. Abingdon: Routledge.
- Moore, P. and A. Robinson (2016) 'The Quantified Self: What Counts in the Neoliberal Workplace'. *New Media & Society* 18(11): 2774–2792.
- Morris, J. (1982) 'The Revenge of the Rentier or the Interest Rate Crisis in the United States'. *Monthly Review* 33(8): 28–34.
- Motyl, Alexander, J. (2013) 'Ukraine's Orange Blues'. Weblog post at Foreign Affairs, 1 February, at: www.worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/ukraine-s-new-elite. Accessed 15 February 2013.
- Movchan, V. (2016) 'First year of EU-Ukraine FTA: key results'. *112 UA*, 29 December, at: <http://112.international/opinion/first-year-of-eu-ukraine-fta-key-results-12585.html>.
- Munter, P. (2005) 'Ukraine to Unveil Target Companies: Privatisation Reversals'. *The Financial Times*, 16 March.
- Myagkov, M., P.C. Ordeshook and D. Shakin (2009) *The Forensics of Election Fraud: Russia and Ukraine*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mykhnenko, V. (2003) 'State, Society and Protest Under Post-Communism: Ukrainian Miners and their Defeat', in C. Mudde and P. Kopecký (eds), *Uncivil Society?: Contentious Politics in Eastern Europe*. London: Routledge, 93–113.
- Mykhnenko, Vlad (2005a) Strengths and Weaknesses of 'Weak' Co-ordination Economic Institutions, Revealed Comparative Advantages, and Socio-Economic Performance of Mixed Market Economies in Poland and Ukraine. Glasgow: Centre for Public Policy for Regions, University of Glasgow.
- Mykhnenko, V. (2005b) 'What Type of Capitalism in Eastern Europe? Institutional Structures, Revealed Comparative Advantages, and Performance of Poland and Ukraine'. Glasgow: Centre for Public Policy for Regions, University of Glasgow.
- Mykhnenko, V. (2010) 'Ukraine's Diverging Space-Economy: The Orange Revolution, Post-Soviet Development Models and Regional Trajectories'. *European Urban and Regional Studies* 17(2): 141–165.
- National Bank of Ukraine (NBU) (2007) 'Chronology of Issue of Hryvnia Banknotes'. National Bank of Ukraine. www.bank.gov.ua/Engl/Bank_coin/Banknoty/banknoty.htm.
- National Bank of Ukraine (NBU) (2009) Annual Report.
- Nesvetailova, A. (2004) 'Form "Transition" to Development: The New Periphery in Global Financial Capitalism', in N. Robinson (ed.), *Reforging the Weakest Link. Global Political Economy and Post-Soviet Change in Russia, Ukraine and Belarus*, Aldershot: Ashgate.

- Nesvetailova, A. (2010) *Financial Alchemy in Crisis: The Great Liquidity Illusion*. London: Pluto Press.
- Nesvetailova, A. and R. Palan (2010) 'A Very North Atlantic Credit Crunch: Geopolitical Implications of the Global Liquidity Crisis', in M. Konings (ed.), *The Great Credit Crash*. London: Verso. 198–222.
- Norwegian Centre for Human Rights (2009) 'Contestants in the Parliamentary Elections 2002'. Norwegian Centre for Human Rights, 23 October, at: www.jus.uio.no/smr/english/about/programmes/nordem/publications/nordemreport/2002/06/nordem_report-Contesta.html.
- Nuti, D.M. (1989) 'The New Soviet Cooperatives: Advances and Limitations'. *Economic and Industrial Democracy* 10(3): 311–327.
- Nuti, D.M. (1992) 'The Role of New Cooperatives in the Soviet Economy', in B. Dallago, G. Ajani and B. Grancelli (eds), *Privatization and Entrepreneurship in Post-Socialist Countries: Economy, Law and Society*. New York: St. Martin's Press, 251–253.
- OECD (2011) *Development in Eastern Europe and the South Caucasus: Armenia, Azerbaijan, Georgia, Republic of Moldova and Ukraine*, OECD Publishing, at: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264113039-en>.
- Olearchyk, Roman (2000) 'Ukraine Without Kuchma Leader Yuri Lutsenko'. *Kyiv Post*, 21 December.
- Olearchyk, Roman (2011) 'Ex-Leader Focus of Ukraine Scandal'. *The Financial Times*, 1 April.
- Olearchyk, Roman and Wagstyl, Stefan (2010) 'Ukraine Election Divides Oligarchs'. *The Financial Times*, 15 January.
- Onaran, O. (2009) 'From the Crisis of Distribution to the Distribution of the Costs of the Crisis: What Can We Learn from Previous Crises about the Effects of the Financial Crisis on Labor Share?'. PERI Massachusetts Working Paper, at: http://scholarworks.umass.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1164&context=peri_workingpapers. Accessed 20 February 2017.
- Onuch, O. (2014) 'Social Networks and Social Media in Ukrainian "Euromaidan" Protests'. *The Washington Post*, 2 January, at: www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/01/02/social-networks-and-social-media-in-ukrainianeuromaidan-protests-2/.
- Oosterbaan, G. (1997) 'Clan Based Politics in Ukraine and Implications for Democratisation', in J.S. Micgiel (ed.), *Perspectives on Political and Economic Transitions after Communism*. New York: Columbia University Press.
- Overbeek, Henk (1980) 'Finance Capital and the Crisis in Britain'. *Capital and Class* 4(2): 99–120.
- Overbeek, Henk (2002) 'Transnational Historical Materialism: Theories of Transnational Class Formation and World Order', in Mark Rupert (ed.), *Historical Materialism and Globalization*. London: Routledge, 168–183.

- Overbeek, Henk (2004) 'Transnational Class Formation and Concepts of Control: Towards a Genealogy of the Amsterdam Project in International Political Economy'. *Journal of International Relations and Development* 7(2): 113-141.
- Overbeek, Henk (2007) *The Transnational Politics of Corporate Governance Regulation*. London: Routledge.
- Overbeek, Henk and Kees van Der Pijl (1993) 'Restructuring Capital and Restructuring Hegemony: Neo-liberalism and the Unmaking of the Post-War Order', in Henk Overbeek (ed.), *Restructuring Hegemony in the Global Political Economy: The Rise of Transnational Neo-Liberalism in the 1980s*. London: Routledge, 1-28.
- Palan, Ronen (2003) *The Offshore World: Sovereign Markets, Virtual Places, and Nomad Millionaires*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Peet, R. (2007) *Geography of Power: the Making of Global Economic Policy*. London: Zed Books.
- Perotti, E.C. (1994) 'A Taxonomy of Post-Socialist Financial Systems: Decentralized Enforcement and the Creation of Inside Money'. *Economic of Transition* 2(1): 71-81.
- Picchota, G. and R. Rayzcyk (2015) 'The Role of Social Media During Protests on Maidan'. *Communication Today* 6(2): 86-97.
- Pilger, John (2014) 'Nato's Action Plan in Ukraine is Right out of Dr Strangelove'. *The Guardian*, 17 April, at: www.theguardian.com/commentisfree/2014/apr/17/natoukraine-dr-strangelove-china-us.
- Pilger, John (2015) 'Why the Rise of Fascism is Again the Issue'. *JohnPilger.com*, 26 February, at: <http://johnpilger.com/articles/why-the-rise-of-fascism-is-again-theissue>.
- Pickles, John and Adrian Smith (eds) (1998) *Theorising Transition: The Political Economy of Post-Communist Transformations*. London: Routledge.
- Pivovarsky, Alexander (2003) 'Ownership Concentration and Performance in Ukraine's Privatized Enterprises'. *IMF Staff Papers* 50(1).
- Ploky, S.M. (1995) 'The History of a "Non-Historical" Nation: Notes on the Nature and Current Problems of Ukrainian Historiography'. *Slavic Review* 54(3) (Autumn): 709-716.
- Ploky, S. (2014) *The Last Empire: The Last Days of the Soviet Union*. New York: Basic Books.
- Ploky, S. (2015) *The Gates of Europe*. London: Penguin.
- Pohlyad (2014). *Не отримавши необхідних імпульсів, Євромайдан очікує розкол, – Карасьов* [Without Necessary Impulses Euromaidan Will Split – Karasiov]. 11 January, at: www.pohlyad.com/news/n/34499.
- Pond, E. (2002) *The Rebirth of Europe*. Washington, DC: Brookings Institution Press.
- Popescu, N. (2010) *EU Foreign Policy and Post-Soviet Conflicts: Stealth Intervention*. New York: Routledge.

- Poulantzas, N. (1975a) *Classes in Contemporary Capitalism*. London: New Left Books.
- Poulantzas, N. (1975b) *Political Power and Social Classes*. London: New Left Books; Sheed and Ward.
- Poulantzas, N. (1978) *State, Power, Socialism*. London: New Left Books.
- Poulantzas, N. (2008) *The Poulantzas Reader: Marxism, Law, and the State*. London: Verso.
- Poznanski, K. (1997) *Poland's Protracted Transition: Institutional Change and Economic Growth, 1970-1994*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Poznanski, K. (2001) 'Building Capitalism with the Communist Tools: Defective Transition in Eastern Europe'. *East European Politics and Societies* 15(2): 317-352
- Pradella, L. (2015) 'The Working Poor in Western Europe: Labour, Poverty and Global Capitalism'. *Comparative European Politics* 13(5): 596-613.
- Przeworski, A. (1991) *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rachkevych, M. (2010) 'U.S. Official: Austrian Bank's Ties to RosUkrEnerg Suspicious'. *Kyiv Post*. 3 December.
- Radice, H. (1995) 'The Role of Foreign Direct Investment in the Transformation of Eastern Europe', in H-J Chang and P. Nolan (eds), *The Transformation of the Communist Economies: Against the Mainstream*. New York: St. Martins Press.
- Radio Svoboda (2005) 'Transcript: What Do Melnychenko's Tapes Say About Gongadze Case?', 3 March, at: www.rferl.org/content/article/1057789.html.
- Randall, L. (2001) *Reluctant Capitalists: Russia's Journey through Market Transition*. New York: Routledge.
- Raviv, O. (2008) 'Chasing the Dragon East: Exploring the Frontiers of Western European Finance'. *Contemporary Politics* 14(3): 297-314.
- Reporters without Borders (2012) 'Setbacks to Media Freedom in Run-up to Elections', 22 July, at: <http://en.rsf.org/ukraine-setbacks-to-media-freedom-inrun-23-07-2012,43079.html>.
- Roberts, A. and Soederberg, S. (2014) 'Politicizing Debt and Denaturalizing the "New Normal"'. *Critical Sociology* 40(5): 657-668.
- Robinson, N. (ed.) (2004) *Reforging the Weakest Link. Global Political Economy and Post-Soviet Change in Russia, Ukraine and Belarus*. Aldershot: Ashgate.
- Robinson, W.I. (2001) 'Social Theory and Globalization: The Rise of a Transnational State'. *Theory and Society* 30(2): 157-200.
- Robinson, W.I. (2002) 'Global Capitalism and Nation-State Centric Thinking: What We Don't See When We Do See Nation-States. Response

- to Arrighi, Mann, Moore, van der Pijl, and Went'. *Science & Society* 65(4): 500-508.
- Robinson, W.I. (2004) *Theory of Global Capitalism: Production, Class and State in a Transnational World*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Robinson, W.I. (2005a) 'Global Capitalism: The New Transnationalism and the Folly of Conventional Thinking'. *Science & Society* 69(3): 316-328.
- Robinson, W.I. (2005b) 'Gramsci and Globalisation: From Nation-State to Transnational Hegemony'. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 8(4): 559-574.
- Robinson, W.I. (2006) 'Reification and Theoreticism in the Study of Globalisation, Imperialism and Hegemony: Response to Kiely, Pozo-Martin and Valladao'. *Cambridge Review of International Affairs* 19(3): 529-533.
- Robinson, W.I. and J. Harris (2000) 'Toward a Global Ruling Class: Globalization and the Transnational Capitalist Class'. *Science & Society* 64(1): 11-54.
- Roland, G. (1994) 'The Role of Political Constraints in Transition Strategies'. *Economic of Transition* 2(1): 27-41.
- Ruggie, J.G. (2000) 'International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order'. *International Organisation* 36(2): 379-415.
- Rugman, A. (2008) 'A New Perspective on the Regional and Global Strategies of Multinational Services Firms'. *MIR: Management International Review* 48(4): 397-411.
- Rugman, A. and A. Verbeke (2004) 'Regional Transnationals and Triad Strategy'. *Transnational Corporations* 13(3): 1-20.
- Rutland, P. (1993) *The Politics of Economic Stagnation in the Soviet Union: The Role of Local Party Organs in Economic Management*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ryner, M. and A. Cafruny (2016) *The European Union and Global Capitalism: Origins, Development, Crisis*. London: Palgrave Macmillan.
- Sachs, J. (1993) *Poland's Jump to the Market Economy*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jeffrey Sachs, J. (1994) *Understanding 'Shock Therapy'*. London: Social Market Foundation.
- Sakwa, R. (2015) *Frontline Ukraine: Crisis in the Borderlands*. I.B. Tauris: London.
- Salamaniuk, T. (2013) 'Самоорганізація Майдану вражає. Та активісти більше зайняті облаштуванням місця протесту, ніж досягненням перемоги' ['Self-Organisation of Maidan is Impressive. However, Activists are Busier Improving their Protest Site Than Achieving Victory']. *Texty*, 16 December, at: http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/50461/Samoorganisacija_Majdanu_vrazhaje_Ta_aktyvisty_bilshe_zajnati.

- Sassen, S. (2007a) *Deciphering the Global: Its Scales, Spaces and Subjects*. New York: Routledge.
- Sassen, S. (2007b) *Sociology of Globalization*, 1st edn. New York: W.W. Norton.
- Sassen, S. (2014) *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Savitsky, V. (1992) 'What Kind of Court and Procuracy?', in Donald Barry (ed.), *Toward the "Rule of Law" in Russia?: Political and Legal Reform in the Transition Period*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.
- Schneider, Friedrich G., Andreas Buehn and Claudio E. Montenegro (2010) 'Shadow Economies All over the World: New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007'. *Policy Research Working Paper 532007*, Washington, DC: World Bank.
- ScienceDaily (2009) 'Dioxin Decomposition in The Yushchenko Case: Elimination Rate Faster Than Expected', 6 August, at: www.sciencedaily.com/releases/2009/08/090805075638.htm.
- SCM (n.d.) System Capital Management, at: www.scm.com.ua/.
- Shekhovtsov, A. 'Alexander Dugin and the West European New Right, 1989-1994' in ... (2014-2015) 'The Ukrainian Far Right and the Ukrainian Revolution', in N.E.C. Black Sea Link Programme Yearbook, 215-237.
- Shekhovtsov, A. (2015) 'Aleksandr Dugin's neo-Eurasianism and the Russian-Ukrainian war', in...
- Shekhovtsov, A. (2016) 'The No Longer Silent Counter-Revolution'. *Illiberal Tendencies* 9(10): 9-10.
- Shelley, Louise (1984) *Lawyers in Soviet Work Life*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Shelley, Louise I. (1999) 'Transnational Organized Crime: The New Authoritarianism', in H.R. Friman and P. Andreas (eds), *The Illicit Global Economy and State Power*. New York: Rowan and Littlefield.
- Shelley, Louise (2003) 'Russia and Ukraine: Transition or Tragedy?', in Roy Godson (ed.), *Menace to Society: Political-Criminal Collaboration around the World*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.
- Siegelbaum, L.H. (1997) 'Freedom of Prices and the Price of Freedom: The Miners' Dilemma in the Soviet Union and Its Successor States'. *Journal of Communist Studies* 13(4): 1-27.
- Siegelbaum, L.H. and D.J. Walkowitz (eds) (1995) *Workers of the Donbass Speak: Survival and Identity in the New Ukraine, 1989-1992*. Albany, NY: State University of New York Press.
- Sklair, L. (2000) 'The Transnational Capitalist Class and the Discourse of Globalisation'. *Cambridge Review of International Affairs* 14(1): 67-85.
- Sklair, L. (2001) *The Transnational Capitalist Class*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Sklair, L. (2002a) *Globalization: Capitalism and its Alternatives*. Oxford: Oxford University Press.

- Sklair, L. (2002b) 'The Transnational Capitalist Class and Global Politics: Deconstructing the Corporate-State Connection'. *International Political Science Review* 23(2): 159-174.
- Slavyanks City Council (n.d.) 'Slavyansk Town Council Portal', at: www.slavrada.gov.ua/.
- Smallbone, David, Friederike Welter, Nina Isakova and Anton Slonimski (2001) 'The Contribution of Small and Medium Enterprises to Economic Development in Ukraine and Belarus: Some Policy Perspectives'. *Most: Economic Policy in Transition Economies* 11(3): 253-273.
- Smith, Adrian and Adam Swain (1998) 'Regulating and Institutionalising Capitalisms: The Microfoundations of Transformation in Eastern and Central Europe', in John Pickles (ed.), *Theorising Transition: The Political Economy of Post-Communist Transformations*. London: Routledge, 25-53.
- Smith, G. and A. Wilson (1997) 'Rethinking Russia's Post-Soviet Diaspora: The Potential for Political Mobilisation in Eastern Ukraine and North-East Estonia'. *Europe-Asia Studies* 49(5): 854-864.
- Solomon, D.P. (2006) 'A Tsar is Born: The Consolidation of Power in Putin's Russia'. The Centre for Security Policy, August.
- Solomon, P. (2011) 'Yanukovych's Judicial Reform: Power and Justice'. *Ukraine Watch*, 2 March, at: <https://ukrainewatch.wordpress.com/2011/03/02/yanukovychsjudicial-reform-power-policy/>.
- Solomon, P.H. and T.S. Foglesong (2000) 'The Two Faces of Crime in Post-Soviet Ukraine'. *East European Constitutional Review* (Summer): 70:75.
- Soos, Karoly Attila (2010) *Politics and Policies in Post-Communist Transition Primary and Secondary Privatisation in Central Europe and the Former Soviet Union*. New York: Central European University Press.
- The State Property Fund of Ukraine. At: www.spfu.gov.ua/ukr/.
- Suslov, M. (2014). "Crimea Is Ours!": Russian Popular Geopolitics in the New Media Age'. *Eurasian Geography and Economics* 55(6): 588-609.
- Suslov, M. (2017) 'The Production of "Novorossiya": A Territorial Brand in Public Debates'. *Europe-Asia Studies* 69(2): 202-221.
- Swain, Adam (2004) 'Yanukovich Hits the Campaign Trail Early Ukraine Election'. *The Financial Times*, 10 December.
- Swain, Adam (2006) 'Disputed Links to an Alleged Crime Boss'. *The Financial Times*, 14 July.
- Swain, Adam (ed.) (2007) *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition*. London: Routledge.
- Swain, Adam and Vlad Mykhnenko (2007) 'The Ukrainian Donbas in "Transition"', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition*. London: Routledge, 7-46.
- Swain, A., V. Mykhnenko and S. French (2010) 'The Corruption Industry and Transition: Neoliberalising Post-Soviet Space?', in K. Birch and V.

- Mykhnenko (eds), *The Rise and Fall of Neoliberalism: The Collapse of an Economic Order?*. London: Zed Books.
- Terazi, E. and S. Senel (2011) 'The Effects of the Global Financial Crisis on the Central and Eastern European Union Countries'. *International Journal of Business and Social Science* 2(17): 186–192.
- The Trade Union Federation of Ukraine (2012) 'Протягом останнього року рівень абсолютної бідності в Україні скоротився на 3,3%'. Report based on data from the UN Development Programme and Ptukha Institute for Demographic and Social Research, at: www.fpsu.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=8732%3A-----33-&catid=71%3A2009-08-01-15-59-55&Itemid=37&lang=uk>. 03 August.
- Transparency International (2011) 'Annual Report 2011', at: www.transparency.org/news_room/in_focus/2011/ukraine_nis_2011.
- Transparency International (2014) 'A Year after Maidan, Ukraine is Still the Most Corrupt Country in Europe'. Press release, 3 December, at: www.transparency.org/news/pressrelease/a_year_after_maidan_ukraine_is_still_the_most_corrupt_country_in_europe.
- Tymoshenko, Yulia (n.d.) 'About Yulia Tymoshenko' Official site. www.tymoshenko.ua.
- Ukrainian Radio (2006) 'Ukrainian Parliament Amended List of State Assets not Subject to Privatization to Include Nikopol Ferro-Alloy Plant', 10 February, at: www.nrcu.gov.ua/index.php?id=148&listid=24845.
- Ukrudprom (2007) 'Геннадий Васильев, Ринат Ахметов и другие: Вячеслав Синенко сдал донецкую мафию', 13 February, at: www.ukrudprom.com/news/nghdsfjjj130207.html.
- Umansky, Serhiy (2005) 'The Price for the Nikopol Ferroalloy Plant'. *Zerkalo Nedeli*, 16 July.
- UN (2016) 'Conflict in Ukraine Continues to Take Civilian Toll – UN Human Rights Report', 8 December, at: www.un.org/apps/news/story.asp?NewsID=55750#.WYICm1FGnIU.
- Uvalic, Milica and Daniel Vaughan-Whitehead (eds) (1997) *Privatization Surprises in Transition Economies Employee-Ownership in Central and Eastern Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Van Apeldoorn, B. (2000) 'Transnational Class Agency and European Governance: The Case of the European Round Table of Industrialists'. *New Political Economy* 5(2): 157–181.
- Van Apeldoorn, B. (2003) *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. London: Routledge.
- Van der Hoeven, M. (2012) 'Energy Policies Beyond IEA Countries: Ukraine 2012, Review'. OECD Report.
- Van Der Pijl, K. (1984a) *Atlanticism & the European Ruling Class*. Pub By Ve.
- Van Der Pijl, K. (1984b) *The Making of an Atlantic Ruling Class*. London: Verso.

- Van Der Pijl, K. (1993) 'Soviet Socialism and Passive Revolution', in Stephen Gill (ed.), *Gramsci, Historical Materialism and International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 237-258.
- Van Der Pijl, K. (1998) *Transnational Classes and International Relations*. London: Routledge.
- Van der Pijl, K. (2001) 'International Relations and Capitalist Discipline', in Robert Albritton (ed.), *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises, and Globalizations*. Houndmills: Palgrave.
- Van der Pijl, K. (2004) 'Two Faces of the Transnational Cadre Under Neo-Liberalism'. *Journal of International Relations and Development*, suppl. Special Issue: *Transnational Historical Materialism* 7(2): 177-207.
- Van der Pijl, K. (2006) *Global Rivalries: From the Cold War to Iraq*. London: Pluto Press.
- Van der Pijl, K. (2009) 'A Survey of Global Political Economy', at: www.sussex.ac.uk/ir/research/gpe/gpesurvey.
- Van der Pijl, K. (2010a) 'Historicising the International: Modes of Foreign Relations and Political Economy'. *Historical Materialism* 18(2): 3-34.
- Van der Pijl, K. (2010b) 'The Resurgence of German Capital in Europe: EU Integration and the Restructuring of Atlantic Networks of Interlocking Directorates after 1991'. *Review of International Political Economy* 1(25).
- Van der Pijl, K. (2011) *The Making of Atlantic Ruling Class*. London: Pluto Press.
- van der Pijl, K., O. Holman and O. Raviv (2011) 'The Resurgence of German Capital in Europe: EU Integration and the Restructuring of Atlantic Networks of Interlocking Directorates after 1991', *Review of International Political Economy* 18(3): 384-408.
- van der Pijl, K. and Y. Yurchenko (2015) 'Neoliberal Entrenchment of North Atlantic Capital: From Corporate Self-Regulation to State Capture'. *New Political Economy* 20(4): 495-517.
- van Niekerk, P. and A. Verlöy (2002) *Kuchma Approved Sale of Weapons System to Iraq*. Washington, DC: Public Integrity project, 15 April, at: <http://projects.publicintegrity.org/report.aspx?aid=209>.
- Van Selm, B. (1997) *The Economics of Soviet Break-Up*. London: Routledge.
- van Zon, H. (1998) *Social and Economic Change in Eastern Ukraine: The Example of Zaporizhzhia*. Aldershot: Ashgate.
- van Zon, H. (2007) 'The Rise of Conglomerates in Ukraine: The Donetsk Case', in A. Fernández Jiliberto (ed.), *Big Business and Economic Development Conglomerates and Economic Groups in Developing Countries and Transition Economies under Globalisation*. London: Routledge, 378-397.
- Varfolomeev, O. (1998) 'Ukraine: Regional Clans Attempts the Transition to Party Politics'. *Prism* 4(5), 6 March, at: www.jamestown.org/

- single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=27804&tx_ttnews%5BbackPid%5D=220>.
- Vasovic, A. and M. Tsetvetkova (2014) 'This Elusive Muscovite with 3 Names Has Taken Control Of Ukraine Rebels', 15 May, at: www.businessinsider.com/r-elusive-muscovite-with-three-names-takes-control-of-ukraine-rebels-2014-15?IR=T.
- Vaughan-Whitehead, Daniel (1998) *Paying the Price: The Wage Crisis in Central and Eastern Europe*. New York: St. Martin's Press.
- Veblen, Thorstein (1934) *The Theory of the Leisure Class: An Economic Study of Institutions*. New York: Modern library.
- Velychenko, S. (2000) 'Rival Grand Narratives of National History: Russian, Polish and Ukrainian Interpretations of Ukraine's Past'. *Oesterreichische Osthefte* 3-4: 139-160, 140.
- Velychenko, S. (ed.) (2007) *Ukraine, The EU and Russia: History, Culture and International Relations*. Basingstoke Palgrave Macmillan.
- Verkhovna Rada of Ukraine (1996) 'The Constitution of Ukraine. Chapter 5'. Verkhovna Rada Ukrayiny, at: http://gska2.rada.gov.ua/site/const_eng/constitution_eng.htm#c5.
- Verkhovna Rada of Ukraine (2015) Law #2558 'On Condemnation of Communist and National-Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Ban of their Propaganda and Symbols'. 9 April, full text, at: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54670.
- Vlasiuk, A. (2011) 'The World Financial Crisis and Principles of Anticrisis Regulation in Ukraine'. *Problems of Economic Transition* 53(2): 35-59.
- Volodarsky, Boris (2010) *The KGB's Poison Factory: From Lenin to Litvinenko*. Minneapolis, MN: Zenith Press.
- VPG. 'Monitoring Overview of Violations of Human Rights in Penitentiary Facilities in the Particular Districts of Donetsk and Luhansk oblasts (PDDL0).
- Wagstyl, S. and T. Warner (2004) 'Ukraine has been Transformed by the Political Turmoil of Recent Months'. *The Financial Times*, 21 December.
- Warner, Tom (2006) 'RosUkrEnergo Hits at Critics by Naming Owners'. *The Financial Times*, 27 April, at: www.ft.com/cms/s/0/bc326650-d58a-11da-93bc-0000779e2340.html#axzz1YIE6Hpkx.
- Weber, Max (1930) *Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London: Unwin Hyman. At: www.marxists.org/reference/archive/weber/protestant-ethic/index.htm.
- Went, Robert (2002) 'Globalization in the Perspective of Imperialism'. *Science & Society* 66(4): 473-497.
- Williams, Colin (2008) 'The Illusion of Capitalism in Post-Soviet Ukraine'. *Debatte* 16(3): 331-345.
- Williams, C.C. and J. Round (2008) 'The Illusion of Capitalism in Post-Soviet Ukraine'. *Debatte* 16(3).

- Wilson, A. (1997) *Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilson, A. (2002a) 'Elements of a Theory of Ukrainian Ethno-National Identities'. *Nations and Nationalism* 8(1): 31–54.
- Wilson, A. (2002b) *The Ukrainians: Unexpected Nation*. New Haven, CT: Yale Nota Bene.
- Wilson, A. (2005a) *Ukraine's Orange Revolution*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Wilson, A. (2005b) *Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World*, 1st edn. New Haven, CT: Yale University Press.
- Wilson, Andrew (2010) *Dealing with Yanukovych's Ukraine*. London: European Council on Foreign Relations (ECFR).
- Wilson, A. (2014) *Ukraine Crisis: What the West Needs to Know*. London: Yale University Press.
- Wolchik, S.L. and J.L. Curry (2011) *Central and East European Politics: From Communism to Democracy*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Wood, Ellen (1999) *The Origin of Capitalism*. New York: Monthly Review Press.
- Wood, Ellen (2002) 'Global Capital, National States', in Mark Rupert and Hazel Smith (eds), *Historical Materialism and Globalization*. London: Routledge.
- World Bank Group (2010) BEEPS At-A-Glance 2008: Ukraine.
- Woronowycz, Roman (2001) 'American Detective Agency Says Kuchma not Involved in Gongadze's Disappearance'. *The Ukrainian Weekly*, 30 September, at: www.ukrweekly.com/old/archive/2001/390112.shtml.
- Yalta European Strategy. 'YES at a Glance'. *Yalta European Strategy*. At: <http://yes-ukraine.org/en/about/yes-history>.
- YES. 'Yalta Economic Strategy'. YES. At: <http://yes-ukraine.org/en/about>.
- Yevtyh, V. (2004) *Ethno-Social Processes in Ukraine: Opportunities for Scientific Interpretations*, Publishing House 'Stylos': Kyiv (my translation).
- Yevtyh, V. 'Yulia Tymoshenko Bloc. Batkivshchyna'. *BYUT*. At: <http://byut.com.ua/>.
- Yurchenko, Y. (2008) 'The Role and Locus of Mass Media in the Orange Revolution in Ukraine', Conference paper. Newcastle University EU Postgraduate Conference.
- Yurchenko, Y. (2013) 'Black Holes in the Political Economy of Ukraine: The Neoliberalisation of Europe's "Wild East"'. *Debatte* April.
- Yushchenko, Viktor (2005) 'Inaugural Address of the President of Ukraine Victor Yushchenko to the Ukrainian People on Independence Square'. 24 January. At: www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=11100895.
- Zaslavskaya, Tatyana (1990) *The Second Socialist Revolution: An Alternative Soviet Strategy*. London: I.B. Tauris.

- Zaslavskaya, Tatyana (1992) 'A Voice of Reform'. *Studies in Comparative Communism* 25(1): 79.
- Zelinksa, O. (2017) 'Ukrainian Euromaidan Protest: Dynamics, Causes, and Aftermath Authors'. *Sociology Compass* 11(9).
- Zhukov, Y.M. (2016) 'Trading Hard Hats for Combat Helmets: The Economics of Rebellion in Eastern Ukraine'. *Journal of Comparative Economics* 44(1): 1-15.
- Zhurzhenko, T. (2014) *Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine*. Stuttgart: Ibidem.
- ZIK (Zakhidna Information Corporation) (2011) 'NCRTVB Decries Violations by 5 Kanal'. *ZIK Information Agency*, 25 January. At: <http://zik.ua/en/news/2011/01/25/268669>.
- Zimmer, K. (2007) 'Trapped in Past Glory: Self-Identification and Self-Symbolisation in the Donbass', in Adam Swain (ed.), *Re-Constructing the Post-Soviet Industrial Region: The Donbas in Transition*. Abingdon: Routledge.
- Zimmer, K. and C. Sabić (2004) 'Ukraine: The Genesis of a Captured State', in Melanie Tatur (ed.), *The Making of Regions in Post-Socialist Europe: The Impact of Culture, Economic Structure and Institutions: Case Studies from Poland, Hungary, Romania and Ukraine*, 1st edn. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Zimmermann, H. and A. Dür (eds) (2016) *Key Controversies in European Integration*. Palgrave Macmillan: London.

УКРАЇНСЬКІ ДЖЕРЕЛА

- Арьев, Владимир (2007) Донецкая мафия: Перезагрузка. Documentary/journalistic investigation. At: <http://video.i.ua/user/2689167/30891/164471/>.
- Блик, Людмила (2010) 'Юлія Тимошенко оголошує війну олігархам при владі'. Укрінформ.
- Бойко, Александр (2007) Криминальная оккупация: История Партии Регионов. Documentary/journalistic investigation. At: <http://video.i.ua/user/613823/8535/252016/>.
- Бондаренко, Константин (2009) Леонид Кучма. Харьков: Фолио.
- Верховна Рада України (1999) 'Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області: №356-XIV'. Відомості Верховної Ради України, at: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=356-14>.
- Верховна Рада України (2004) 'Про внесення змін до Конституції України'. Верховна Рада. At: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2222%2D15>.

- Верховна Рада України (2005) 'Закон України. Про внесення змін до Закону України "Про Державний бюджет України на 2005 рік" та деяких інших законодавчих актів України N2505-IV'. Verkhovna Rada Ukrayiny, 25 June, at: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2505-15>.
- Верховна Рада України (2011) 'Закон України N° 3319-VI. Про деякі питання заборгованості за спожитий природний газ та електричну енергію'. Верховна Рада. At: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3319-17>.
- Добогриз, Євген (2005) 'Скарби нації'. Галицькі контракти. At: <http://archive.kontraktu.ua/gc/2005/3/31-sokrovishha-nacii.html>.
- Киселев, Сергей (2006) '30% тижнів'. Українська правда. At: www.ppravda.com.ua/rus/articles/2006/02/6/4396601/.
- Коломиєц, Виктор (2010) 'Мельниченко передає в Генпрокуратуру записи о гибелі Вячеслава Чорновила'. Газета 24, 18 December. At: <http://gazeta.24.ua/news/show/id/23582.htm>.
- Кравченко, М.В. (2011) 'Особливості державної політики щодо подолання бідності в Україні'. Демографія та соціальна економіка. National Academy of Sciences. Institute for Demographic and Social Research. 15(1): 135-140.
- Кудряченко, Андрій (2006) Політична історія України ХХ століття. Київ: МАУП.
- Лановик, Борис (2006) З. Матисякевич, and Роман Матейко. Економічна історія України і світу. Київ: Вікар.
- Лациба, Максим (2006) Становлення бізнес-асоціацій як суб'єктів публічної політики в регіонах України, 2004-2006. Український незалежний центр політичних досліджень. At: www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=5749&mode=thread&order=0&thold=0.
- Лещенко, Сергій (2009) 'Юлія Тимошенко зарила "сокиру війни" з Віктором Пінчуком'. Українська правда. At: www.ppravda.com.ua/articles/4b1aa85922e52/.
- Лосев, Антон (2010) 'Реанімація СЕЗ - перше випробування "донецьких" на монолітність ...'. Information Agency. UNIAN, 26 March. At: <http://economics.unian.net/ukr/detail/41490>.
- Макогон, Yuriy (2005) "Нові форми організації територій з особливим податковим режимом (СЕЗ і ТПР)". Аналітична записка." National Institute of Strategic Studies, at: www.niss.gov.ua/articles/271/.
- Мельниченко, Микола (2011) 'Пукач заявив, що Кравченко при ньому дзвонив Президенту Кучмі, доповідаючи про вбивство Гонгадзе'. Personal website. Микола Мельниченко, 1 September. At: http://melnychenko.com.ua/2011/09/01/pukach_zajaviv_shho_kravchenko_pri_nomu_dzvонiv_prezidentu_kuchm_dopovdajuchi_pro_vbivstvo_gongadze.html.

- Менделеев, Дмитрій (2011) 'Україна: «Іменем «РосУкрЕнерго»...»'. Зеркало неділи. At: <http://zn.ua/articles/74825>.
- Мищенко, Маша (2010) 'Чи вправі конституційний суд зробити Януковича Кучмою?' Уніан Право, 6 September. At: <http://rights.unian.net/ukr/detail/4823>.
- Немцов, Борис and Владимир Милов (2008) Путин и Газпром. Москва. NewsRu (2005) 'Тимошенко поручила срочно начать процесс повторной приватизации "Криворожстали"'. NewsRu.com, at: www.newsru.com/finance/06jun2005/steel.html.
- Пасхавер, О.Й., Л.Т. Верховодова and К.М. Агеева (2006) Приватизація та реприватизація в Україні після 'помаранчевої' революції. Центр економічного розвитку; 'Міленіум'.
- Пенчук, Борис and Сергей Кузин (2006) Донецкая мафия. Фонд 'Антикоррупция'. At: <http://donyo7.narod.ru/dm.html#a2>.
- Пехник, Андрій (2007) Іноземні інвестиції в економіку України: навчальний посібник. Київ: Знання.
- Пинзеник, В. (2002) 'Оцінка тенденцій економічної динаміки у 2002 році'. Економічні есе: Інститут реформ 1, no. 12: 5-13.
- Пирожук, Марина (2010) 'Кому «послужить» Конституційний Суд – верховенству права чи Януковичу?' Radio website. Radio Svoboda, 23 March. At: www.radiosvoboda.org/content/article/1991910.html.
- Піховшек, В'ячеслав (1998) Корупція в Україні. Походження, джерела, сучасна ситуація. Київ: Агенство України.
- Попов, Дмитрій and Илья Мильштейн (2006) Оранжевая принцесса: загадка Юлии Тимошенко. Издательство Ольги Морозовой.
- Україна молода (2011) '2001: перший арешт Юлії Тимошенко'. Українська правда. At: www.istpravda.com.ua/videos/2011/08/8/50163/.
- Українська Правда (2003) 'Верховна Рада змінила голову ФДМ'. Українська правда. At: www.pravda.com.ua/news/2003/04/3/2993434/.
- Українська Правда (2004) 'Ответ вашингтонского пиарщика Януковича'. Українська правда, 16 November. At: www.pravda.com.ua/rus/articles/2004/11/16/4382871/.
- Українська Правда (2005) 'Тимошенко заработает еще 12 миллиардов на приватизации'. Українська правда. At: www.pravda.com.ua/rus/news/2005/08/30/4391409/.
- Українська Правда (2009) 'Янукович наобіцяв газ і спеціальні зони'. Українська правда, 29 September. At: www.pravda.com.ua/news/2009/09/29/4213269/.
- Українська Правда (2011) '9 березня 2001 року: спогади активіста'. Історична правда, 3 March. At: www.istpravda.com.ua/blogs/2011/03/9/30359/.
- Українська Правда (2011) 'Януковичу дозволили знищувати суди'. Українська правда, 23 June. At: www.pravda.com.ua/news/2011/06/23/6323766/.

- Фонд "Демократичні ініціативи". (2004) Фонд 'Демократичні ініціативи', 27 November. At: <http://dif.org.ua/ua/archive>.
- Чивокуня, Віктор (2006) 'РосУкрЕнерго – матрешки Фірташа-Фурсіна'. Українська правда, 2006. At: www.pravda.com.ua/articles/2006/04/27/3100046/.
- ZIK (Zakhidna Information Corporation) (2005) 'Голова Яворівської райради Іван Карпа: Ющенко визнав помилкою закриття 24 вільних економічних зон: СЕЗ «Яворів» чекає на її негайне виведення'. ZIK Lviv. Ukraine, 14 November. At: <http://zik.ua/ua/news/2005/11/14/24477>.

Науково-популярне видання

Юлія Юрченко

УКРАЇНА ТА ІМПЕРІЯ КАПІТАЛУ:
ВІД РИНКОВИХ РЕФОРМ ДО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Переклали з англійської

Леся Бідошко, Олеся Бондаренко, Олеся Камішишнікова, Денис Пілаш

Літературне редагування Наталія Лебединцева

Дизайн та коректура: *smalta.pro*

Підписано до друку 27.11.2020.

Формат 60×108/16. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 22,95. Зам. №0312-21/7.

Тираж 700 прим.

Гарнітура Rolleston Text

Видавничий дім

«Освіта України»®

ФОП Маслаков Руслан Олексійович

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №4726
від 29.05.2014 р.

Тел. (095) 699-25-20, (098) 366-48-27

E-mail: osvita2005@gmail.com, www.rambook.com.ua

Виготовлювач: ФОП Поліщук О.В.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №2142 від 31.03.2005

07400, м. Бровари, вул. Незалежності, 2, кв. 148

тел. (044) 592-13-49

Rosa Luxemburg Stiftung в Україні

www.rosalux.org.ua